

Володимир Скляр

ЕТНІЧНИЙ СКАЛАД НАСЕЛЕННЯ

УКРАЇНИ

1959-1989 рр.:

етномовні наслідки російщення

Володимир Скляр

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ
1959–1989 рр.:
етномовні наслідки російщення

С43 Скляр, Володимир

Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення/В.Скляр. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2008. – 392 с.

ISBN 978-966-2133-19-6

На основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 рр. досліджуються етномовні процеси в Україні, зокрема основні тенденції в змінах чисельності населення за етнічними та мовними ознаками. Визначаються чинники, які впливали на динаміку етнічного складу та мовної структури населення України в умовах радянського тоталітаризму. Обґрунтовується, що розгортання штучної мовної та етнічної асиміляції у формі зросійщення стало прямим наслідком бездержавності України. Монографія розрахована на науковців, державних та громадських діячів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться етнічними проблемами.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Калакура Ярослав Степанович**
доктор історичних наук, професор **Олійник Микола Миколайович**
доктор історичних наук, професор **Сегеда Сергій Петрович**

*Рекомендовано до друку Вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол № 8 від 24 травня 2007 року*

ISBN 978-966-2133-19-6

© Володимир Скляр, 2008.
© ВЦ “Просвіта”, 2008.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНИ.....	24
1.1. Передумови та причини втягування України в російський етно-мовний простір	24
1.2. Вплив міграційних процесів на етнічну структуру населення.....	63
1.3. Особливості мовної та етнічної асиміляції	78
Розділ 2. ЕТНОМОВНІ ПРОЦЕСИ.....	143
2.1. Динаміка загальної чисельності населення.....	143
2.2. Українці: чисельність та територіальне розміщення.....	149
2.3. Мовне середовище українців: україномовні та російськомовні.....	160
2.4. Зміни чисельності та територіального розселення російської етнічної меншини.....	185
2.5. Мовна структура росіян: україномовні та російськомовні.....	197
2.6. Інші етнічні меншини: динаміка чисельності та мовне середовище	225
2.7. Україномовне та російськомовне населення: чисельність та структура	260
ВИСНОВКИ.....	320
ДОДАТКИ.....	333

ВСТУП

Крах комуністичного режиму, розпад СРСР та здобуття Україною незалежності поклали початок нової доби в її історії. Становлення незалежної Української держави, незважаючи на значне загострення соціально-економічних проблем, ускладнення демографічної ситуації, потребує утвердження національно-державницької самосвідомості українства, всіх громадян України, незалежно від їхнього етнічного походження. З одного боку, без українського національного відродження існування справді незалежної Української держави не можливе.

З іншого боку, історичне минуле України, як і досвід інших народів, що пережили добу бездержавності, переконливо доводить, що лише власна національна держава не за формою, а за реальним змістом може стати єдиним гарантом збереження та вільного розвитку української нації та її мови. У нове тисячоліття Україна входить не лише як держава, яка визнана світовим співтовариством, а й як країна, що є важливим чинником стабільності в Східній Європі.

Збереження громадянського миру, відсутність міжетнічних конфліктів в Україні створюють сприятливі умови для проведення суспільних перетворень та поступової інтеграції до європейської спільноти. Незважаючи на те, що українці тривалий час зазнавали національних утисків, наш народ зумів зберегти глибокі почуття природної толерантності до представників інших етносів, що мешкають на теренах України. Тому, коли на територіях колишніх республік СРСР та Югославії не припиняються кровопролитні міжнаціональні конфлікти, Україна зуміла їх уникнути.

Відновлення незалежності України фактично врятувало українців від реальної загрози мовної та етнічної асиміляції на власній землі. Одним із головних наслідків цієї тривалої “імперської доби” минулого України стало всеохопне її ро-

сійщення, що призвело до суттєвих змін етнічного складу та мовної структури населення не на користь українства, особливо у східних та південних областях, перш за все в містах.

Наукове значення дослідження цієї складної і досить актуальної проблеми визначається перш за все тим, що ці аспекти історії України тривалий час перебували поза увагою дослідників. Наслідки етномовної політики радянської доби продовжують впливати на етнічні процеси в сучасній Україні. Хоча за часів незалежності зроблені важливі кроки в напрямі об’єктивного наукового дослідження цих процесів, у публіцистиці залишаються домінувати стереотипи радянської пропаганди в оцінці українсько-російських взаємин в етномовній сфері.

За слушною думкою академіка І. Дзюби, “мовно-культурна сфера сьогодні перенасичена політичними й ідеологічними спекуляціями, довірливі журналістські версії, міфи та міфоподібні утворення витіснили наукову інтерпретацію явищ і коректність понять. На всі лади оперуємо поняттям “російськомовне населення”, але де наукові дослідження, в яких би було розкрито зміст цього поняття під кутами зору статистичним, культурологічним, соціолінгвістичним, соціопсихологічним, мотиваційним – тобто показано його масштаби, регіональну локалізацію, якісне наповнення, діапазон виявів і градації, ситуаційну зумовленість, вплив на якість культурного життя суспільства і на перспективи української культури й українства взагалі”¹.

Означена тема не втратила політичної актуальності, яка перебуває у двох вимірах: зовнішньополітичному та внутрішньополітичному. Історичні аспекти російщення України необхідно розглядати у контексті українсько-російських міжнаціональних взаємин, беручи до уваги не спільність, а перш за все протилежність національних інтересів двох націй у цьому питанні, бо, що вигідно одній з них, не завжди сприятливо для іншої. В цілому ж українсько-російські міжнаціональні взаємовідносини як у минулому, так і на сучасному етапі, а також у перспективі, потрібно аналізувати

в комплексі багатогранних і різновекторних суспільно-політичних процесів, де кожна нація, переслідуючи власні цілі, використовує всі можливості, в тому числі й політичні чинники, і перш за все свою національну державу в напрямі реалізації власних національних інтересів.

Відсутність протягом тривалого часу дійсно незалежної української національної держави та імперська політика північного сусіда визначали реалізацію національних інтересів переважно Росії як за доби Російської імперії, так і за часів існування СРСР. Зміни етнічної структури населення України та мовну ситуацію, що склалися на кінець ХХ ст., необхідно розглядати в контексті реалізації імперських інтересів Росії, за рахунок фактично повного ігнорування національних інтересів України.

Отже, дослідження етномовних процесів в Україні дасть можливість не лише проаналізувати важливі аспекти недавнього минулого українсько-російських взаємин, а й допоможе в пошуку відповідей на актуальні питання сучасності, сприятиме гармонізації міжетнічних стосунків в Україні та встановленню справді рівноправних та добросусідських взаємовідносин між Україною та Російською Федерацією, підштовхне до розуміння власних національних інтересів незалежної Української держави.

Ступінь реальної незалежності України в кінцевому результаті може бути визначений лише самим українським народом, його готовністю усвідомити національні інтереси України як свої власні. Але ця готовність визначається головним чином високою національною самосвідомістю, без цього найважливішого чинника існування справді незалежної України є проблематичним. Внаслідок довготривалої політики російщення значна частина українців фактично повністю втратила національну самосвідомість, перетворилася в аморфне “російськомовне населення”, чуже до української мови, культури, традицій, історії. Важливою проблемою сьогодення залишається формування національної самосвідомості громадян незалежної України, подолання стереотипів минулого.

Тому вивчення змін етномовної структури населення за радянських часів має наукове і практичне значення для розуміння складних етнічних процесів і в сучасній Україні. Проблема ця є комплексною, має міждисциплінарний характер і потребує ґрунтовного дослідження не лише етнологів, але й істориків, демографів, мовознавців, культурологів, політологів, економістів, соціологів, правознавців та психологів. Перші кроки на цьому шляху вже зроблені науковцями України в часи незалежності. Історіографія цієї наукової проблеми досить складна і неоднозначна, що викликано насамперед багатогранністю теми. Усю наявну літературу за напрямом та змістом досліджень варто розподілити на чотири основні групи.

Перша група праць, які підлягали історіографічному аналізу, – роботи радянських суспільствознавців, перш за все істориків, що були опубліковані до 1991 р. Концептуально історичні дослідження визначались партійними документами й розробка тем, особливо з національного питання, розглядалась як одна з важливих форм „ідеологічної боротьби”.

За підрахунками автора впродовж 60–80-х рр. ХХ ст. в Україні вийшли з друку понад 60 монографічних публікацій, в яких досліджувалося „національне питання”. Показово, що якщо до першої половини 70-х рр. наукові праці друкувалися здебільшого українською мовою, то пізніше переважають видання російською. Активну участь у дослідженні цієї теми брали І.Є. Кравцев, О.С. Кудлай, Ф.Я. Горовський, Г.Л. Кобко, Г.Т. Іванов, П.Д. Коваль, В.К. Сульженко, А.І. Холмогоров, Л.А. Нагорна, А.В. Лихолат, В.Ф. Панібудьласка та інші².

У цих роботах основними напрямом досліджень було обґрунтування поняття “радянського народу” як нової історичної спільності, однією позитивне розкриття національної політики КПРС в Україні, висвітлення ідей про “розквіт” України в “братерській сім’ї радянських народів”, обґрунтувалась теорія про злиття в перспективі націй, відсутність будь-яких соціальних та національних конфліктів в умовах “розвинутого соціалізму” та причин їх

виникнення тощо. Головна ж роль у формуванні та подальшому розвитку “радянського народу” відводилась КПРС. У цих працях підкреслювалося, що російська мова стала не лише мовою міжнаціонального спілкування, але й “другою рідною мовою”, визначаючи цю мову як “загальнорадянську ознаку нової історичної спільноти”.

Отже, даючи оцінку радянській історіографії, варто зробити такий висновок: обмежені в доступі до джерел та можливості вільного творчого пошуку, поставлені в жорсткі ідеологічні межі і прив’язані до партійних рішень, радянські автори розкривали національні проблеми однобічно і некритично. Все це призвело до того, що радянська гуманітаристика не могла дати об’єктивну оцінку складних міжнаціональних відносин в СРСР, виявити основні тенденції у змінах етнічного складу та мовної структури населення України. Більшість представників генерації радянських істориків ще в кінці 1980-х та на початку 1990-х рр. відмовились від старих ідеологічних догм. Психологічно це зробити було досить важко, бо означало не лише відмову від застарілих ідеологічних стереотипів і методології, а й визнання власних помилок у висвітленні історичного минулого України, в тому числі українсько-російських міжнаціональних взаємин. І заслуга істориків колишньої “радянської школи” в подоланні стереотипів минулого та розвитку сучасних наукових досліджень є незаперечною.

До другої групи видань віднесено науковий доробок радянських учених – демографів та етнографів, у тому числі й українських. Результати наукових доробок цих вчених стосовно етнічного складу населення України і донині частково зберігають наукову цінність, незважаючи на те, що ці науковці змушені були працювати в межах існуючої офіційної ідеології. Характерною ознакою цих робіт була ідеологічна упередженість у вивченні етнічних процесів, у концептуальних межах радянської міфологеми про “злиття націй”.

Окрему підгрупу складають дослідження українських науковців, що проводились у 20-ті рр. Їхній науковий до-

робок до кінця 80-х рр. зберігався в спецховищах і не був доступний широкому загалу. Наукові праці, опубліковані в ті часи, не мали ідеологічної упередженості, яка була визначальною ознакою доробку радянських науковців 30-80-х рр. У цей час активно досліджувались проблеми змін національного складу, міграцій, природного приросту населення, а також окремих національностей, процеси мовної та етнічної асиміляції³. Найбільш вагомих результатів досяг А. Хоменко, який вивчав етнічний склад населення України на основі порівняльного аналізу статистичних даних переписів 1897 та 1926 рр. Рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців на власній Батьківщині цей дослідник визначав як рівень “національної несвідомості”. Аналіз наукового доробку 20-х рр. дає можливість краще зрозуміти й оцінити вплив російщення на зміни етнічного складу та мовної структури населення України у 1959-1989 рр.

У 30-50 рр. фахове дослідження етнічних процесів фактично припинилося. У 30-ті рр. українські науковці зазнали репресій, були розгромлені цілі наукові школи, закриті наукові установи. Ті з науковців, хто вижив, змушені були відійти від вивчення проблем етнічного складу населення. На розвиток цих досліджень впливало і те, що після 1926 року фактично повний перепис було проведено лише у 1959 році. Така велика перерва була викликана тим, що результати перепису 1937 року опинились у спецховищах як “шкідницькі”, а перепис 1939 року був свідомо сфальсифікований.

Лише в добу “хрущовської відлиги” розпочався новий етап вивчення цієї теми. Одним із перших в Україні після тривалої перерви дослідження національного складу населення провів В.І. Наулко⁴. Цінність його праць полягала в тому, що аналізувалися не лише результати перепису 1959 р., але й попередні. Були показані територіальні відмінності розселення окремих національностей. Захист докторської дисертації В.І. Наулка, присвяченої цим проблемам, гальмувався на рівні секретаріату ЦК КПУ. Тому під тиском існуючої ідеології акценти дослідження цього науковця змінилися в бік вивчення міжетнічних зв’язків з точки зору

так званого “зближення націй”⁵. Його монографія, що була побудована на значному фактичному матеріалі, відіграла надзвичайно важливу роль у дослідженні етнічного складу населення України.

Міграційні процеси мали своє відображення в дослідженнях А.Ф. Загробної, В.А. Шпилюка, С.А. Янковської, В.В. Онікієнка та В.А. Поповкіна, однак у центрі цих досліджень були не етнічний склад мігрантів, а територіальна спрямованість міграцій, особливо в контексті урбанізації⁶.

Історіографічний аналіз не був би повним, без розгляду наукового доробку радянської історичної демографії, хоча зміни національного складу населення України й не були достатньо в ній відображені. Ці роботи складають окрему підгрупу наукової літератури. Серед цих праць виділяються фундаментальні дослідження Ю.В. Бромлея, В.І. Козлова, Д.К. Шелестова, М.Н. Губогло⁷. Головною проблематикою вчених цього наукового напрямку було дослідження процесів “зближення” радянських народів, проблем білінгвізму (двомовності). Мовна та етнічна асиміляція неросійських народів, у тому числі й на їхніх власних етнічних землях, трактувались як однозначно позитивне явище, а національно-російська двомовність як справедливе вирішення національного питання.

Незважаючи на те, що в радянській історіографії національними проблемами займалися досить багато науковців, лише незначна їх кількість професійно вивчала етнічний склад населення СРСР та зміни його чисельності. Найбільш ґрунтовне дослідження цієї проблеми належить В.І. Козлову. Це був один із небагатьох радянських науковців, що не лише вживав термін “етнічна асиміляція” для визначення етнічних процесів, але й відкрито визнавав їх активний вплив на зміни чисельності окремих народів, у тому числі й українців⁸.

Особливу увагу заслуговують дослідження змін чисельності росіян, у тому числі й в Україні, починаючи з XVII століття і до 1979 р., проведені С.І. Бруком і В.М. Кабузаном⁹. Вони свідчать про те, що етнічна асиміляція значно

впливала на зростання чисельності росіян, у тому числі й на території України. Особливо активно ці процеси розгорнулися за радянських часів. За підрахунками цих науковців, за 1917–1979 рр. 31% загального приросту чисельності росіян було досягнуто внаслідок розвитку процесів етнічної асиміляції неросійських народів, в значній мірі і за рахунок українців. Незважаючи на те, що в цих працях науковці робили висновки в дусі офіційної радянської ідеології, фактичний матеріал, який ними був опублікований, не втратив своєї наукової цінності і сьогодні.

Отже, в радянській історичній демографії 60–80-х рр. не існувало жодної наукової роботи, в якій би комплексно досліджувались процеси змін етнічного складу та мовної структури населення України. Сама проблема російщення українців, за винятком українських науковців доби “українізації”, в радянській науці не досліджувалася.

До третьої групи літератури віднесено науковий доробок українського зарубіжжя (української західної діаспори). Ця частина української історіографії досить багатоманітна за змістом і уособлює не лише історичні аспекти проблеми російщення України, але й охоплює етнологічні, демографічні, соціально-економічні, політологічні, правознавчі та мовознавчі напрями досліджень. Актуальність аналізу історіографії української діаспори зумовлена перш за все тим, що до 1991 року пріоритет у дослідженні комплексу питань російщення України та змін її етнічного складу населення належав не радянським суспільствознавцям, а науковцям українського зарубіжжя.

Окрему підгрупу праць наукового доробку українського зарубіжжя складають роботи, підготовлені у 20–30-ті, а також частково в 40-ві рр. Важливим напрямом досліджень цього періоду було вивчення території розселення та чисельності українців, визначення меж українських етнічних земель. Вагомий внесок у дослідження цих проблем належить фундатору української національної географії академіку С. Рудницькому¹⁰. Продовжувачем його наукових традицій став відомий український географ, демограф і

картограф В. Кубійович, що досліджував також зміни чисельності українців та їх розселення¹¹. Він став ініціатором створення “Енциклопедії українознавства”, де мав відображення етнічний склад населення України.

На особливу увагу претендує творчий доробок науковців Українського національного інституту у Варшаві, де аналізувалися зміни чисельності населення України та її етнічного складу за даними перепису 1926 р., в порівнянні з переписом 1897 року. Важливе значення в дослідженні етнічного складу населення України та впливу на його зміни політики російщення мали праці Т.Олесевича¹².

Глибоке за змістом мовознавче дослідження було проведено Р. Смаль-Стоцьким. Автор не тільки проаналізував становлення української та російської літературних мов, але й висвітлив історію постійних переслідувань та утисків української мови з боку російської влади¹³. Теоретичні аспекти націотворення та процеси етнічної асиміляції відображені в наукових працях О. Бочковського¹⁴.

На основі наукового доробку української еміграції у міжвоєнний період, у 50-80 рр. поживляються наукові студії української діаспори, що опиралась на нову хвилю міграції. Важливе місце в розумінні природи українсько-російських взаємин у царині культури займає фундаментальна монографія П. Голубенка (П. І. Шатуна)¹⁵. Головним напрямом наукового пошуку О. Юрченка було дослідження правових аспектів цих взаємин¹⁶.

Політика царського та радянського керівництва стосовно України та її наслідки стали об'єктом досліджень Ю.Бойка, В.Косаренка-Косач, П. Штепи, М. Демковича-Добрянського, І. Майстренка, М. Прокопа, А. Камінського, С.Мечника, П. Феденка, І. Клейнера¹⁷. Пріоритетним напрямом наукового доробку Б. Винара, Д. Солов'я та К. Кононенка було дослідження радянської соціально-економічної політики та її впливу на становище України, а також проблема “обміну кадрами”¹⁸. Аналіз становища української мови в УРСР став темою наукового доробку мовознавців В. Чапленка та Ю. Шевельова¹⁹.

Важливе значення для вивчення російщення системи освіти мали дослідження І. Коляски, П. Одарченка²⁰. Значну наукову цінність для розуміння природи “малоросійства” як комплексу національної меншовартості та його впливу на історичну долю українців представляють розвідки Є. Маланюка та І. Лисяка-Рудницького²¹. Окреме місце належить збірнику “Російщення України”, що складався зі статей, в яких проблема російщення досліджувалась комплексно. Глибоким науковим аналізом відзначались статті Л. Полтави, В. Давиденка, Д. Чуба, Б. Романенчука, Б. Береста²².

Підсумовуючи огляд наукового доробку західної української діаспори, автор дійшов висновку: на основі глибокого наукового аналізу науковці українського зарубіжжя доводили, що національна політика КПРС була згубною для України і представляла реальну загрозу для існування української нації, внаслідок посилення процесів мовної та етнічної асиміляції українців. Політика російщення, її сутність та наслідки були також у центрі уваги українського дисидентського руху. Маніфестом українських дисидентів стала праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, вперше опублікована в УРСР лише у 1990 році²³. Важлива роль у дослідженні цих проблем належить роботам І. Геля (С. Говерлі) та С. Хмари (М. Сагайдака)²⁴. За своїми методологічними засадами щодо оцінки етнічних процесів позиція українських дисидентів мало відрізнялася від оцінок української діаспори. До того ж, роботи дисидентів публікувались на Заході зусиллями представників українського зарубіжжя.

До останньої, четвертої групи видань віднесено науковий доробок української історіографії доби незалежності. Проблеми вивчення етнічного складу населення України, його мовної структури та причин, що зумовили їх зміни за радянського часу, особливо активно досліджувались на початку 90-х рр. в умовах гострої боротьби за проголошення незалежності української держави та в перші роки її існування. В цей час ця проблематика вийшла далеко за межі академіч-

них досліджень і стала досить політично актуальною. Одним із перших наукових досліджень змін чисельності населення України, і перш за все українців, стала стаття В.І.Наулка і Н.В.Чорної²⁵. В.І. Наулко і сьогодні продовжує активно досліджувати етнічні процеси в Україні²⁶.

Фундаментальною працею, безпосередньо присвяченою українству, є монографія “Українці”, яка була підготовлена провідними українськими етнологами²⁷. Ця колективна монографія висвітлювала такі проблеми, як етнічне походження українців, їхні антропологічні особливості, історію формування української мови та її діалекти, а також традиційну матеріальну і духовну культуру. Одним з ключових напрямів цієї праці став аналіз динаміки чисельності та територіального розселення українців. Дослідженню історичних та сучасних аспектів етнонаціональних процесів в Україні були присвячені монографії, підготовлені авторськими колективами на чолі з В.Б. Євтухом та В.І. Наулком²⁸.

Змінам чисельності населення України та його етнічного складу, на основі опрацювання статистичних матеріалів переписів, присвячені роботи В.О. Романцова та С.М. Чорного. Головна увага зосереджувалася на дослідженні розселення українців на власних етнічних землях та за їх межами у ХІХ–ХХ ст.²⁹. Аналіз етносоціальних процесів в Україні за радянських часів на основі використання матеріалів переписів населення був проведений Т.М. Рудницькою³⁰.

Наслідки радянської політики продовжують впливати на етнічні процеси і в сучасній Україні. Одним з важливих напрямів монографічних праць В.С. Крисаченка та В.О. Котигоренка стало дослідження етнічного складу населення сучасної України³¹.

Отже, в сучасній українській етнології чільне місце посідають дослідження насамперед етнічного складу населення, але, на жаль, мовна структура населення продовжує залишатися поза увагою науковців, особливо в контексті розвитку асиміляційних процесів.

Важливе місце в роботах сучасних українських науковців займають проблеми, що фактично не досліджувалися в ра-

дянській історіографії, – формування та чисельність української діаспори як західної, так і східної. Значний доробок у вивченні цієї теми в контексті дослідження етнічних меж та державних кордонів належить В.Сергійчуку, В. Боєчку, О.Ганжі, Б. Захарчуку³². Ф.Д. Заставний активно досліджував зміни чисельності населення України, її етнічного складу, хоча вони проводились з точки зору географа, але їх проблематика була досить близька до теми дослідження³³.

Аналіз особливостей здійснення радянської політики російщення України був однією з головних проблем у монографіях В.К. Барана, В.М. Даниленка та О.Д. Бойка³⁴. Історія українського дисидентського руху та його боротьби проти російщення України знайшли відображення в працях О.Г. Бажана, О.З. Данилюка, Ю.О. Курносова, Г.В. Касьянова, А.М. Русначенка³⁵.

Трагічні наслідки політики радянського тоталітарного режиму щодо українства посідали провідне місце в науковому доробку І.Г. Біласа, І.І. Винниченка, С.І. Кульчицького, В.І. Сергійчука, Ю.І. Шаповала. Визначальною ознакою цих досліджень стало впровадження до наукового обігу нових архівних документів, що зберігалися в радянських “спецсховищах”³⁶.

Помітним явищем в українській історіографії стало фундаментальне дослідження історичних аспектів та сучасних українсько-російських взаємин, проведене науковцями Інституту історії України НАН України. Чільне місце в цій праці належить аналізу політики російщення України, яка проводилася і за часів існування не лише Російської імперії, але й СРСР³⁷. Вплив політики російщення на сучасну Україну розглядався також у монографічних дослідженнях І.В.Діяка і С.В. Кульчицького³⁸.

Регіональні особливості російщення України були однією з проблем наукового пошуку І. Терлюка (західні області) та П. Лаврива (Донбас). Особлива увага, крім проблем мовної асиміляції, зверталася ними на міграції росіян в Україну, причому І. Терлюк використовував соціологічні опитування³⁹.

Значний інтерес для розуміння сутності політики російщення викликають роботи В. Лизанчука, Л. Масенко, Г. Півторака, А. Погрібного, В. Іванишина, Я. Радевича-Винницького, які за своєю проблематикою досить близькі до теми, що вивчається, хоча й виконані в контексті мовознавчих досліджень. Науковий доробок мовознавців побудований на використанні значного фактичного матеріалу, що відображає сутність мовної політики радянського режиму як цілеспрямованого процесу утисків української мови та її наслідків для сучасної України ⁴⁰.

Історіографічному аналізу доробку українських науковців у дослідженні етнонаціональної сфери, насамперед у царині історії етнічних меншин, присвячена монографія О.О. Рафальського ⁴¹. Незважаючи на значний історіографічний доробок, в сучасній українській науковій літературі відсутні праці, в яких би був проведений комплексний аналіз змін етнічного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр.

Важливу роль для розуміння сутності етнічних процесів відіграли матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Особливо це стосувалося документів про зросійщення системи шкільництва та діяльності політичної цензури (Головліту).

Головними джерелами для проведення аналізу змін чисельності, етнічного складу та мовної структури населення України стали статистичні матеріали переписів населення 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.⁴². Дослідження етномовних процесів в Україні було проведене за такими напрямками: загальна чисельність населення; українців; україномовних та російськомовних українців; росіян; російськомовних та україномовних росіян; етнічних меншин, окрім росіян, у тому числі не асимільованих за мовою, україномовних та російськомовних, включаючи євреїв, поляків, білорусів, молдован, болгар, угорців, греків, румунів, татар, вірменів, гагаузів, циганів; україномовного та російськомовного населення.

Часові межі дослідження – 1959–1989 рр., тобто період

між переписами населення 1959-го та 1989-го років. Перепис 1959 року – це перший післявоєнний перепис, який був проведений після тривалої перерви, попередній був ще у 1939 році, і то в значній мірі не повний. Перепис 1989 року – останній за часів існування СРСР. Тобто, ці хронологічні межі дослідження дають можливість виявити не лише етномовні наслідки перебування України у складі СРСР, але й окреслити основні напрями змін етнічної та мовної структури населення напередодні здобуття Україною незалежності у 1991 році.

При проведенні аналізу етномовних процесів для більш систематизованого викладу матеріалу був застосований такий поділ: час між переписами 1959–1970 рр. – перший період, між переписами 1970–1979 рр. – другий період, між переписами 1979–1989 рр. – третій період. Такий поділ надав можливість найбільш повно виявити особливості змін етнічної та мовної структури населення як окремо за трьома періодами, так і в цілому за 1959–1989 рр. Територіальні межі дослідження – вся територія України в її сучасних кордонах. Протягом 1959–1989 рр. адміністративно-територіальний поділ України залишався без змін, що сприяло проведеному найбільш повного аналізу статистичних матеріалів у просторовому вимірі.

За радянських часів територія УРСР поділялася на три економічні райони: Південно-Західний, Донецько-Придніпровський та Південний. До складу першого входили Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області та місто Київ. Донецько-Придніпровський об'єднував Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Луганську (Ворошиловградську), Полтавську, Сумську, Харківську області та Південний, що складався з Кримської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей.

Хоча в сучасних умовах такий поділ на три економічні райони застарів і не відповідає межах історичних українсь-

ких земель в умовах існування України в складі СРСР, етнодемографічна та мовна ситуація в кожному з цих трьох регіонів мала свою специфіку, власні і досить суттєві регіональні особливості. Тому аналіз етномовних процесів проводився з урахуванням особливостей кожного з цих трьох регіонів, а також кожної з 25-ти областей та міста Києва. На основі опрацювання статистичних матеріалів переписів населення були підготовлені таблиці.

Отже, враховуючи доробок українських науковців, використовуючи архівні документи та статистичні матеріали переписів населення, і проводилося дослідження змін етнічного складу та мовної структури населення України в 1959–1989 рр.

¹ Дзюба І. Мовна ситуація в Україні // Україна. Наука і культура: Щорічник. – Вип. 31. – 2002. – С.127.

² Кравцев І.Е. Сближение социалистических наций в процессе перехода к коммунизму. – К., 1960; Кудлай О.С. Радянський народ – нова історична спільність людей. – К., 1972; Горовський Ф.Я. Розквіт і зближення націй в період комуністичного будівництва в СРСР. – К., 1973; Горовський Ф.Я. Советский народ как интернациональная общность. – К., 1981; Горовський Ф.Я., Кобко Г.Л. Народ – інтернаціоналіст. – К., 1979; Горовський Ф., Королько В., Нагорна Л. Розквіт і зближення націй в СРСР на сучасному етапі. – К., 1975; Іванов Г.Т. Ми – радянський народ. – К., 1979; Коваль П.Д. Радянський народ – втілення принципів пролетарського інтернаціоналізму. – К., 1976; Холмогоров А.И. Национальные отношения в социалистическом обществе: проблемы научного управления. – К., 1982; Сульженко В.К. Интернационализм на этапе развитого социализма: осуществление национальной политики КПСС на Украине. – Львов, 1981; Панібудьласка В.Ф. Радянський народ – нова історична спільність людей. – К., 1972; Лихолат А.В., Панібудьласка В.Ф. В единой семье народов. – Москва, 1979.

³ Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні. – Харків: Держвидав “Господарство України”, 1930. – 80 с.; Птуха М.В. Смертність у Росії й на Україні. – К.- Харків: Видавництво ЦСУ УСРР, 1928. – 116 с.; Птуха М.В. Население Украины до 1960 года. // Советская демография за 70 лет. – Москва: Наука, 1987. – С. 46-64.; Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – 80 с.; Хоменко А. Національний склад людності УСРР. – Харків: Державне видавництво України, 1929. – 71 с.

⁴ Наулко В.І. Етнічний склад населення УРСР: статистично-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.

⁵ Наулко В.И. Развитие межнациональных связей на Украине. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

⁶ Загробная А.Ф. Миграция, воспроизводство и уровень образования населения. – К.: Наукова думка, 1982. – 178 с.; Шпилюк В.А. Межреспубликанские миграции и сближение наций в СССР. – Львов: Изд-во при Львовском у-те, 1975. – 176 с.; Янковська Є.А. Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху. // Економічна географія. – 1970. – Вип. № 8. – С. 49-57; Онищенко В.В., Поповкин В.А. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР. – Москва: Статистика, 1973. – 159 с.

⁷ Бромлей Ю.А. Современные проблемы этнографии. – Москва: Наука, 1981. – 390 с.; Бромлей Ю.А. Очерки теории этноса. – Москва: Наука, 1983. – 412 с.; Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. – Москва: Наука, 1969. – 407 с.; Козлов В.И. Этническая демография. – Москва: Статистика, 1977. – 240 с.; Шелестов Д.К. Историческая демография. – Москва: Наука, 1987. – 247 с.; Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР: основные факторы и тенденции развития национально-русского двуязычия. – Москва: Наука, 1984. – 288 с.

⁸ Козлов В.И. Национальности СССР. Этнографический обзор. 2-е изд. – Москва: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.

⁹ Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке: численность, этнический состав. – Москва: Наука, 1990. – 256 с.; Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678-1917 рр.) // Советская этнография. – 1982. – № 4. – С. 9-25.; Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русских после Великой Октябрьской социалистической революции // Советская этнография. – 1982. – № 5. – С. 3-21.

¹⁰ Рудницький С.Л. Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін: Українське слово, 1923. – 285 с.

¹¹ Кубійович В. Географія України і суміжних земель. – Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. – 517 с.

¹² Олесевиц Т. Загальний нарис території та населення УССР // Украї-

нська людність ССРСР. — Варшава: Український національний інститут, 1931. — С. 30-42.; Питель О. Національні відносини на Україні в світлі статистики. — Там само. — С. 43-84.; Чубенко О. Реєстрація мовної та національної ознаки в переписі 1926 р. — Там само. — С. 85-108.; Олесе-вич Т. Розселення народностей УССР. — Там само. — С. 109-137.; Садовський В. Українці за межами УССР на основі перепису 1926 р. — Там само. — С. 138-160.

¹³ Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. — Варшава: Український науковий інститут, 1936. — 271 с.

¹⁴ Бочковський О. Вступ до націології. — Подєбради, 1934; перевидання — Генеза. — 1995. — № 5 (3). — С. 112-127. Генеза. — 1996. — № 1 (4). — С. 81-107.

¹⁵ Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк-Париж-Торонто: Українське слово, 1982. — 551 с.

¹⁶ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 року (правові аспекти). — Мюнхен: Сучасність, 1971. — 402 с.

¹⁷ Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевистських розв'язках національного питання. — Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1964. — 175 с.; Косаренко-Косач В. Московський сфінкс: міт і сила в образі сходу Європи. — Нью-Йорк: 1959. — 489 с.; Штепа П. Московство. Його походження, зміст, форми й історична тяглість. — Торонто: 1968. — Т.1. — 345 с.; Т.2. — 355 с.; Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. — Рим: Видання Українського католицького університету, 1989. — 172 с.; Майстренко І. Національна політика КПРС в її історичному розвитку. — Мюнхен: Сучасність, 1978. — 223 с.; Прокоп М. Україна і українська політика Москви. — Мюнхен: Сучасність, 1981. — 150 с.; Камінський А. Динаміка визвольної боротьби. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — 237 с.; Мечник С. Від оприччини до КГБ. Духовність московського імперіалізму. — Мюнхен: Українське видавництво, 1981. — 331 с.; Феденко П. Марксистські і більшовистські ідеї національного питання. — Мюнхен: 1960. — 160 с.; Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). — Париж: Перша Українська друкарня у Франції, 1978. — 406 с.

¹⁸ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. — Париж: 1958. — 186 с.; Винар Б. Українська промисловість: студія советського колоніалізму. — Париж: 1964. — 397 с.; Соловей Д. КПРС у плануванні промисловості та промислових кадрів. — Мюнхен: Пролог, 1960. — 108 с.; Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї (1917-1960). — Мюнхен: Пролог, 1965. — 167 с.

¹⁹ Чапленко В. Мовна політика більшовиків в 1950-1960 рр. — Чикаго: Видавництво Українського публіцистично-наукового інституту, 1974. — 184 с.; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941 рр.): стан і статус. — Мюнхен: Сучасність, 1987. — 285 с.

²⁰ Коляска І. Освіта в Радянській Україні: дослідження дискримінації націй і русифікації. — Торонто: 1970. — 238 с.; Одарченко П. Русифікація

України і боротьба за рятування Української нації. — Лондон: Українська видавничка спілка, 1986. — 31 с.

²¹ Маланюк Є. Малоросійство. — Нью-Йорк: 1959. — 31 с.; Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т.2. — С.471-476.

²² Полтава Л. До історії російщення України від 1720 року // Російщення України. — К.: Репринтне видання, 1992. — С. 7-57.; Давиденко В. Злиття націй в СРСР // Там само. — С. 57-67.; Чуб Д. Методи і засоби російщення // Там само. — С.75-90.; Романенчук Б. Переслідування і російщення української мови, літератури і науки // Там само. — С.131-154.; Берест Б. Російщення словникового складу української мови // Там само. — С. 155-172.

²³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. — 1990. — № 5-7.

²⁴ Говерля С. Грані культури. — Лондон: Українська видавничка спілка, 1984. — 184 с.; Сагайдак М. Етноцид українців в СРСР // Український вісник. — 1975. — ч. 7-8.

²⁵ Наулко В.І., Чорна Н.В. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVIII-XX ст.) // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 5. — С. 3-25.

²⁶ Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998. — 80 с.; Його ж. Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність. — К., 2001. — С. 46-69.

²⁷ Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 кн. / Л. Артюх, В. Балушок, В. Борисенко та ін. А. Пономарьов (ред.) — Опішнє, 1999. — Кн. 1. — 527 с.; Кн. 2. — 541 с.

²⁸ Євтух В.Б., Трошинський В.Б., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. — К.: Наукова думка, 2004. — 344 с.; Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність / За ред. В.І. Наулка. — К.: Головна спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. — 423 с.

²⁹ Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII-XX століття). — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. — 183 с.; Чорний С.М. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897-1990 рр. — К.: Головна спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2002. — 182 с.

³⁰ Рудницька Т.М. Етнічні спільноти: тенденції соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. — 170 с.

³¹ Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. — К.: НІСД, 2005. — 368 с.; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — 726 с.

³² Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. — К.: Укр. вид. спілка, 2000. — 431 с.; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони

України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

³³ Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів: Край, 1992, 223 с.

³⁴ Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів: Свобода, 1992. – 123 с.; Його ж. Україна 1950-1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Світ, 1996, 446 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1960-1980 рр.) – К., 1999; Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІП і ЕНД, 2002. – 305 с.

³⁵ Данилюк О.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. ХХ ст.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 616 с.; Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-перша половина 80-х рр. ХХ ст.) – К.: Ін-т історії України, 1994. – 222 с.; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х рр. – К., Либідь, 1995. – 224 с.; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.

³⁶ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 424 с.; Кн. 2. – 688 с.; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.; Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні (документи і матеріали, перепис 1937 р.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 191 с.; Сергійчук В.І. „Українізація Росії”: Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках. – К.: Укр. вид. спілка, 2000. – 331 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.

³⁷ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси. В 3-х т. / В. Смолій (відп. ред.) – К., 2004. – Т. 1. Українські проекти в Російській імперії / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. – 501 с.; Т. 2. Радянський проект / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко. – 530 с.; Т. 3. Новітній український державотворчий процес / С.В. Кульчицький, Б.О. Парахонський. – 327 с.

³⁸ Діак І.В. Україна – Росія: (історія і сучасність). Наук. вид. – К.: Гранослов, 2001. – 400 с.; Кульчицький С.В. Україна і Росія: переваги і небезпеки „особливих відносин”. Роздуми історика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 112 с.

³⁹ Терлюк І. До питання про причини міграції російського населення у Галицьких та Волинській області України // Генеза. – 1995. - № 1 (3). – С. 194-199.; Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – Львів: Українська видавнича спілка, 1996. – 208 с.

⁴⁰ Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. – 413 с.; Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.; Півторак Г.П.

Тернистий шлях українства // Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – С. 134-149; Погрібний А. Світовий мовний досвід та українські реалії. – К.: Мелобори, 2003. – 72 с.; Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 218 с.

⁴¹ Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.

⁴² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Москва: Госиздат, 1963. – С. 168-178.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СССР. – Москва: Статистика, 1973. – С. 152-190.; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1979 г. – Москва: Финансы и статистика, 1984. – С. 102-107.; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. – Москва: Финансы и статистика, 1991. – С.78-86.

Розділ 1

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНИ

1.1. Передумови та причини втягування України в російський етномовний простір

Розпад СРСР у 1991 році не лише змінив геополітичну ситуацію у Європі та й у всьому світі, але й призвів до загострення міжнаціональних відносин та виникнення нових “гарячих точок”. Кордони між союзними республіками в СРСР мали не державний, а лише адміністративний характер і були проведені не завжди із урахуванням етнічних меж. З іншого боку, за час існування Радянського Союзу відбулися зміни в етнічному складі населення окремих республік, у значній мірі на користь росіян.

Єдиний засіб не допустити нових міжнаціональних конфліктів та війн – припинення територіальних претензій, визнання непорушності існуючих державних кордонів між країнами, що виникли на теренах колишнього СРСР, завершення їх делімітації та демаркації. В Конституції України визначається, що “територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою”¹.

Присутність значного числа росіян та зросійщеного населення на теренах України, країн Балтії, Молдови та інших пострадянських держав, чисельність яких особливо інтенсивно зростала після Другої світової війни, використовується деякими політичними колами Росії як привід до втручання у внутрішні справи нових незалежних держав. Так, наприклад, колишній міністр оборони Російської Федерації П. Граčov неодноразово заявляв, що його держава буде захищати російськомовне населення в колишніх республіках СРСР усіма засобами, включаючи й військові.

Серйозність намірів російських політиків та військових, наділених владою, узаконює військова доктрина Російської Федерації, яка “придушення прав, свобод і законних інтересів громадян Російської Федерації в зарубіжних країнах” розцінює як привід для застосування збройної сили². Формально приводом для такого втручання може бути навіть непорозуміння між сусідніми родинами чи сварка на побутовому рівні, яку можна представити як міжнаціональний конфлікт.

Як акти, які суперечать добросусідським взаєминам, необхідно розглядати рішення колишньої Верховної Ради (попередниці Державної Думи) Російської Федерації про “статус Севастополя”. Ці „рішення” свідчать про рецидиви традиційної російської імперської політики щодо України, також про настрої, які продовжують панувати у середовищі російського політикуму.

Враховуючи те, що Росія продовжує володіти ядерною зброєю та має значний військово-промисловий потенціал, цілком зрозумілим було намагання країн Балтії швидше стати повноправними членами військово-політичного блоку НАТО, щоб зберегти власну незалежність та не допустити повторення трагічних подій 1940 року. Співпраця України з Північно-Атлантичним Союзом, а також заяви про перспективи вступу до цієї авторитетної міжнародної організації, об’єктивно покликані до створення противаги цілком реальним і можливим імперським зазіханням з боку Росії. З цих міркувань потрібно враховувати також збереження російської військової присутності на теренах України як одного із важливих засобів політичного впливу на неї.

Україна межує з Російською Федерацією на півночі та на сході, російський флот має бази в Криму, російські війська дислокуються в Білорусі та в Придністров’ї. Тобто, російська військова присутність зберігається не лише на півдні України, а й на всьому периметрі її кордонів суходолом, окрім західного відрізка. Нехтувати можливістю активного використання Росією свого військово-

політичного впливу на Україну в сучасних умовах і найближчій перспективі було б недоречно. З цих міркувань для політичного керівництва України конче потрібне прийняття адекватних заходів щодо північного сусіда і з точки зору встановлення справедливих і рівноправних міждержавних стосунків з Російською Федерацією, і з прискорення інтеграції до євроатлантичних структур, за прикладом країн Східної Європи, включаючи балтійські.

Для значної частини росіян, що прожили десятки років поза межами власної етнічної території, важко змиритись із новими для них історичними реаліями, з розпадом СРСР. Багатьом з них психологічно навіть неможливо визнати себе етнічною меншиною, тому що переселившись, наприклад, в Україну або до країн Балтії, вони за десятиріччя так і не змогли інтегруватися у нові для себе спільноти, бо стали свідомо чи несвідомо заручниками імперської політики. За слушним визнанням українського науковця А. Камінського, “у своїй більшості російська меншість в Україні стала активним, хоч і сліпим інструментом режимової русифікації (російщення. – В.С.) і ціла російська суспільність цьому не протидіє, а навпаки, в основному сприяє”³.

Навіть за визначенням російських науковців, “хоча офіційно росіяни не мали своєї державності до розпаду СРСР, фактичний статус цієї групи в політичному і культурному просторі Російської держави був і залишається пануючим. Втрата росіянами колишнього статусу створила синдром пригніченої національної свідомості та різного роду патріотичних та шовіністичних рухів”⁴. Наприклад, подібні рухи та організації існують у Криму, Донбасі, Харкові та Одесі. Ці рухи намагаються зберегти без змін ту ситуацію домінуючого становища росіян та російської мови, що була штучно створена в результаті довготривалої політики російщення, при цьому, як не дивно, така позиція часто знаходила підтримку серед представників органів державної влади, особливо на

півдні і сході України. У Молдові це вже призвело до розколу країни та виникнення так званої “Придністровської республіки”.

Серед частини етнічних росіян та зросійщеного населення панує синдром “розділеної нації”. Подібні настрої сприяли проведенню реваншистської політики нацистської Німеччини стосовно сусідніх країн, використовуючи при цьому як привід для втручання “підкування” про німецьку етнічну меншину, що після Першої світової війни опинилася на території Чехословаччини, Польщі, Литви та Франції. Наслідки такої політики загальновідомі – спроба відновлення імперії призвела до Другої світової війни.

Після розпаду СРСР розпочався об’єктивний процес деросійщення не лише на теренах нових незалежних держав, але й безпосередньо і в самій Російській Федерації, перш за все в її автономіях. За прогнозом російського етнологів В. Тишкова, “головні несподіванки чекають росіян на часі чергового перепису населення. Передбачається зменшення питомої ваги росіян в Росії (можливо з 82% до 70%), але не скільки за причинами більш низької народжуваності. Мільйони росіян змішаного етнічного походження, які до цього зараховували себе до росіян, у майбутньому можуть змінити свою національність і перейдуть до складу інших народів під впливом соціально-політичних та культурних обставин”⁵. Але за переписом 2002 року частка росіян серед загальної чисельності населення Російської Федерації фактично не змінилася. І це відбулося лише завдяки тому, що в 90-х рр. на її територію повернулися сотні тисяч росіян із Казахстану, Середньої Азії та Закавказзя. Звертає увагу на себе і той факт, що з країн Балтії та України масової міграції росіян фактично не було.

В умовах незалежності України розгорнулись природні етнічні процеси поступового її деросійщення, перш за все в західних та центральних областях. На сході та півдні, особливо в містах, ці природні етнічні процеси фактич-

но штучно продовжують гальмуватися, мало того, проявляються рецидиви російщення.

У 1991 році розпочалася нова доба української історії. Розпад СРСР та здобуття Україною незалежності – не подарунок долі, а заслужений акт відновлення історичної справедливості. Здійснились пророчі слова Великого Кобзаря: “Встане Україна, і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти !..”⁶. Проголошення Незалежності України в 1991 році варто розглядати як початок третьої в історії українства національно-демократичної революції. Перші дві: 1648-1676 рр. та 1917-1921 рр. завершилися трагічно – поразкою. Вперше за свою багатовікову історію в кінці ХХ століття українство не лише здобуло власну незалежність мирним шляхом, але й має реальну можливість для розбудови самостійної державності в мирних умовах. Попередні дві революції завершилися поразкою якраз у результаті збройної агресії з боку сусідніх держав.

Трагічна доля України яскраво засвідчує, що лише власна національна держава не за формальними ознаками, а за реальним змістом може бути єдиним гарантом збереження та вільного розвитку української нації. Незважаючи на те, що відродження нової української держави здійснилось мирним шляхом, за досягнення цієї праведної мети віддали своє життя кращі сини та доньки українського народу багатьох поколінь.

Здобуття незалежності зупинило штучні за своєю суттю етнічні процеси в Україні та усунуло реальну загрозу занепаду українства як етнічної спільноти. Пішла в небуття загроза поступового, але невпинного поглинання українства з боку північного сусіда в контексті мовної та етнічної асиміляції. Україна звільнилася не лише від 74-річної згубної політики радянського комуністичного режиму, але й від впливу більше ніж трьохсотлітнього російського імперського панування над українським народом.

Визначальною ознакою цієї “російської доби” минулого українства було повальне і всеохоплююче російщення України. Що стосується самого наукового терміну російщення, то він, на нашу думку, повинен замінити неправильно вживаний термін “русифікація”. Російщення і русифікація – терміни досить різні за своєю сутністю, до того ж походять від різних слів – Росія і Русь. Для свідомого українства Русь – це давня назва української держави, а руси – колишня українська історична самоназва. Під впливом російської імперської політики, що розглядала українців як етнографічну різновидність росіян, у ХІХ столітті українство змушене було відмовитись від своєї старої самоназви – русів, і прийняло нову самоназву – українці, хоча ще на початку ХХ століття частина західних українців продовжувала називати себе русинами.

Надзвичайно важливу роль у прийнятті нової самоназви українців відіграли Тарас Шевченко, Павло Чубинський, Федір Вовк та Михайло Грушевський. Останній у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” довів історичну тяглість українського народу та спадкоємність самоназви “руси” та “українці”. Сусідній з нами народ ми називаємо росіянами, ця назва походить від назви держави цього народу. “Русские” – їхня самоназва, хоча ще до початку ХVІІІ століття вони називали себе “московіти”, в українській вимові “москалі”.

Тому українською мовою асиміляція росіянами українців повинна називатись не русифікацією, а російщенням. З цих міркувань сам термін “русифікація” для означення цих етнічних процесів є лише калькою з російської мови і тому є науково досить некоректним. Русифікація як науковий термін українською мовою може означати лише етнічні процеси доби Київської Русі, що фактично означає в сучасному розумінні українізацію. І ще один приклад. Самоназва Німеччини – Deutschland, але українською мовою етнічна асиміляція німцями називається онімечуванням.

Російщення України як наукову проблему необхідно розглядати у комплексі, виділяючи при цьому декілька головних аспектів:

По-перше, зросійщення як кінцева мета російського імперіалізму, тобто повне, остаточне і незворотне поглинання Росією України, перетворення останньої лише на провінцію, адміністративно-територіальну одиницю імперії, а українців на росіян за мовою та національною свідомістю українського етнічного походження.

По-друге, російщення як політика царського та радянського режимів скерована на досягнення цієї кінцевої мети. Російщення в “Енциклопедії українознавства” визначається як “сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в Україні та в інших країнах Східної Європи, за допомогою переходу чи переведення осіб неросійської національності на російську мову і російську культуру й їх подальшої асиміляції. Русифікація (російщення. — *В.С.*) зумовлена офіційною політикою російських режимів — царського та радянського. Порівняно з царською Росією, Радянський Союз охоплював усю українську територію, адміністративну й етнічну, всі українські прошарки, включно навіть з селянством (його традиційний устрій під впливом колективізації ґрунтовно змінився) і вівся досконалішим й більш рафінованим методом, зокрема, у духовних ділянках русифікація (російщення — *В.С.*) здійснювалась з допомогою численного державного й партійного апарату”⁷.

По-третє, до головних напрямів зросійщення як політики варто віднести:

а) масове заселення (колонізацію) росіянами українських земель та виселення українців, у тому числі й примусове (депортації), за межі історичної Батьківщини. Тобто, шляхом зміни етнічного складу населення України на користь росіян добитися реалізації кінцевої мети;

б) мовну асиміляцію українців не лише за межами українських етнічних земель, але й на власній історичній

Батьківщині, що було основною і головною умовою для подальшого знищення українства як окремої нації, перетворення її на етнографічну масу без стійкої національної самосвідомості та рідної української мови.

Слідом за мовною асиміляцією йшла етнічна асиміляція, тобто перетворення українців на росіян як регіональний різновид останніх, їх денаціоналізація, тобто деукраїнізація. За визначенням А. Авторханова, “колонізація та російщення — інструменти денаціоналізації”⁸. Іншими словами, проблему російщення України необхідно розглядати як процес поступової, але довготривалої і невпинної деукраїнізації українців у напрямку перетворення на росіян спочатку за мовою, а потім і за національною свідомістю українського етнічного походження.

Таким чином, російщення — це кінцева мета і постійна політика як царського, так і радянського режимів, спрямована на перетворення українців в аморфну етнографічну масу. Ця політика призводила до швидкої та штучної, насильницької за своєю сутністю мовної та етнічної асиміляції українців, шляхом підриву власної національної самосвідомості, нав’язуванням чужої ментальності та етнічних стереотипів, фальсифікації історичного минулого,

У свою чергу, головною метою цієї фальсифікації було доведення неможливості самостійного розвитку України без Росії та “благотворний вплив” останньої на першу, руйнування національних традицій українців та витіснення української мови з усіх сфер суспільного вжитку, з системи освіти, перш за все з вищої школи та зі шкільництва у містах, зниження її соціального статусу, постійне нав’язування ідей про другорядність, меншовартість та неповноцінність рідної мови, консервації її лише як відсталої селянської, “колгоспної” чи “мужицької” мови. При цьому слід підкреслити, що якщо царський режим відкрито проводив цю політику, оголосивши українську мову лише “малоросійським наріччям” російської, а самих українців лише етнічною різновидністю росіян, то

радянський режим домагався досягнення цієї ж мети, прикриваючись демагогічними гаслами про “дружбу народів”, “розквіт націй” і т. п.

Російщення як штучну, насильницьку за своєю сутністю мовну та етнічну асиміляцію українців на своїй історичній Батьківщині необхідно розглядати в контексті зіткнення протилежних національних інтересів: збереження власної національної ідентичності — з боку українства та імперських інтересів — з боку Росії у напрямку перетворення українців на росіян за мовою та національною свідомістю.

При цьому, необхідно підкреслити, що в умовах відсутності справді повноцінної національної української державності як за часів Російської імперії, так і за часів СРСР, українці перебували у становищі слабкішої сторони, бо у реалізації своїх імперських інтересів Росія використовувала міць своєї імперської держави у всіх царинах суспільного життя українства, до того ж майже безперервно, протягом тривалого часу, декількох століть.

З цих міркувань імперську політику Росії стосовно України потрібно розглядати як агресивну, наступальну, несправедливу, а протидію українства політиці російщення як захисну, оборонну, справедливу. Цю протидію необхідно вважати за реальний прояв життєдайності здорового етносу в боротьбі за своє виживання та збереження власної національної ідентичності.

Враховуючи всі ці чинники, цілком зрозуміло, що українство несло значні втрати у власному етнічному середовищі, а Росія здобувала перемогу за перемогою на українському етнічному полі. Але ці “перемоги” ніколи не були абсолютними, бо українство не капітулювало, а свідомо і активно боролось за своє національне ество. Про це свідчить не лише історія українського національно-визвольного руху в ХІХ столітті, коли після чергових нагінок та заборон відбувалося його нове піднесення, але й трагічні для українства події ХХ століття: Українська національно-демократична революція 1917-1921 рр., ук-

раїнське національне відродження 20-х рр., яке ввійшло в історію під назвою “розстріляне”, героїчна боротьба Української повстанської армії проти сталінського режиму в 40-50-ті рр., дисидентський рух 60-80-х рр., Народний рух у кінці 80-х — на початку 90-х рр.

Отже, історичне минуле засвідчує, що українство ніколи не переставало боротися проти імперської політики Росії, незважаючи на важкі втрати в цій нерівній боротьбі. У ній гинули найкращі представники українства, але без цих героїчних звитяг Україна не змогла б здобути незалежність у 1991 році. Протягом століть російський імперіалізм нищив усе і всіх, хто протидіяв політиці російщення. При найменшому ослабленні імперського тиску з боку Росії українство переходило у “контрнаступ”, про що свідчить і доба “українізації” 20-х рр., період “хрущовської відлиги”, національно-демократичний рух у кінці 80-х — на початку 90-х рр.

Російщення також можна розглядати як “захисну” реакцію російського імперіалізму, бо лише вона могла гарантувати збереження Російської держави як імперії. За слушною думкою І. Клейнера: “втрата України, з огляду на її економічне та стратегічне значення, психологічно для свідомості пересічного російського політика, може завдати смертельного удару по самій імперській позиції”⁹.

Тому, навіть після розпаду СРСР значна частина політичних партій та громадських рухів Росії, й не лише лівої орієнтації, проявляють “ностальгію” за СРСР, бо Росія вже втратила владу над значною частиною неросійських етнічних земель, що довготривалий час входили до її складу, а продовження імперської політики об’єктивно може сприяти вже розпаду самої Російської Федерації. З цих міркувань їм навіть важко визнати Україну окремою самостійною державою, а українців окремою нацією, бо до сьогоднішнього дня деякі з цих політиків продовжують розглядати Україну лише як “тимчасово втрачену територію” і чекають слушної нагоди відновлення у черговий раз курсу на “збирання російських земель”.

Тобто, щоб не допустити втрати влади над українським народом і проводилась цілеспрямована і всеохоплююча політика повної і незворотної інкорпорації (поглинання) України Росією, шляхом зміни етнічного складу та мовної структури на користь етнічних росіян та російськомовного населення, створювались усі необхідні умови для того, щоб Україна ніколи не змогла відокремитись від Росії. Українська національність штучно зводилась лише до формального запису в паспорті, і фактично розглядалася не як національна, а скоріше як адміністративно-територіальна ознака, етнографічний різновид росіян.

Серед головних причин, які спонукали російську правлячу еліту, і царську, і радянську, проводити незмінну політику російщення України, можна визначити декілька:

По-перше, важливе *географічне (геополітичне) становище* України робило її незамінною для Росії протягом декількох століть. Цей чинник досить повно та ґрунтовно проаналізував видатний український географ С. Рудницький, який загинув у 1937 році на Соловках, у цілій серії своїх наукових праць, зокрема, у книзі “Українська справа зі становища політичної географії”: “Для Польщі було володіння Україною дуже важливе, та не було воно питанням буття чи небуття. Для Московщини, натомість, було посідання України, без ніякого сумніву, питанням життя, головне ж від часу, коли вона перемінилась в новітню Російську державу. Тільки панування над Україною відчиняло Росії дорогу до Чорного моря, Балканів, Царгорода... Українська держава нехай би й автономна, напівзалежна мусила бути поважною перпоною для експансивної політики Росії на півдні та південному заході. Ось де причина екстермінаційної політики Російської держави проти українців. Вона не обмежилася політичним полем, а розширилася на культурне. Там вона звернулася перед усього проти української мови й культури”¹⁰.

Лише володіння Україною після закінчення Другої

світової війни відкрило шлях сталінському режиму для встановлення контролю над країнами Південно-Східної Європи. Надзвичайно важливу роль відіграла Україна, як, до речі, і країни Балтії, для перетворення Росії в морську європейську державу. Без володіння Україною та країнами Балтії Росія б залишилась суходольною державою, якою вона була й до Петра I. Порти, які має сучасна Росія на Балтійському та Чорному морях, знаходяться на землях, що лише у XX столітті стали російськими етнічними територіями. Так, зокрема, Санкт-Петербург побудований на фінських етнічних землях, Калінінград ще до 1945 року був німецьким Кенігсбергом, а найбільший чорноморський порт Росії Новоросійськ заснований у кінці XVIII століття запорожцями, переселеними Катериною II на Кубань і першою його назвою була Нова Січ. До речі, ще у 1926 році більшість населення сучасного Краснодарського краю складала не росіяни, а якраз українці.

Втрата контролю над Україною та країнами Балтії продовжує розглядатися деякими політичними колами та науковцями Росії як досить негативний для неї факт, з яким вони і сьогодні не можуть змиритись. Так, російський науковець С. Кортунів у офіційному виданні Міністерства закордонних справ Російської Федерації стверджував: “Геополітична ситуація у Європі складається для Росії несприятливо. Після розпаду СРСР та його витіснення з країн східної Європи, Росія, фактично, опинилась відрізаною від Європи: Прибалтика відрізала Росію від Скандинавії та Польщі, Україна – від Південно-Східної Європи”¹¹.

На жаль, це однобічний, імперський за своєю сутністю погляд, не відповідає національним інтересам Росії. Незалежні країни Балтії та Україна, навпаки, можуть стати для Росії не бар’єром, а містком, що зв’яже її з країнами Європи, важливим транзитним коридором, але за його користування Росія повинна платити. “Безкоштовно” територія цих країн могла використовуватись лише в умовах існування Російської імперії та СРСР.

Окрім важливої ролі України для морських комунікацій Росії, зросло її значення для суходільних, особливо у 70–80-ті рр., що було пов'язано з будівництвом експортних нафто- та газогонів. Близько 90% експорту російських енергоносіїв до Європи проходить через Україну, після проголошення незалежності за цей транзит Росія повинна платити, відповідно до світових цін за транзитні послуги. Тому, щоб зменшити свою залежність від транзитних послуг України, уряд Росії запланував будівництво нових експортних нафто- та газогонів, оминаючи територію України, зокрема, через територію Білорусі, де вся транспортна інфраструктура знаходиться під чільним російським контролем. Оголошуються навіть плани будівництва газогонів через Балтійське море до Німеччини та через Чорне море до Туреччини. Незважаючи на зміну політичної карти Європи, Україна посідає значне місце у торгівлі між Заходом та Сходом і її вигідне географічне розташування має широкі перспективи для всіх сусідніх країн, у тому числі й для самої Російської Федерації.

По-друге, не менш важливою причиною російщення України були величезні природні багатства та її *економічний потенціал* – як промисловий, так і сільськогосподарський. “Великі природні багатства України все принадували чужих завойовників, котрих рідні краї були природно вбогі, й неначе накликували до експансії на багату Україну. Бачимо зайвий раз, які поважні наслідки має для українців їх родюча земля. Головно ж, для Росії є Україна як житниця так важлива, що кожен російський уряд мусить звернути свої зусилля на те, щоб Україну як найсильніше держати в руках. Це відноситься до всякого тамошнього уряду, будь він абсолютистський, демократичний чи більшовицький, так нині, як і на найдальшу будучину, аж доки Росія не зірве зі своєю дуже хибною господарською політикою: занедбувати хліборобство у себе дома з огляду на легкий довіз хліба з багатої України”, – так ще у 1923 році писав про роль України в забез-

печенні продукцією сільського господарства Росії С. Рудницький¹².

У цілому ж проблема оцінки ролі економічного потенціалу України у розвитку економіки СРСР потребує більш ґрунтовного вивчення з боку сучасних українських науковців, головним чином економістів. Ще у 20-ті рр. визначний український економіст М. Волобуєв довів, що економічно Україна не лише була колонією царської Росії, але її становище не змінилося і в складі СРСР.

Перш за все, економіка України розвивалась не в руслі її власних національних інтересів, а в інтересах Росії. По-друге, “бажаючи якомога тісніше пов'язати всі республіки, імперія створила систему взаємозв'язків підприємств із величезними зустрічними перевезеннями”¹³. Встановлювались ці зв'язки навіть за умов, коли вони були економічно не вигідними чи навіть збитковими.

Ця штучно створена система економічних взаємозв'язків у СРСР не допускала того, щоб економіка України, як й інших республік, мала замкнутий цикл виробництва. Тому, коли розпався СРСР і такі зв'язки були розірвані, то це призвело до загострення соціально-економічної ситуації в Україні, особливо у східних областях, промисловість яких у значній мірі була орієнтована на Росію, перш за все підприємства машинобудування, в тому числі й військово-промислового комплексу. Але незважаючи на економічну недоцільність зустрічних перевезень, вони мали важливе політичне значення в СРСР, щоб ще тісніше прив'язати економічно Україну до Росії. Харківський завод імені Малишева був найбільшим у СРСР підприємством з виготовлення танків, але значна частина комплектуючих, перш за все озброєння, надходила з Росії, хоча їх виробництво могло бути організоване безпосередньо на українських заводах, що й підтвердилося в роки незалежності України.

До того ж, у значній мірі економіка України зберігала традиційний сировинний характер і не була самодостатньою. Україна залишалась найбільшим виробником ву-

гілля та чорних металів. Крім того, розвиток української економіки відбувався без урахування екологічної безпеки, внаслідок чого у 1986 році відбулася наймасштабніша у світі техногенна катастрофа – аварія на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС. Ця аварія призвела до забруднення радіоактивними викидами значної території України та сусідніх країн. До того ж, інформація про саму аварію та її наслідки злочинно замовчувалась радянським керівництвом.

При цьому, як свідчать архівні матеріали, аварії на українських АЕС, але з меншими наслідками, були і до 1986 року. Так, у березні 1983 року перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький направив до ЦК КПРС інформаційний лист під грифом “цілком таємно” “Про становище на атомних станціях республіки”. У цьому листі повідомлялося, що у результаті окремих прорахунків проектувальників, низької якості частини обладнання, недостатньої кваліфікації обслуговуючого персоналу останнім часом відбулися кілька великих аварій, які призвели до погіршення радіоактивної ситуації. Наприклад, 9 січня 1982 року сталася аварія на першому блоці ЧАЕС з розривом одного з технологічних каналів та викидом радіоактивних речовин у атмосферу, після аварії цей енергоблок простояв майже півроку. 25 лютого 1983 року – знову аварія на цьому ж агрегаті. Всього ж, з початку експлуатації Чорнобильської та Рівненської АЕС турбоагрегати аварійно зупинялись більше ніж 50 разів”¹⁴. Крім того, повідомлялося про провали ґрунту на промисловому майданчику Рівненської АЕС та підняття ґрунтових вод на 10 метрів, а також про те, що залишалась досить низькою безпека експлуатації атомних енергоблоків на цій електростанції¹⁵.

Але незважаючи на небезпеку ядерних катастроф, на Чорнобильській АЕС було достроково впроваджено в дію сумнозвісний четвертий енергоблок. При цьому необхідно підкреслити, що планувалось зробити Чорнобильську АЕС найбільшою в Європі атомною станцією з 16

енергоблоками, яка розміщувалась за 90 км від Києва, без налагодження належної екологічної безпеки. Використання атомних електростанцій в Україні було розраховано переважно на експорт електроенергії за кордон. Тому Чорнобильську катастрофу необхідно вважати трагічним і цілком закономірним результатом радянської економічної політики.

Ще декілька зауважень щодо розвитку економіки України в складі Російської імперії та СРСР. Зокрема, з другої половини XIX століття і до початку 60-х рр. XX століття Україна залишалась основним постачальником продовольства для них. При цьому українське збіжжя було важливою складовою російського експорту за кордон. За рахунок продажу продовольства, царський, а пізніше і сталінський режими отримували кошти на закупку технологічного обладнання в Західній Європі. Крім того, переселення українців на Кубань, південь Сибіру та на Далекий Схід (Зелений Клин) призвело не лише до господарського освоєння цих малозаселених територій, але й перетворило їх на важливі для Росії регіони виробництва сільськогосподарської продукції. З освоєнням цілих земель у другій половині 50-х рр. XX століття, де, до речі, українці відіграли не останню роль, а також з початком імпорту зернових з початку 60-х рр. із Канади та США, роль України в забезпеченні продовольством Росії поступово зменшується.

Недостатнє продовольче забезпечення в Росії, в умовах інтенсивного зростання чисельності міського населення, можна вважати однією з головних причин експансії імперії та захоплення території інших народів. Ця ж причина стимулювала масове переселення росіян з центральної Росії на територію сусідніх з нею країн.

Промислове піднесення царської Росії в кінці XIX – на початку XX століття відбулося за рахунок використання української сировини – вугілля Донбасу та залізної руди Кривбасу. Бо в 1913 році на Україну припадало 69% виробництва чавуну, 57% сталі та 78% вугілля в усій

Російській імперії¹⁶. Тобто, лише завдяки володінню Україною відсталала аграрна Росія могла перетворитись на індустріальну країну.

Без володіння Україною, її вугільним та металургійним потенціалом не могла бути здійснена і форсована сталінська індустріалізація, не був би створений у міжвоєнний період і гігантський військово-промисловий комплекс СРСР. Крім того, якраз за рахунок продажу за кордон українського збіжжя, навіть у результаті штучно організованого голодомору 1932-1933 рр., радянський режим закуповував у Західній Європі технологічне обладнання, необхідне для реалізації планів сталінської індустріалізації.

Тому, якщо з втратою Польщі, Фінляндії, країн Балтії, останніх тимчасово – до 1940 року, радянський режим змушений був змиритись, бо ці країни не відігравали такої важливої ролі в економіці імперії, то втрата України з її могутнім економічним потенціалом не могла бути прийнятною для Росії чи царської, чи радянської. Це підтвердив ще в 1918 році один з більшовицьких “вождів” того часу Л. Троцький: “Без України Росії нема. Без українського вугілля, заліза, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може...”¹⁷.

До початку 60-х рр. ХХ століття Україна була основним постачальником енергоносіїв до Росії, крім вугілля Донбасу, зросла роль нафтогазових покладів Прикарпаття та газу з Харківщини (Шебелинське родовище). В той час були побудовані газогони Дашава-Ленінград, Шебелинка-Москва. До 60-х рр. ХХ століття Україна не знаходилася в енергетичній залежності від Росії, але з початку 70-х рр. видобуток нафти і газу в Україні поступово скорочувався. Українці брали участь в освоєнні нафтогазових родовищ у Західному Сибіру, тому з економічних міркувань, перш за все енергетичної безпеки, відокремлення України від Росії на початку 60-х рр. відбулося б більш безболісно, ніж у 1991 році. Але політичні умови для таких кардинальних змін тоді ще не визріли.

Зменшення залежності Росії від економічного потенціалу України (продовольство, залізна руда, вугілля, нафта, газ) у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ століття стало однією з головних причин, яка сприяла здобуттю Україною незалежності у 1991 році. Енергетична залежність сучасної України від Росії використовується керівництвом останньої як один з найбільш ефективних засобів політичного тиску. Пошук альтернативних до Росії джерел енергоносіїв та розвиток їх виробництва в Україні може забезпечити її власну енергетичну безпеку, яка є важливою складовою не лише економічної, а й у цілому національної безпеки.

Таким чином, величезний економічний потенціал України перетворився на одну з головних причин її збереження у складі Російської імперії та СРСР, і як результат цього – політика зросійщення. Встановлення повного контролю над економікою України з боку Москви переслідувало головну мету – економічними засобами не допустити відокремлення України від Росії.

І останнє зауваження. Визнаючи без заперечень досягнення в економічному розвитку України в складі СРСР, порівняно з часами Російської імперії, варто зазначити, що якби Україна стала незалежною ще у 1917 році, тобто після розпаду царської імперії, то її економіка не лише б розвивалася в її власних національних інтересах, але й – головне, рівень життя населення був би значно вищим, ніж у СРСР. Про це переконливо свідчить досвід країн, що тоді змогли відокремитись від Росії: Польща, Фінляндія, а також країни Балтії, які були незалежними лише 20 років, між Першою та Другою світовими війнами.

По-третє, досить важливе значення для самого існування Росії, як імперії, мав величезний *людський потенціал* України. По-перше, українці брали активну участь у господарському освоєнні малозаселених районів Росії, перш за все, східних та північних, починаючи з заселення Кубані у кінці XVIII століття, “столипінських” переселень українців до Сибіру та Далекого Сходу, тисяч роз-

куркулених у 30-ті рр., репресованих учасників українського руху опору, депортованих з Західної України у 40-ві – на початку 50-х рр.

По-друге, українці, які опинились за межами України в країнах Балтії, Кавказу та Середньої Азії, виступали сліпим інструментом російщення інших народів. По-третє, українці складали майже третину загальної чисельності російської армії й відігравали роль “гарматного м’яса” для імперії, завойовуючи для неї все нові й нові колонії. Починаючи від перського походу Петра I й завоювання запорожцями західної частини Північного Кавказу за часів Катерини II і закінчуючи радянською інтервенцією до Афганістану, де кожен третій загиблий радянський солдат був українцем.

I четверте, головне, тисячі представників української національної еліти, починаючи від козацької старшини та духовенства у XVIII столітті і закінчуючи інтелігенцією XX століття, взяли активну участь у розбудові Російської імперії, принесли їй славу в різних галузях науки, культури, мистецтва. Природу цього явища розкрив П. Голубенко: “Перетворення України у глуху провінцію Російської імперії і відсутність на Україні будь-яких умов для культурної діяльності були тими зовнішніми обставинами, які змушували багатьох талановитих українців залишити Україну і переїжджати до Москви і Петербургу”¹⁸.

Ще більш емоційно про цю трагедію української еліти писав С. Рудницький: “Український народ у них (Польщі та Росії. — В.С.) лише на те добрий, аби на нім побудувати розвиток народу польського чи московського. Як хлібороб гноїть свою землю гноєм, щоби вродилось гарне збіжжя, так москалі чи поляки гноять українським народом свої народні ниви, щоби росли і квітли московський і польський народи. I гарне жниво. Безліч польських чи московських полководців, політичних та суспільних діячів, учених, поетів, артистів було з українського роду. Вони розплавляли своє українське походження в польським чи московським живлі й пішли вірно

та й успішно служити ворогам рідної землі й рідного народу”¹⁹. За період перебування України в складі Російської імперії та СРСР у результаті етнічної асиміляції не тисячі, а мільйони українців перетворились на росіян українського етнічного походження.

Отже, окреслюючи причини російщення України, можна стверджувати, що першооснову агресивної імперської політики Росії стосовно українства, метою якої було повне і остаточне підпорядкування українців, перетворення їх на етнографічний різновид росіян, внаслідок мовної та етнічної асиміляції, становили економічний та людський потенціал України, її величезне і нічим не замінне на той час значення для самого існування Росії як імперії.

Досвід подій 1991 року засвідчив, яку роль відіграла Україна для існування СРСР як новітньої форми Російської імперії. Напередодні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року перший і останній президент СРСР М. Горбачов (до речі, його мати була україркою за етнічним походженням), заявляв, що без СРСР Україна існувати не може.

Але історія розпорядилась інакше – після референдуму, який підтвердив проголошення Верховною Радою незалежності України, СРСР припинив своє існування. Тобто, українська незалежність виступала одним з чинників ліквідації СРСР як новітньої форми Російської імперії. Крім того, необхідно визнати, що розпаду СРСР об’єктивно сприяла також боротьба за владу в самій Росії між М. Горбачовим та Б. Єльциним.

З цих міркувань події 1991 року за своєю сутністю дуже нагадують події 1917 року. Ліквідація самодержавства та загострення боротьби за владу сприяли початку розпаду Російської колоніальної імперії. Крах комуністичного тоталітаризму об’єктивно зумовив розгортання процесів, що вели до розпаду новітньої форми Російської імперії – СРСР. Простежується і така історична закономірність – лише ліквідація абсолютистської чи тоталітарної влади

надавала можливість здобуття неросійськими народами незалежності. Деспотична чи тоталітарна російська влада жорстоко придушувала національно-визвольний рух та будь-які спроби відокремлення від Росії.

Про це свідчить і криваве придушення самодержавною Росією повстань поляків 1830-1831 рр. та 1863 року і знищення більшовицькою владою незалежності України, Азербайджану, Вірменії, Грузії в 1918-1921 рр., Естонії, Латвії, Литви в 1940 році, тобто фактичне відновлення нею кордонів царської імперії. У цьому ж напрямі йшло і встановлення прорадянських (проросійських) комуністичних режимів у Східній Європі після закінчення Другої світової війни та придушення національно-визвольних рухів в Угорщині (1956 р.) та Чехословаччині (1968 р.).

Отже, історичний досвід переконливо свідчить, що сусідні з Росією держави, в тому числі й Україна, зацікавлені в її існуванні як демократичної країни. Абсолютистська чи тоталітарна влада в Росії представляє реальну загрозу для їхнього самостійного державного розвитку.

Існували також і важливі історичні передумови, що сприяли російщенню України. Першою і головною умовою його здійснення була відсутність справді незалежної української держави. Тому що тільки власна самостійна держава є єдиним гарантом збереження, вільного і всебічного розвитку будь-якої нації. Втрата державної незалежності, як свідчить не лише трагічний історичний досвід України, а й інших народів, призводить до поступового занепаду нації, сприяє мовній та етнічній асиміляції з боку пануючих держав.

Трагічну роль в історії України відіграв той факт, що українці тривалий час не мали власної держави. Спроба відновлення власної національної державності в 1917-1921 рр. зазнала краху, незважаючи на те, що українці пролили за незалежність значно більше своєї крові, ніж інші народи, які колись входили до складу Російської

імперії – поляки, фіни, естонці, латиші та литовці разом узяті.

Існування, хоча б і короткий час, близько двадцяти років, у статусі самостійних держав, сприяло розвитку високої національної самосвідомості, про що засвідчує історичний досвід балтійських народів. І тому естонці, латиші, литовці, які хоча й опинилися знову в 1940-му році в складі СРСР, опираючись на досвід власного державотворення, досить легко відновили самостійні держави у 1991 році і за короткий час інтегрувались до євроатлантичних структур.

Українці не мали такого досвіду державотворення у ХХ столітті, що досить негативно вплинуло на формування національної самосвідомості і не стало міцним бар'єром проти розгортання процесів мовного та етнічного зросійщення українців. Не менш важливими були психологічні наслідки відсутності власної держави. Досить вміле приховування іноземного характеру російської державності для українців сприяло наданню чужій, фактично окупаційній владі “українського забарвлення”, особливо за часів існування СРСР.

Поляки ж у ХІХ столітті чітко усвідомлювали, що їхня країна окупована Російською імперією. У таких же умовах після Другої світової війни опинились і народи балтійських країн, які добре пам'ятали, що їхні власні національні держави були знищені сталінським режимом у 1940 році. Українцям же постійно нав'язувалася міфологема, що вони “добровільно” відмовились від власної державності на користь Росії. Така вміла імперська політика руйнувала національну свідомість українців із середини, створювала сприятливі умови для розгортання насильницьких за своєю сутністю процесів мовної та етнічної асиміляції українців на їхній історичній Батьківщині.

У країнах, що відокремились від Росії після 1917 року, російщення було припинено раз і назавжди, крім того, навпаки, відбувались процеси поступової природної

інтеграції, мовної та етнічної асиміляції російської етнічної меншини, як, наприклад, у Польщі чи Фінляндії. Швидка асиміляція відбулась також і з багатотисячною російською еміграцією, що опинилась в країнах Європи та Америки після закінчення громадянської війни в Росії. Тобто, відсутність імперського впливу з боку російської держави сприяло природній етнічній асиміляції російської етнічної меншини в інонаціональному середовищі.

Незважаючи на поразку українських національно-визвольних змагань 1917-1921-х рр., більшовицький режим повинен був, хоча б тимчасово – в 20-ті рр., рахуватися з намаганнями українців здобути власну державність. Тому в складі СРСР Україна зберігала частково деякі ознаки незалежної держави. Формально УРСР була суверенною державою, яка на засадах рівноправності об'єднувалась у федерацію разом з Росією та іншими “братерськими” республіками. Мало того, після Другої світової війни УРСР стала членом ООН, була навіть одним із її засновників, але не мала жодного власного посольства за кордоном. У Конституції СРСР (стаття 72) формально навіть закріплювалось право виходу республік зі складу Союзу²⁰, але механізму реалізації цього права навіть не передбачалося.

За слушною думкою історика І. Лисяка-Рудницького, “найважливіше, аніж конкретні обмеження правоздатності було те, що радянська Україна не мала найістотнішої ознаки держави – можливості виробляти й проводити власну внутрішню і зовнішню політику. Влада центрального уряду у Москві була всеохоплюючою і не залишала державним органам України жодної важливої сфери самостійної юрисдикції. Будь-яке рішення, яке приймалось у Києві, Москва могла переглянути. Таким чином, нібито суверенна УРСР на практиці була лише адміністративним підрозділом монолітної імперії, наділеної мінімальною мовно-культурною автономією. І ця автономія страждала від сильного тиску русифікації (російщення. – *В.С.*)”²¹.

Незважаючи на те, що номінально СРСР був федерацією, влада в цій країні належала КПРС, яка будувалась на принципах централістських, а не федеративних, і компартії союзних республік користувались лише правами обласних організацій КПРС. Тому вважати Українську РСР самостійною державою було б помилково, бо лише самостійна Українська держава, не номінальна, а дійсно реальна, самим своїм існуванням не могла допустити будь-якої форми штучної мовної та етнічної асиміляції українців на рідній землі. І останнє. Якби УРСР справді була самостійною державою, то необхідності проголошення її незалежності 24 серпня 1991 р. не існувало.

Головними ознаками колоніального становища України в складі Російської імперії, а пізніше й СРСР, була імперська присутність, що полягала в:

- чужинницькій системі влади, імперській за своєю сутністю та структурою адміністрації, до якої залучалися і представники українства, хоча це не зніювало сам характер влади;

- військовій присутності та чужинницьких репресивних органах, які переслідували український національно-визвольний рух й жорстоко придушували будь-які його прояви;

- свідомо приниженому соціальному статусі української мови, обмеженні її розвитку та перетворенні у “відстаду”, “селянську” в часи Російської імперії та у “колгоспну” за часів існування СРСР і забезпеченні в Україні державного статусу та домінування російської мови, незважаючи на те, що фактично ця мова була лише мовою однієї з етнічних меншин;

- зміни соціально-національної структури населення на користь чужинців – це перш за все опанування ними українських міст та перевага серед освічених станів, що фактично призвело до соціального розколу українського суспільства, який значною мірою зберігається і сьогодні. Це знайшло своє втілення в “російському” характері міст, особливо у східних та південних областях, незважаючи

на перевагу в них за чисельністю не етнічних росіян, а етнічних українців, значна частина яких була зросійщена за мовою. Україномовними залишалися лише українське село та міста Західної України;

- двомовність (білінгвізм) – характерна ознака етнічної меншини, але в умовах існування як Російської імперії, так і СРСР, українці стали двомовними, тобто фактично опинились у становищі етнічної меншини на своїй історичній Батьківщині, чисельно не будучи нею. Навпаки, росіяни штучно зайняли в Україні становище корінної більшості, також чисельно не будучи нею.

Однією з найважливіших передумов для здійснення політики російщення українців був характер самої російської державності, визначальною ознакою якої була відсутність демократичних традицій та азіатська за сутністю форма деспотизму, чи то самодержавство чи радянська форма комуністичного тоталітаризму. Більшовики називали царську імперію “тюрмою народів”, а самі ж вони лише перетворили цю в’язницю на “концтабір народів”.

П. Голубенко слушно вважав, що “джерелом зла для російської людини і російської історії був сам характер російської держави. Російська держава була державою величезної імперії, що була тюрмою поневоленних народів. Тримаючи народи у неволі, не може бути й сам тюремник вільним. Багатоетнічний склад Російської імперії з її величезними просторами обумовив і весь лад російської державно-політичної системи, яка за всіх революцій і зміни урядів лишається тією самою системою російського самодержавства і деспотизму над поневоленими народами”²². СРСР був лише модерною формою Російської імперії. Визначний російський філософ М.Бердяєв вказував, що більшовики “створили поліційну державу за способами управління дуже подібну до старої російської держави”²³.

Про те, що СРСР був нічим іншим, як російською державою, свідчать такі факти: у 1923 році уряд РРФСР став автоматично урядом СРСР, а в 1991 році Російська Фе-

дерація, не вступаючи до Організації Об’єднаних Націй, автоматично зайняла місце СРСР як постійного члена Ради Безпеки ООН. Мало того, навіть колишня агентура КДБ за кордоном продовжує співпрацювати зі спецслужбами Російської Федерації. Крім того, навіть символіка СРСР стала державними символами сучасної Росії, наприклад Державний Гімн.

Спостерігається і така історична закономірність, спадкоємність – царський, тимчасовий та комуністичний уряди Росії проводили стосовно України, як і інших сусідніх країн, агресивну, ворожу, імперську політику, спрямовану не лише на ліквідацію української державності та повне підпорядкування українських територій, але й на насильницьку мовну та етнічну асиміляцію (зросійщення) українців та інших неросійських народів навіть на їхніх власних етнічних землях.

На думку чеського дослідника Ф. Сіліницького: “Історія російського народу нерозривно пов’язана з розширенням російської держави та включенням до неї десятків неросійських націй, включенням, яке супроводжувалось насильствами та підкоренням неросійських народів. Але царський уряд ніколи й не намагався виправдати експансію гаслами про “визволення” або “допомогу”, він відкрито нагороджував своїх вояків медалями, якраз за підкорення інших націй”²⁴. На нашу думку, така оцінка цього науковця досить об’єктивно відображає роль збройних сил в історії Росії.

Роль армії у створенні, розширенні та збереженні Російської імперії була незаперечною. Бо і в XVIII, і в XIX століттях Російська імперія залишалась військово-поліційною державою. “Жандармом Європи” її називали навіть більшовики. Придушення повстань польського народу у 1830-1831 рр. та у 1863 році, угорської революції 1849 року, завоювання Північного Кавказу та Середньої Азії – таку політику проводила царська Росія стосовно сусідніх народів у XIX столітті.

Таку ж агресивну, загарбницьку політику проводив і

радянський комуністичний режим, який не лише зумів зберегти свою владу на майже всій території колишньої Російської імперії, але й шляхом військової інтервенції перетворив країни Східної Європи на своїх сателітів. До речі, ніколи в своїй історії Росія не досягала такої військової могутності та міжнародного впливу, як за часів правління Й. Сталіна. Він перетворив аграрну, “лапотну” Росію, як тоді називали її більшовики, на могутню ядерну наддержаву, яка контролювала пів-Європи і значну частину Азії. З цих міркувань, його постать можна поставити поруч з будівничими Російської імперії Петром I та Катериною II.

Але для українців, як і для інших неросійських народів, ті царі і генсек відігравали зовсім іншу роль. Великий Кобзар так оцінював політику Петра I та Катерини II щодо України: “Це той первий, що розпинав нашу Україну, А вторая доконала вдову сиротину. Кати! Кати! Людоїди! Наїлись обое, накрались...”²⁵ Такі ж оцінки, на нашу думку, може цілком справедливо отримати і Й. Сталін. Чого вартий лише голодомор 1932-1933 рр. — найбільше людовбивство українства в XX столітті. Щодо питання етнічного походження російських царів і комуністичних генсеків, то це питання другорядне. Німкеня Катерина II і грузин Йосип Джугашвілі проводили політику в інтересах Російської імперії. Й. Сталін до кінця свого життя говорив з грузинським акцентом, але казав “Мі русские люди” і в 1945 р. підняв келех за великий російський народ, вождем якого він себе вважав. Іноземці на чолі імперії — це не лише особливість Росії. Такою ж була історія Римської та Візантійської імперій. Німкеня Катерина II і грузин Йосип Джугашвілі були росіянами за національною свідомістю неросійського етнічного походження.

Тобто, простежується історична тяглість та спадкоємність у проведенні агресивної політики Російської держави, незалежно від форми її державного устрою стосовно сусідніх країн.

Повертаючись до оцінки зовнішньої політики Російської імперії як загарбницької, надамо такі підтвердження. Російський генерал Олексій Куропаткін передав у 1900 році цареві Миколі II меморандум про стан армії та її потреби, в якому фактично підводяться підсумки військової політики Росії протягом XVIII та XIX століть. Перш за все автор меморандуму зазначав, що царська імперія самим своїм існуванням завдячує армії. Генерал підраховував, що впродовж цих двох століть Росія мала 128 воєнних років та 72 роки миру. З цих 128 років лише п’ять років велись оборонні війни, весь інший час — наступальні, завойовницькі²⁶.

Із 19-ти воєн XVIII століття з наступальною метою велось 17 та лише дві — з метою оборони. Отже, обороні було присвячено лише два роки і п’ять місяців, а наступові — 66 років і один місяць. На “російській” території, а, фактично, на теренах країн Балтії, України та Білорусі, війна тривала 3 роки та 6 місяців, а 65 років боротьба велась на чужій території. У XIX столітті Росія вела 15 зовнішніх і три “внутрішніх” війни (придушення повстань у Польщі та війна на Північному Кавказі). Зовнішні війни забрали 67 років та три місяці, на мир припадало 32 роки і дев’ять місяців. Військові дії на теренах Росії проходили три роки і один місяць, решта 64 роки і два місяці пройшли на чужих територіях²⁷. На думку генерала О. Куропаткіна, завдяки армії, за 200 років розширення території Російської імперії відбулося на всіх її сухоподільних кордонах, такі визначні результати були досягнуті Росією внаслідок двохсотлітньої боротьби з сусідніми державами²⁸.

Генерал О. Куропаткін підводив також підсумки військової агресії Російської імперії щодо сусідніх з нею країн, то значна їх частина взагалі перестали існувати як окремі держави, інші потрапили у залежність від Росії, а треті, як, наприклад, Швеція та Туреччина, перетворилися на другорядні держави²⁹. Далі особливу увагу царський генерал звернув на питання кордонів імперії, “яке

сьогодні (початок ХХ століття. — В.С.) ставиться на перше місце. Можливо ми, досягнувши за два століття задовільних для Росії кордонів, поставили декого з наших сусідів у таке становище, що вони вважатимуть своїм завданням у ХХ столітті відірвати від Росії придбані нею землі. Отож, небезпека війн у майбутньому для Росії неминуча”³⁰.

Тобто, генерал О. Куропаткін передбачав можливість відокремлення від Росії неросійських народів, що, до речі, і сталося вперше у 1917-1921 рр., а вдруге — в 1991 році. Тому, щоб зберегти імперію, царський уряд ставив за мету не лише заселення росіянами “окраїн” імперії, але й досягнення того, “щоб усі ті народи з кожним роком двадцятого століття все тісніше зближувались з корінним населенням Росії, засвоюючи свідомість того, що сильна Росія для них така ж сама дорога Батьківщина, як і для корінного російського племені”³¹. До речі, цю програму царського генерала щодо збереження Російської імперії намагався реалізувати не тільки царський режим, а й більш наполегливо й досить успішно радянський режим.

Простежується і така історична закономірність — більшість війн, які велись на території Російської імперії, розпочинала вона сама. Зокрема, Лівонську війну за вихід до Балтійського моря розв’язав Іван Лютий (Грозний), якраз у цьому він був попередником Петра І. Агресія Московського царства за часів Івана Лютотого проти Литви, Польщі та Швеції обернулася для Московського царства “Смутним часом” на початку XVII століття. Північну війну в 1700 році розпочав Петро І, наступ Карла XII став відповіддю на агресію Росії проти Швеції в Прибалтиці. Створення Російською імперією антифранцузької коаліції та участь російських військ у війнах з Францією в Західній Європі закінчилися походом Наполеона на Москву в 1812 році. Східна (Кримська) війна, розпочавшись у 1853 році наступом російських військ проти Туреччини на Балканах, продовжилася висадкою союзних англійсь-

ких, французьких та турецьких військ у Криму. Ретроспективний аналіз цих подій засвідчує чітко визначену історичну тенденцію — агресивна зовнішня політика була характерною ознакою Російської імперії протягом кількох століть. Ще потребує глибокого аналізу агресивна зовнішня політика Росії (СРСР) у ХХ столітті.

Сучасні російські науковці визнають, що СРСР був однією з форм російської державності — “Великою”, мовою оригіналу “большой” Росією та шкодують за втраченими неросійськими територіями. “СРСР (Велика Росія), що займав шосту частину світової території, геополітично безумовно повинен був відігравати глобальну роль у світовій політиці. Російська Федерація, що втратила у порівнянні з ним майже половину населення, понад дві третини валового національного продукту (ВНП) та значну частину території, не може претендувати на такий глобальний обсяг національних інтересів, як, наприклад, США”³².

У наукових працях, що з’являються останнім часом у Російській Федерації, а також у виступах російських політиків, виправдовується не лише великодержавна імперська політика Російської імперії та СРСР, але засуджується тимчасова “відмова Росії від ідеї історичної правонаступності і, відповідно, від історичних та післявоєнних основ своєї зовнішньої політики, від традиційних сфер впливу”³³.

Під “традиційними сферами впливу” Росії розуміються не лише нові незалежні країни, що виникли після розпаду ССРСР, але й держави східної Європи, що раніше входили до Організації Варшавського Договору і фактично були сателітами СРСР. Досить негативно для перспектив розвитку російської держави оцінюється й сам факт ліквідації СРСР. “Розпустивши без будь-якого тиску ззовні СРСР, тобто Велику Росію, РРФСР різко перервала правонаступництво геополітичних інтересів і СРСР, і Російської імперії. Тим самим, вона повністю в очах ото-

чуючого світу втратила легітимність своїх претензій на зовнішній вплив та зони життєво важливих інтересів”³⁴.

Тому не відновлення державних символів колишнього СРСР сучасною Російською Федерацією, а головне – імперської політики, особливо стосовно країн СНД, що має на меті фактично реставрацію СРСР, об’єктивно загрожує існуванню незалежної Української держави, як і інших держав. Від сучасного українського керівництва залежить вчасне прийняття адекватних заходів проти реваншистської, імперської політики північного сусіда. У першу чергу, це прискорена інтеграція до європейських економічних та військово-політичних структур.

Як свідчить історичний досвід українсько-російських міждержавних взаємин, після подолання чергової внутрішньої кризи Росія завжди переходила до відновлення агресивної політики стосовно своїх сусідів. Поки що Росія не має для цього ні сприятливих зовнішньополітичних умов, ні військово-політичних, а головне – економічних ресурсів, але не відкидається можливість створення їх у найближчому майбутньому. Україна повинна бути готова до такого можливого розвитку подій, особливо враховуючи тенденції сучасної внутрішньополітичної ситуації в Росії та посилення впливу в цій країні силових міністерств та спецслужб. Отже, Російська Федерація як форма російської держави, що майже ніколи за свою багатовікову історію не була демократичною і є прямим нащадком не лише комуністичного тоталітаризму СРСР, а й фактично спадкоємцем самодержавства Російської імперії.

Важливою історичною передумовою для здійснення політики російщення було тривале, понад 300 років та майже безперервне панування Російської імперії, а потім і СРСР над більшістю українських етнічних земель. Проте, що цей *часовий чинник* відіграє досить суттєву роль, доводить і приклад Західної України, особливо Галичини, де російська присутність була близько 50-ти років,

не рахуючи часи Першої світової війни, і де процеси мовного та етнічного зросійщення не набули такого широкого розвитку, як у східних областях.

Як свідчить історія, поглинання Росією українських земель розпочалось ще в XVII столітті. Лівобережна Україна разом з Києвом та Запоріжжям були включені до складу цієї держави за домовленістю з Польщею (Андрусівське перемир’я 1667 року). Московсько-польський кордон розрізав навпіл територію України протягом більше ніж 120 років, а Київ залишався прикордонним містечком до 1793 року. “Дике поле” почало активно заселятись українцями ще з середини XVII століття (Слобідська Україна). До кінця XVIII століття українські землі зберігали самоврядно-автономний устрій, і тому процеси мовної та етнічної асиміляції (зросійщення) не набули широкого поширення. Знищення російським царом Гетьманщини, Запорізької Січі та слобідських козацьких полків значно прискорили ці етнічні процеси.

Київщина (крім Києва з околицями), Поділля та Східна Волинь були включені до складу Російської імперії за другим поділом Польщі в 1793 році, а Західна Волинь – за третім поділом у 1795 році. Російський уряд цілком свідомо затягував прилучення Правобережної України до своєї імперії. З другої половини XVIII століття Польща фактично втратила свій суверенітет у результаті систематичного втручання в її справи з боку Росії, Пруссії та Австрії. Мало того, в 1768 році лише з допомогою російських військ польському уряду вдалось придушити повстання українців (Коліївщина). Скористувавшись ослабленням Польщі, Росія та її союзники провели в 1772 році її перший поділ. За цим поділом до Російської імперії відійшли білоруські та балтійські землі, але Правобережна Україна потрапила під владу Росії лише за другим поділом Польщі 1793 року.

Доки існували Гетьманщина та Запорізька Січ, царський уряд зволікав з приєднанням Правобережжя, бо це об’єктивно сприяло б територіальному розширенню ук-

раїнських автономно-самоврядних земель. Якби Правобережжя ввійшло до складу Російської імперії в середині XVIII століття, то його довелось би прилучити до Гетьманщини, як цього намагались досягти всі лівобічні гетьмани ще з часів "Руїни" і тимчасово вдалось зробити гетьману Івану Мазепі на початку XVIII століття.

Північне Причорномор'я відійшло до складу Росії у 80-90-ті рр. XVIII століття в результаті її перемог у війнах з Кримським ханством та Туреччиною. До речі, ці перемоги були здобуті і не без вирішальної участі українських козаків. Внаслідок аграрної колонізації вже в XIX столітті українці склали абсолютну більшість серед усього населення на цих землях, хіба що за винятком Криму. З 1792 року розпочалося активне переселення українців на Кубань, яке вже на початку XIX століття перетворило її на нову українську етнічну територію. У 1812 році до складу Російської імперії була включена Бессарабія, в північних (Хотинщина) та південних районах (Ізмаїльщина) українці переважали чисельно.

Тобто, на початку XIX століття переважна більшість українських етнічних земель була включена до складу Російської імперії, за винятком Галичини, Буковини, Закарпаття, які входили до складу Австро-Угорщини. Така ситуація зберігалась до початку Першої світової війни. Крах Російської та Австро-Угорської імперій відкрив шлях до відновлення Української державності та соборності. Але поразка Української національно-демократичної революції (1917-1921 рр.) призвела не тільки до втрати власної державності, а й до чергового територіального поділу України. Більшовикам вдалось призупинити розпад Російської імперії, і більшість українських земель знову опинилися в складі Росії (СРСР).

У міжвоєнний період Західна Волинь була у складі Польщі, а Бессарабія – у складі Румунії, до Першої світової війни ці землі знаходились під владою царської Росії. За Пактом Молотова - Ріббентропа, за яким Європа була поділена на сфери впливу між нацистською Німеччиною

та комуністичною Росією, в 1939 році до складу СРСР були включені Галичина та Західна Волинь, а в 1940 році – Північна Буковина та Бессарабія. У 1945 році сталінський режим домігся від західних союзників по антигітлерівській коаліції визнання західних кордонів СРСР у межах поділу Східної Європи 1939-1940 рр. Крім того, у 1944 році до складу СРСР за угодою з Чехословацькою відійшло Закарпаття.

Приєднавши західноукраїнські землі, радянський режим жодним чином не піклувався про українську соборність, він дбав лише про розширення своєї імперії. Сталінська Росія відсунула кордони УРСР на захід, відокремивши від неї східні українські етнічні землі (Північну Слобожанщину, Західну Донщину, Кубань), де українці ще в першій половині XX століття становили абсолютну більшість населення. На цих територіях була проведена прискорена мовна та етнічна асиміляція українців, результатом якої стала фактична втрата українством східних етнічних земель.

Отже, поглинання Росією українських етнічних земель розтягнулось майже на 300 років, тому і ступінь мовної та етнічної асиміляції українців мав значну територіальну диференціацію і в значній мірі він залежав також від терміну їх перебування у складі імперії. Наслідки поступового, за частинами включення українських земель до складу Російської імперії, необхідно розглядати за двома напрямками. З одного боку, поглинання території України частинами було об'єктивно вигідно Росії, бо швидка мовна та етнічна асиміляція всього масиву українських етнічних земель була б для неї більш проблематичною. З іншого боку, об'єднання переважної більшості українських етнічних територій в межах УРСР об'єктивно сприяло відновленню соборності України після розвалу СРСР.

Окрім того, з точки зору українських національних інтересів включення до Росії (СРСР) західноукраїнських земель, які історично не зазнали повального і всеохоплюючого російщення, об'єктивно породжувало посилен-

ня протидії процесам насильницької мовної та етнічної асиміляції українців в усій Україні, сприяло консолідації українства.

З точки зору імперських інтересів Росії включення до складу СРСР Західної України та країн Балтії було для неї зайвим. За короткий п'ятдесятирічний період радянському тоталітарному режиму так і не вдалось повністю зросійшити західних українців, естонців, латишів та литовців. Балтійські народи, як і західні українці, незважаючи на значні втрати, зуміли зберегти високий рівень національної самосвідомості та власні національні мови. Росія так і не змогла “переварити” їх шляхом мовної та етнічної асиміляції. Якраз балтійські народи та західні українці, які виявилися найменше мовно та етнічно зросійщеними, стали фактично ініціаторами боротьби за незалежність своїх країн, що об'єктивно вела до ліквідації СРСР як новітньої форми Російської імперії.

Отже, термін перебування українських земель у складі Росії мав безпосередній вплив на процеси мовної та етнічної асиміляції (російщення) українців, більший сприяв їм, менший — гальмував.

Не менш суттєвою передумовою для штучної мовної та етнічної асиміляції українців була їхня *мовна, культурна та релігійна близькість* до росіян. Цей чинник безумовно досить активно використовувався імперськими колами Росії для проведення політики російщення і використовується зараз як привід для втручання у внутрішні справи України. Але російська мова стала зрозуміла для більшості українців якраз у результаті зросійщення. На відміну від українців, які в умовах домінування російської мови в Україні змушені були оволодіти нею, для росіян такої потреби стосовно української мови ніколи не існувало. Тому для значної частини представників російської етнічної меншини, насамперед мігрантів у першому поколінні, особливо в містах Криму та Донбасу, українська мова до сих пір залишається малозрозумілою.

Мовна близькість між українською та російською мо-

вами була досить умовною і до того ж цілковито відотною. Про подібну близькість української мови впевнено можна стверджувати не лише стосовно російської чи білоруської, а й інших слов'янських мов, зокрема словацької, болгарської, сербської, хорватської чи навіть польської. Російська імперська політика стосовно України використовувала в своїх інтересах міф про «близькість» чи навіть тотожність східнослов'янських мов. Але політичні наслідки цих суб'єктивних ненаукових поглядів мали вкрай негативні наслідки для українців.

Перш за все, з цих міркувань у царській Росії українська мова була заборонена для суспільного вжитку Валувєвським циркуляром 1863 року та Емським указом 1876 року. В царській Росії українську мову не визнавали за окрему слов'янську мову, вона була оголошена лише територіальним різновидом, діалектом російської. У СРСР цією близькістю виправдовувались “реформи” української мови 1933, 1946, 1960 років, які проводились якраз із метою “наближення” її до російської та російщення навіть її словникового складу.

Проведення цих “реформ” може слугувати якраз прикладом відсутності такої “братської близькості”, бо якби вона й насправді була, то для чого взагалі такі реформи? З іншого боку, якби ця “близькість” справді була взаємною, то тоді потрібно було б проводити реформи російської мови з метою зближення її з українською. До того ж, не випадково перші дві “реформи” української мови збіглися за часом з голодоморами 1932-1933 рр. та 1946-1947 рр. — прямим проявом політики геноциду щодо українців.

Окрім штучної “близькості” між українською та російською мовами в СРСР цілком свідомо, але необгрунтовано роздувались відмінності у мові східних та західних українців, що не відповідає діалектичному поділу української мови. Сучасне українське мовознавство розрізняє не два, а три діалектичні ареали української мови³⁵. При цьому, необхідно підкреслити, що відмінності між

південно-західними та південно-східними діалектами були значно меншими, між цими двома діалектами і польськими говорами (північний діалект) ³⁶.

Тобто, більш суттєві відмінності в українській мові спостерігаються не між заходом та сходом України, як колись ділили її чужинницькі кордони, а між головним ареалом української мови (південно-західний і південно-східний діалекти) та її північними говорами, тобто між північчю та півднем. Окрім того, як свідчать сучасні мовознавчі дослідження, ці діалектні відмінності існували ще з часів Київської Русі ³⁷. До того ж, слід додати, що сучасна літературна українська мова була сформована на основі якраз південно-східного та південно-західного діалектів.

Отже, незважаючи на досить різні мовні впливи інших держав на окремі регіони України, відмінності у мові, наприклад, між галичанами та слобожанами значно менші, ніж між північними та південними італійцями (міланцями та сицилійцями), чи між південними та північними німцями (гамбуржцями та баварцями).

Це переконливо свідчить перш за все про досить стійку мовну єдність українців, яка об'єктивно сприяла збереженню їх як єдиної етнічної спільноти, незважаючи на досить несприятливі умови для мовної та етнічної консолідації українства. Мовна єдність фактично не була порушена навіть в умовах багатовікової доби бездержавності, колоніального становища та територіального розподілу українських земель між сусідніми державами.

Майже всі без винятку чужинницькі держави свідомо та цілеспрямовано проводили насильницьку політику мовної та етнічної асиміляції українців, що об'єктивно не могло не відбитися на становищі сучасного українства. Перш за все це стосується Росії як царської, так і радянської, а також Польщі, Румунії та Угорщини. Збереження мовної єдності українства, незважаючи на значні втрати, довело його природну життєдайність.

Навіть більше, ніж українці, постраждав від такої по-

літики ще один східнослов'янський народ – білоруси. За визнанням білоруського етнолога П. Терешковича, “до середини 80-х рр. XX століття практично всі елементи етнізації білоруського етносу виявились зруйнованими або сильно деформованими – не залишилось жодного соціального інституту, який би був орієнтований на формування національної самосвідомості” ³⁸.

Зросійщення значної частини білорусів, як і українців, на власних етнічних землях була зумовлена відсутністю “етнічного імунітету”, який мали, наприклад, грузини, естонці чи узбеки, тобто всі неслов'янські народи. До того ж, радянський режим цілком свідомо штучно проводив прискорене “зближення” української та білоруської мов з російською. З цією метою у 1933 році була проведена реформа правопису української та білоруської мов.

Мовною та культурною близькістю східнослов'янських народів виправдовувалася політика російщення в СРСР, хоча й визнавалось їхнє існування як окремих націй. У царській Росії українців та білорусів вважали невід'ємною складовою частиною росіян, а їхні мови лише діалектами російської. У сучасній Російській Федерації фактично реанімуються антинаукові погляди на східнослов'янські народи, що існували в Російській імперії. Зокрема, стверджується не мовна спорідненість, а “слов'янська культурно-історична єдність Росії, Білорусії та України. В етнічному плані народи цих країн представляють собою частини російського (великоросійського) суперетносу, а в культурному – частини російської культури (білоруська та українська – скоріше субкультури)” ³⁹.

Мало того, відкидається навіть можливість існування незалежних держав України та Білорусі. “Російська імперія як і Радянський Союз, можливо, була ширше кордонів великоросійського суперетносу. Однак, сучасна територія Росії набагато менша зони впливу та життєдіяльності великоросійського суперетносу. Нині він розколовся на групу аморфних російсько-неросійських держав, лідери

яких з усіх сил намагаються утриматися при владі, використовуючи націоналістичну ідеологію. Але вирватися з-під державної етнічної домінанти, вірогідно, неможливо. Відновлення Росії в кордонах суперетносу — це і мета, і природний культурно-історичний процес”⁴⁰.

Такі імперські погляди характерні не лише для “спеціаліста” з національного питання С. Кортунова, вони продовжують домінувати серед значної частини російської політичної еліти та науковців. Ностальгія за колишньою імперією притаманна майже всім колишнім імперським націям, наприклад, французам чи англійцям, і росіяни в цьому не є винятком.

Близькістю східнослов'янських народів виправдовувалось і виправдовується не лише існування СРСР, а й обґрунтовується необхідність поглинання Росією українців та білорусів у сучасних умовах, шляхом відновлення Російської імперії. Хоча визнається, що досягнення цієї мети “для нової Росії буде означати в кращому випадку довготривалий період міжнародної ізоляції, у гіршому — війну”⁴¹. Тобто, для досягнення своїх імперських цілей, на думку таких горе-патріотів, Росія не зупиниться навіть і перед можливістю зовнішньополітичної ізоляції, чи навіть розв'язування загарбницької війни. Відновлення імперської політики за умови володіння Росією ядерної зброї може призвести до непоправної глобальної катастрофи, яка не обмине і її саму. Отже, продовження Росією збанкрутілої імперської політики, а саме — зросійщення неросійських народів, перш за все східнослов'янських, та втручання в їхні внутрішні справи з метою збереження наслідків колишнього російського домінування, несе реальну загрозу не лише для України та інших пострадянських країн, а й безпосередньо для самої Російської Федерації.

І останнє. Показово, що навіть українсько-російські “телевізійні мости” за участю представників інтелектуальної еліти обох країн проводяться лише російською мовою, якраз тому що для росіян українська мова зали-

шається зовсім незрозумілою. Якби це були справді дві “братерські мови”, то не лише б українці прекрасно розуміли російську мову, але й росіяни в такій же мірі сприймали б мову українську. Як свідчить досвід українсько-російських взаємин, “братерських мов”, як і “братерських народів”, в історії ніколи не існувало. “Братерські обійми” — імперська політика північного сусіда — ледве не перетворилась для українства на катастрофу, тобто на ліквідацію його як окремого етносу.

Отже, підводячи підсумки передумов та причин російщення України, можна зробити висновок, що об'єктивних умов для мовної та етнічної асиміляції українців на власній землі не існувало, всі вони були викликані виключно суб'єктивними чинниками.

1.2. Вплив міграційних процесів на етнічну структуру населення

Протягом усього часу перебування України у складі Російської імперії та СРСР, міграції залишались одним із головних і найбільш ефективних засобів змін етнічного складу її населення. До того ж, ці міграційні потоки формувалися не в інтересах України, а в інтересах Росії. Контроль за міграцією є однією з суттєвих ознак кожної самостійної держави. У розвинутих державах на законодавчому рівні визначаються щорічні кількісні квоти для мігрантів. Навіть США, які розвивались значною мірою за рахунок міграції, обмежують сьогодні масштаби цих процесів. Зокрема, щоб стати громадянином США, крім інших умов, необхідне знання американського варіанту англійської мови. У переселенні ж росіян до України протягом століть жодних обмежень ніколи не існувало.

Простежимо за тим, як відбувався процес заселення росіянами території України. До середини XVII-го століття росіян (московитів) в Україні фактично не було, за винятком декількох невеликих міст-фортець на межі з “Диким полем” та Річчю Посполитою, наприклад, Пу-

тивль чи Цареборисів. У XVII та XVIII століттях українці та росіяни розглядали одне одного як чужинців, і навіть переговори гетьмана Богдана Хмельницького з московськими послами велись через перекладачів (товмачів). У другій половині XVII століття розпочалася перша масова міграція росіян на українські землі. Це переселення не було стихійним, а стало результатом урядової політики Московської держави, коли на чужі землі спрямовувались військові залоги та дещо пізніше й царська адміністрація для закріплення цих територій за Росією.

Видатний український історик Дмитро Багалій так описував цю першу російську колонізацію в Слобідській Україні: “Московських служилих людей бачимо у деяких містах Слобожанщини, але тільки як великоросійський гарнізон серед більшості українського населення. Загалом це був досить текучий люд серед населення і його куди легше було вислати, ніж вільних та непокірних українців”⁴². У кінці XVII-го століття на Слобожанщині виникли і декілька російських сіл, зокрема, на околицях Харкова та Чугуєва, але в цілому росіяни склали досить незначну частку серед усього населення цього регіону, який тоді більш активно колонізувався українцями – переселенцями з Правобережної України. На інших українських землях, навіть за визнанням радянських науковців, у XVII столітті росіян фактично не було, за винятком окремих військових залог у Лівобережній Україні (Гетьманщині)⁴³.

Вперше росіяни, як частина постійного цивільного населення, з’явилися в Україні, крім Слобожанщини, після придушення Петром I повстання українців на чолі з гетьманом Іваном Мазепою. Військові та адміністративні посади в Гетьманщині почали займати російські дворяни, які отримували маєтки “мазепинців”. До речі, до 1708 року іноземці, в тому числі й росіяни, не мали права без дозволу гетьманської канцелярії оселятися в Україні.

У XVIII столітті з початком інкорпорації Гетьманщи-

ни Російською імперією, що супроводжувалося поступовим занепадом Української держави та обмеженням її автономії, розпочалося і активне заселення росіянами українських етнічних земель. І навіть за цих умов, за ревізією 1719 року, чисельність росіян в Україні не перевищувала 40 тисяч осіб. Росіян за чисельністю було значно менше, ніж деяких інших етнічних меншин, зокрема поляків та євреїв⁴⁴. Чисельність українців у 1719 році в кордонах сучасної України становила 4 млн. 911 тис. осіб⁴⁵. Таким чином, на початку XVIII століття чисельність українців перевищувала кількість росіян більше ніж у 120 разів.

До другої половини XVIII століття чисельність росіян в Україні фактично не змінювалася, за винятком території Слобожанщини, де з’явилися нові осередки російської присутності у зв’язку з будівництвом Української оборонної лінії від Дніпра до Сіверського Дінця. За визначенням Д.І. Багалія, “оселі Української лінії теж були гніздом великоруського заселення у Слобожанщині”⁴⁶.

Після зруйнування Запорізької Січі у 1775 році активізувалась російська колонізація України, особливо її південних регіонів. Переселення Катериною II запорізьких козаків на Кубань вирішувало одночасно для Росії декілька проблем. По-перше, сприяло більш швидкій ліквідації автономного устрою України та закріпаченню українського селянства. По-друге, запорожці завоювали для імперії та колонізували західну частину Північного Кавказу. По-третє, відкрився шлях для невпинної російської колонізації степових та причорноморських районів України.

Царський уряд активно роздавав запорізькі землі російським дворянам, які заселяли їх кріпаками, в тому числі й вихідцями з Центральної Росії, крім того на поселення почали прибувати також серби, волохи (молдавани), греки, болгари та німці. Після ліквідації Кримського ханства з 1787 року російська колонізація розгорнулася в Криму та Північній Таврії, десятки тисяч кримських татар та ногайців вимушені були емігрувати до Османської імперії.

З кінця XVIII століття вперше частка росіян серед загальної чисельності населення України збільшувалась також за рахунок переселення українців до Росії. У XX столітті роль цього чинника значно зросла – сотні тисяч українців переселилися або були депортовані до Сибіру та на північ Росії. Незважаючи на значні зміни етнічного складу населення Південної України в кінці XVIII століття, вже у першій половині XIX століття українська аграрна колонізація “Новоросії” забезпечила тут перевагу в чисельності за українцями, за винятком Криму, де жоден з етносів не складав абсолютної більшості серед населення. Отже, на півдні України виник другий, після Слобожанщини, ареал російської присутності.

Етнічний склад населення України мало в чому змінився і в першій половині XIX століття. Незважаючи на постійну і чисельно зростаючу міграцію росіян в Україну, яка активно підтримувалася і спрямовувалася російською імперською владою, ця етнічна група була представлена перш за все двома соціальними категоріями: військовими залогами та імперською бюрократією, а також лише частково російськими селянами та міщанами, головним чином у Слобідській та в Південній Україні. За ревізією 1858 року, в Україні налічувалось 334 тис. росіян⁴⁷. Тобто, за період з 1719 по 1858 рр. їхня чисельність зросла більше ніж у вісім разів. У цілому ж, у всій Російській імперії за цей же час чисельність росіян збільшилася з 11 млн. 128 тис. осіб до 34 млн. 784 тис. осіб⁴⁸, тобто лише втричі. Отже, в результаті постійної міграції чисельність росіян в Україні збільшувалася значно швидше, ніж зростала їх кількість безпосередньо в самій Росії, до речі, такі ж тенденції зберігались і в XX столітті.

Таким чином, завдяки міграційним процесам, що не завжди були корисними для українства, російське населення зростало значно швидше, ніж чисельність самих українців протягом XVIII та в першій половині XIX століть, хоча природний приріст останніх за цей же період переважав подібний показник у росіян⁴⁹. Збільшення

чисельності росіян в Україні було досягнуто, головним чином, за рахунок механічного приросту. Асиміляційні процеси в цей час майже не відбувалися, або, точніше, їхні масштаби були тоді досить незначними, щоби впливати на зміни загальної чисельності українців, тому що стосувались лише частини козацької верхівки, духовенства та міщан.

Значне зростання чисельності росіян в Україні відбулося відносно недавно, лише у другій половині XIX століття, що було пов’язано з розвитком промисловості, особливо вугільної та металургійної її галузей у південно-східній Україні. З’явилися нові соціальні групи серед росіян – робітники та буржуазія (підприємці). Спочатку російські селяни приїздили на тимчасові заробітки на шахти Донбасу, а потім поступово залишались на постійне проживання. До того ж, на початку освоєння Донбасу серед робітників росіян було навіть більше, ніж українців.

Це було викликано тим, що історично серед російських селян Центральної Росії, в результаті не зовсім сприятливих кліматичних умов для ведення сільського господарства, переважання нечорноземних ґрунтів, а також аграрного перенаселення набуло розповсюдження так зване “отходничество”. Український селянин, на відміну від російського, був більше прив’язаний до хліборобської праці, до власної землі-годувальниці. Тому українець частіше їхав за тисячі кілометрів до Сибіру чи на Далекий Схід, щоб обробляти землю, ніж ішов на шахти та заводи Донбасу. Так, у кінці XIX століття виник третій і найбільший за чисельністю ареал розселення росіян в Україні.

У цілому, за цей досить короткий історичний період, за 1858 – 1897 рр., чисельність росіян в Україні зросла з 334 тис. осіб⁵⁰ до 2 млн. 080 тис. осіб⁵¹, тобто майже у сім разів. Такі високі темпи приросту були досягнуті не за рахунок природного приросту росіян, а завдяки царській політиці російщення України, тобто асиміляції українців

та інших етнічних груп і масовій, постійно зростаючій міграції російського населення, перш за все за рахунок робітників-заробітчан. За підрахунками репресованого в 30-ті рр. українського демографа А. Хоменка, в 1897 році з 881 тис. росіян, які жили у містах України, 221 тис. осіб були зросійщеними українцями⁵². Тобто, в кінці XIX століття серед росіян, які зосереджувалися в містах України, кожен четвертий мав українське етнічне походження.

У 20-ті рр. XX століття радянські науковці ще визнавали, що царизм проводив асиміляторську політику в Україні, і вважали, що за радянської влади з нею буде покінчено⁵³, але наслідки політики російщення, яку проводив радянський тоталітарний режим, виявилися для українців ще важчими, ніж за часів самодержавства.

Етнічний склад населення Російської імперії при проведенні перепису 1897 року обраховувався за допомогою питання про рідну мову. В цьому був свідомий відступ від рекомендації Петербурзького міжнародного наукового конгресу 1872 року про використання для цієї мети прямого питання про національну (етнічну) належність. Така рекомендація пояснювалась тим, що мовні та етнічні ознаки не в кожного етносу збігалися в умовах розвинутих процесів мовної асиміляції. Ці процеси активно розгорнулися у Російській імперії, особливо в другій половині XIX століття, до того ж асиміляція набула переважно не природного, а штучного, насильницького характеру і стала наслідком імперської політики російщення неросійських народів.

Відмінності між етнічним походженням та рідною мовою призводили до перебільшення чисельності одних етносів та зменшення числа інших. Використання мови для етнічного визначення за переписом 1897 року призводило до деякого завищення чисельності росіян за рахунок не лише малочисельних етнічних меншин, які опинилися в російському етнічному середовищі, але також

окремих соціальних груп інших народів, що знаходились у межах своїх етнічних земель. Тому, проведення російським урядом перепису, за яким етнічна належність визначалась ставленням до рідної мови, створювало умови для свідомої фальсифікації результатів перепису 1897 року, що цілком аргументовано довів радянський етнодемограф В. Козлов⁵⁴.

За слушною думкою українського науковця О. Бочковського, урядова статистика досить часто була небезсторонньою щодо недержавних народів і запрограмовано фальсифікувала чисельність етнічних меншин під різними приводами. Так, наприклад, царська Росія не визнавала самостійності української мови, монархічна Іспанія – каталонської, Франція – провансальської, завдяки чому в цих державах штучно збільшувалась чисельність панівного народу⁵⁵.

При проведенні перепису населення в Російській імперії в 1897 році українська та білоруська мови іменувались, відповідно, малоросійським та білоруським діалектами, “наріччями” російської мови. Тим самим ставилось під сумнів не лише існування української та білоруської мов як окремих самостійних мов, але й право цих слов'янських народів на самостійний державний розвиток.

За переписом 1897 р. усі східнослов'янські народи були штучно об'єднані в одну мовну групу – “росіяни” (русскіє) і разом склали 83,9 млн. осіб, або 66,8% загальної чисельності населення Російської імперії. З них безпосередньо росіян було лише 55,6 млн. осіб, а з урахуванням мовної асиміляції, тобто зросійщених представників інших народів, за розрахунками В. Козлова, їх нараховувалось лише 51,5 млн. осіб, або 41% загальної кількості всіх жителів імперії⁵⁶. Тобто, в 1897 році 4,1 млн. росіян за мовою, або кожен дванадцятий, був неросійського етнічного походження. Отже, як у цілому в Російській імперії, так, зокрема, і в Україні за переписом 1897 року чисельність росіян штучно і цілком свідомо була завищена.

До того ж, необхідно додати, що цей панівний етнос залишався в Російській імперії за чисельністю в меншості. До речі, частіше за все імперські народи, і росіяни в цьому якраз і не були винятком, чисельно не переважали серед усього населення своїх імперій. Аналогічним було становище англійців у Британській імперії, французів – у Французькій, австрійців – у Австрійській (Австро-Угорській).

Усього ж, за період 1719-1897 рр. чисельність росіян в Україні зросла в 52 рази, а чисельність українців за цей же час збільшилася лише в чотири рази, і це при тому, що природний приріст числа українців був значно вищим, ніж у росіян. Це активне зростання відбувалося головним чином за рахунок інтенсивної міграції росіян та частково асиміляції ними неросійських етносів, у тому числі й українців. За підрахунками автора, співвідношення між росіянами та українцями на території України, в сучасних її кордонах, становило у 1719 році 1 до 120, у 1858 році – 1 до 38, а у 1897 році – 1 до 10. Ці ж тенденції не лише зберігалися також і в ХХ столітті, мало того, навіть суттєво посилюлися.

Перепис 1897 року виявився останнім у царській Російській імперії. Досить активно зростала чисельність росіян в Україні і на початку ХХ століття. Особливо в роки Першої світової війни, коли сотні тисяч росіян у складі царської армії опинились на теренах України, а тисячі українців у результаті евакуації та депортацій були переселені углиб Росії. За підрахунками радянських демографів, чисельність росіян в Україні у 1917 році становила 3 млн. 620 тис. осіб, в тому числі 1 млн. 200 тис. осіб у центральних та західних регіонах України, де до війни їх число було досить незначним⁵⁷.

На відміну від України, чисельність росіян на території Польщі в роки Першої світової війни значно скоротилася. Це було пов'язано з тим, що поразка російської армії у 1915 році та окупація Польщі німецькими та австрійськими військами призвели до масової евакуації росіян з її

території. У жовтні 1916 року Польська державність була відновлена під протекторатом Німеччини, але після поразки останньої у війні Польща отримала реальну, а не фіктивну власну державність. Російська імперська присутність у цій країні зникла назавжди. Навіть після встановлення в 1944 році у Польщі комуністичного, прорадянського режиму заселення цієї країни росіянами не відновилося, зберігалася лише військова присутність, а польські етнічні землі не були включені до складу СРСР. Зовсім інакше склалася доля росіян в Україні в ХХ столітті, де їхня чисельність продовжувала інтенсивно зростати.

Таким чином, підводячи підсумки російського заселення України за часів Російської імперії, необхідно відмітити, що в результаті загарбницької політики царської Росії на етнічних землях неросійських народів, зокрема й українського, були створені анклавні російської імперської присутності. Тобто, російська етнічна меншина і опинилась на території України якраз у результаті того, що українські землі були включені до складу Російської імперії.

Царський режим поступово розширював і спрямовував російську колонізацію на підвладних йому неросійських територіях. Починаючи з ХІХ століття російські поселення були переважно зосереджені в адміністративних центрах: губернських та повітових містах. У другій половині ХІХ століття з'явився новий тип зросійщених торговельно-промислових міст, не тільки з російськими чиновниками та військом, але й з російською буржуазією, інтелігенцією та російським робітництвом, особливо на сході та півдні України. Крім того, російська колонізація опановувала найважливіші комунікації, росіяни жили вздовж ліній залізниць, великих річок, перш за все, Дніпра та на приморських територіях, зокрема в Криму та в районі Одеси.

Ці російські опорні пункти, які створювались царським, як і пізніше радянським урядами, відповідно до

військово-стратегічних інтересів Росії, створювали через-полосну систему розселення. Не випадково росіяни, як, до речі, і поляки у Західній Україні, зосереджувались переважно у містах, бо міста були не лише адміністративними, а й економічними центрами. Таке становище фактично означало етносоціальний розкол українського суспільства: українське село і переважно чужинницьке місто.

За допомогою цілеспрямованої міграційної політики царський уряд одночасно вирішував також проблему аграрного перенаселення центральних регіонів Росії. “З останніх десятиріч XIX століття — навіть за визнанням радянських науковців, — царський держапарат регулює переселенський рух, намагаючись використати його для врятування поміщицького землеволодіння та існуючого ладу”⁵⁸. Цьому сприяли не лише не зовсім сприятливі кліматичні умови, малородючі землі, але й кріпацтво, постійні соціальні утиски, релігійні гоніння, зокрема переслідування старообрядців. Усе це спонукало тисячі російських селян та міщан шукати кращої долі на території інших народів, при цьому значна частина переселенців, користуючись підтримкою імперських структур, займала верхні щаблі соціальної піраміди.

За рахунок цієї міграції царизм не тільки закріплював розширення кордонів імперії, але й створював стійку та віддану йому соціальну опору влади. Тому ці переселенці, хоча й становили етнічну меншість, не лише не інтегрувались в іншонаціональне середовище, не асимільовувались, але й не шанували мови і культури тих народів, серед яких вони жили, і українська мова та культура не були в цьому винятком. За визначенням Ф. Сілицького, російська етнічна меншість об’єктивно ставала “носієм російського великодержавного шовінізму, з глибоким презирством ставилася до народів, серед яких вона опинилась”⁵⁹.

Збереження “російського характеру” міст, особливо на сході та на півдні України, було однією з головних причин поразки національно-визвольних змагань українсь-

кого народу в 1917-1921 рр. Значна частина росіян та зросійщеного населення негативно поставилася до відродження Української державності, бо це б призвело до втрати ними домінуючого становища.

Штучність масової російської міграції та насильницького зросійщення доводять і такі факти: без російської урядової підтримки етнічна меншість вже в другому чи третьому поколіннях швидко і безболісно асимільовувалася серед інших народів. Так, наприклад, відбулося з багатотисячною російською “білою” еміграцією у Франції. Досить інтенсивно асимільовувалися також росіяни і в Польщі та Фінляндії, тобто, в країнах, які відокремились від Росії.

Ще більшу роль у російщенні неросійських народів відігравали міграції за радянських часів. Фактично продовжувалася політика царської Росії, але масштаби міграції стали набагато більшими. У радянській історичній літературі відмічалось, що міграційна політика повністю регулюється державою: “Державне планування народного господарства в СРСР створює передумови для організованого спрямування міграційних потоків у середині країни та звільняє міграцію від рис стихійності... Міграційні переміщення регулюються багатьма цілеспрямованими (прямими або опосередкованими) економічними та соціальними заходами. Здійснюється також організоване вербування і направлення в нові райони молодих фахівців”⁶⁰.

Цілеспрямованість радянської міграційної політики підтверджується і архівними документами. Існувало і активно діяло Головне управління організованого набору робітників і переселень при Раді Міністрів УРСР. Лише цим відомством за 20 років (1944-1964 рр.) було переселено в Україну та за її межі 5 млн. 622 тис. осіб⁶¹. Не менші масштаби “організованих переселень” були також і в 70-80-ті рр.

Крім “організованих переселень”, тисячі українців опинилися за межами історичної Батьківщини у в’язницях, концтаборах та спецпоселеннях внаслідок політичних реп-

ресій. Так, лише в 1944-1953 рр. у Західній Україні було заарештовано і відправлено до в'язниць та концтаборів 103 тисячі 828 учасників збройної боротьби зі сталінським режимом та співчуваючих, за тодішньою радянською термінологією, “бандитів, а також бандпособницького елементу”⁶². Окрім цього, “в порядку відповідних заходів на бандитські прояви, виселено 65 тисяч 906 сімей загальною чисельністю 203 тисячі 662 особи”⁶³.

Вплив міграційних процесів в Україні на зміни етнічного складу населення за радянських часів необхідно розглядати за двома напрямками: по-перше, як масове заселення росіянами українських земель, по-друге, як переселення українців за межі України, головним чином, до РРФСР, перш за все в північні та східні райони.

Масове переселення росіян в УРСР не мало жодної економічної необхідності. Це підтверджують навіть російські демографи: “Збільшення населення України за рахунок інших районів не можна вважати доцільним, тому що Україна — густозаселений та добре освоєний район”⁶⁴. Ще більш недоречною була масова російська міграція з точки зору національних інтересів України, бо вона вела до змін етнічного складу населення на користь росіян, тому що процеси їхньої інтеграції, а тим паче мовної та етнічної асиміляції (українізації) штучно стримувалися.

Крім того, масове переселення українців за межі історичної Батьківщини, в тому числі й насильницькі депортації 30-40 рр. призводили до швидкої асиміляції. У другому чи третьому поколіннях вони, маючи українське етнічне походження, перетворювались на росіян за мовою та національною свідомістю. У значній мірі переселення українців до Росії було спрямоване в кліматично-несприятливі райони Європейської Півночі та Сибіру. Українці сприяли господарському освоєнню цих регіонів Росії, малозаселених, але багатих на корисні копалини. Така політика була сприятлива для Росії, для України ж такі міграції виявились щонайменше не вигідними.

У науковій літературі радянського часу міграційні про-

цеси в Україні глибоко не вивчалися. Була відсутня ґрунтовна джерельна база про напрями переселень, а головне про етнічний склад мігрантів. Це було пов'язано з тим, що у “Переліку свідчень, заборонених до відкритої публікації” — основному документі Головного Управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР — органу радянської політичної цензури, пункт 14.33 забороняв публікувати “загальні дані (абсолютні та відносні) про міграції населення по території, прибуття та вибуття за місяць, декілька місяців, рік і т.д., а також узагальнюючі дані, починаючи з 1977 року”⁶⁵. Цей документ вступив у дію в 1987 році, а до цього діяв “Перелік...” 1976 року, який забороняв публікацію статистичних даних, починаючи з 1966 року. Тому окремих спеціальних та повних наукових досліджень про масштаби еміграції в Україну та імміграції за її межі у 70-80 рр. не проводилось.

Найбільш ґрунтовна наукова робота цього часу — дослідження С.А. Янковської про міграційні процеси в Україні за 1959-1965 рр. За її підрахунками, лише за сім років межі України залишили 2,5 млн. осіб, у тому числі 0,5 млн. осіб за плановим оргнабором, а також за призначенням випускників вищих навчальних закладів та технікумів⁶⁶. У ці роки українська молодь масово від'їжджала на будівництво промислових підприємств Сибіру та Далекого Сходу, а також на цілинні землі Північного Казахстану. Лише протягом 1960-1963 рр. з України до Казахстану добровільно переселилось 32 448 родин і за оргнабором 103,8 тис. осіб⁶⁷. Але відповідні дані про етнічний склад мігрантів були відсутні.

Еміграція в Україну за 1959-1965. рр. з інших республік перевищувала імміграцію на 20%. Тобто, лише за сім років до України переселилось близько 3 млн. осіб, абсолютну більшість їх склали росіяни⁶⁸. Тобто, різниця між числом емігрантів з України та мігрантів до неї, лише за сім років складала близько 500 тис. осіб. Отже, серед загального приросту населення України за ці роки значну час-

тину становив не природний, а механічний приріст. У 1970 році активне сальдо міграції України ще більше зросло і досягло 150,3 тис. осіб⁶⁹.

Етнічний склад мігрантів у 60-ті рр. частково був проаналізований у дослідженні В. Онікієнка та В. Поповкіна, яке охоплювало не всю територію України, а лише міське населення п'яти областей: Київської, Донецької, Одеської, Львівської та Закарпатської. Були проаналізовані 400 тис. відривних адресних аркушів, у сукупності на 1 млн. 400 тис. осіб в Одеській та Донецькій областях за 1968 рік, а за іншими областями за 1967 рік⁷⁰. Це дослідження довело, що 78% загальної чисельності мігрантів з інших республік оселилось у містах України⁷¹.

Стосовно етнічного складу мігрантів, то виявилось, що українці не склали абсолютної більшості їх числа. Крім того, в міграційних потоках не лише з Росії, але й інших союзних республік відносно чи абсолютну більшість склали росіяни, за винятком переселенців з Білорусії⁷². Тобто, росіяни в Україну прибували не лише безпосередньо з території самої Росії, але з інших союзних республік, до того ж, основна маса російських переселенців зосереджувалася в українських містах, і без того зросійщених.

Зведену інформацію про міграції в Україну, в тому числі й про етнічний склад переселенців, надають лише переписи населення, але й то не всі. Наприклад, при проведенні перепису 1959 року, на відміну від наступних, питання про міграції не ставились узагалі. У результатах перепису 1989 року відсутні дані щодо етнічної структури міграційних переміщень за окремими областями. За розрахунками сучасного українського науковця І. Терлюка міграційний приріст чисельності росіян в Україні за 1959-1969 рр. становив 1 млн. 152,3 тис. осіб, або 56,7% загального їх приросту. За 1970-1978 рр. до України переселилось 794,5 тис. росіян, що складало 59% загального приросту їхньої чисельності. В період 1979-1988 рр. механічний приріст чисельності етнічних росіян в Україні дорівнював 404 тис. осіб чи 45,7% їх загального приросту.

Тому, за слушною думкою І. Терлюка, основним джерелом поповнення чисельності росіян в Україні протягом 60-80 рр. стали міграційні процеси, а не природний приріст. Тобто, механічний приріст становив 54,7% загального приросту чисельності росіян в Україні за цей тридцятирічний період⁷³.

Таким чином, темпи російської міграції в Україну за 1959-1989 рр. значно зросли, порівняно з довоєнним періодом, не кажучи вже про часи Російської імперії. За цей період, за рахунок механічного приросту чисельність росіян в Україні збільшилася на 2 млн. 360 тис. осіб⁷⁴. За переписом 1989 року лише 56,72% загальної чисельності росіян народилися в Україні, а 43,28%, тобто майже 5 млн. осіб (4 915 121) були мігрантами⁷⁵.

Отже, необхідно констатувати, що масове заселення росіянами України слугувало одним із головних засобів її російщення, до того ж найбільш ефективним. Міграції стали прямим результатом перебування України в складі Росії (СРСР). Масове заселення росіянами України та переселення українців за її межі, особливо за радянських часів, необхідно визначити як спробу розширення російської етнічної території за рахунок українських земель. Це підтверджують і російські етнологи, зокрема В. Кабузан: „Розширення етнічної території росіян, як правило, відбувалося в міру розширення політичної території російської держави”⁷⁶.

Варто погодитись зі слушною думкою сучасного українського етnologa В. Борисенко, що майже половина росіян в Україні є мігрантами у першому поколінні. Вони “ не народились в Україні, а прибули сюди на місце виселених до Сибіру, знищених фізично українців у повоєнний час. Отже, ці мігранти мають мати особливу пошану до українців, оскільки ті поплачували своїм життям за місце прибульців під сонцем України”⁷⁷.

Дослідження міграцій та їх впливів на зміни чисельності, етнічного складу, мовної структури населення за радянських часів повинні стати темами окремих моно-

графічних та дисертаційних робіт. Назріла також нагальна потреба вивчення міграційних потоків в Україну та за її межі, які розгорнулися вже після здобуття незалежності. Можна обґрунтовано стверджувати, що в сучасних умовах масова міграція за межі України сприяє суттєвому скороченню загальної чисельності її населення, а не лише завдяки зниженню природного приросту, на що вказують результати перепису 2001 року. Крім того, міграція досить негативно впливає на загострення демографічної ситуації в Україні, бо від'їжджають переважно особи молодого та середнього віку. Головною причиною міграцій 90-х рр. стало складне соціально-економічне становище в Україні. Досить серйозною проблемою для сучасної Української держави залишається нелегальна міграція, бо територія нашої країни використовується нелегалами як транзит до країн Європи.

1.3. Особливості мовної та етнічної асиміляції

Одним з головних та найбільш дієвих засобів збільшення чисельності росіян в Україні, поряд з їхнім природним та механічним приростом, була інтенсивна етнічна асиміляція (зросійщення) українців та інших народів⁷⁸. Особливо активного розвитку цей процес набув за радянський період, що було прямим наслідком національної політики партійно-державного керівництва СРСР.

Під етнічною асиміляцією науковці розуміють злиття з тією, або іншою, як правило, більше розвинутою культурно чи чисельно переважаючою на даній території етнічною спільнотою окремих етнічних груп, які опинились в її середовищі⁷⁹. Іншими словами, етнічна асиміляція призводить до повної втрати власних етнічних ознак та перетворення асимільованих на представників іншого етносу.

Існують два різновиди етнічної асиміляції – природна та насильницька (штучна). Природну асиміляцію не-

обхідно розглядати як результат інтеграції окремих груп етнічних меншин, особливо іммігрантів, які оселились для постійного проживання в іншому етнічному середовищі. Природна асиміляція виникає при безпосередньому контакті етнічно різних груп населення та зумовлена природною необхідністю їхнього загального господарського та культурного співіснування, а також міжетнічними (екзогамними) шлюбами.

Найбільше притаманною була природна асиміляція для тих етнічних меншин, які не мали компактних ареалів розселення, а також для нечисленних мігрантів, що були розкидані в іншонаціональному середовищі і не мали можливості для встановлення постійних зв'язків зі своєю історичною Батьківщиною. Крім того, природна асиміляція – це досить поступовий та тривалий процес втрати окремих етнічних ознак. І навіть поодинокі мігранти повністю асимілюються лише в другому чи третьому поколінні⁸⁰. Тобто, повної й незворотної асиміляції зазнають діти та онуки мігрантів першого покоління.

Отже, природна асиміляція відбувається там, де корінна більшість поступово поглинає зайшлу меншість. Українці ж є автохтонами на своїх етнічних землях, і до того ж, складала не меншість, а якраз абсолютну більшість серед загальної чисельності населення. За розвитком своєї культури, в тому числі і мови, вони не поступалися росіянам, тому їхню етнічну асиміляцію (зросійщення) в Україні природною вважати не можна. Тому, масове зросійщення українців на власних етнічних землях є різновидом не природної, а штучної, насильницької за своєю сутністю асиміляції.

За визначенням В.І. Козлова, “насильницька асиміляція характерна для країн, де національності нерівноправні, і представляє собою систему заходів уряду та місцевих властей в системі шкільної освіти та інших сферах громадського життя, спрямованих на штучне прискорення процесу асиміляції шляхом придушення або утисків мови та культури етнічних меншин, тиску на їхню само-

свідомість”⁸¹. Насильницьке російщення українців було тривалим за часом етнічним процесом і стало прямим результатом політики, яка проводилась як царським, так і радянським урядами.

Ще в 20-ті рр. більшовицька партія розглядала царську Росію як “тюрму народів” та засуджувала царську політику російщення, хоча б на словах. У резолюції Х з’їзду РКП(б) у 1921 році підкреслювалось, що політика царського уряду стосовно неросійських народів була спрямована на те, “щоб убити серед них початки всякої державності, калічити їхню культуру, утискувати їхню мову, держати їх у невігластві та в кінцевому підсумку за можливості зросійщити їх”⁸².

У добу “українізації” 20-х рр. вважалося, що зі штучним, насильницьким російщенням українців буде покінчено й розпочнеться процес поступового деросійщення. “Революція поклала край русифікаторській політиці (політиці російщення. — В.С.) царату і тепер через правильну національну політику партії і радянської влади ми є свідками зворотного процесу — повсякденної і систематичної українізації пролетаріату”⁸³. Але після свідомого та прискореного згорання “українізації” з початку 30-х років насильницьке зросійщення українців знову не лише відновилося, а й значно посилилось.

З початку 30-х рр. у радянській науковій літературі сам термін “асиміляція” почав використовуватись досить обмежено. Як визнавав радянський демограф В.І. Козлов: “Багато авторів, аналізуючи етнічні процеси в СРСР, уникають використовувати термін “асиміляція”, бо отожднюють його з насильницькою асиміляторською політикою”⁸⁴. А сам термін “російщення”, в тодішньому звучанні “русифікація”, взагалі зник з праць радянських науковців. Це було пов’язано перш за все з тим, що наслідки радянської політики “російщення” були значно більшими за своїми масштабами, ніж результати відповідної політики самодержавства.

І щоб не допустити аналогії в оцінці політики царсь-

кого та радянського урядів, зросійщення неросійських народів у СРСР виправдовувалося “об’єктивними умовами”. Зокрема, той же радянський дослідник етнічних процесів В.І. Козлов вказував: “у Радянському Союзі, де досягнуто рівноправність усіх народів і створені умови для розвитку без перешкод національних мов та культур, асиміляційні процеси втратили свої колишні суперечності. Вони зумовлені об’єктивними причинами і є результатом дружнього спільного економічного, політичного, культурного життя представників різних народів”...⁸⁵ Таке твердження В.І. Козлова за своєю сутністю було безапеляційним і не відповідало реальному стану речей, бо рівноправності становища української та російської мов в УРСР ніколи не було, за винятком «українізації» 20-х рр. Мова однієї з етнічних меншин в Україні (росіян) посідала домінуюче становище, мала державний статус, а українська мова фактично опинилася в становищі мови етнічної меншини.

Зросійщення українців, як і інших неросійських народів, не лише за часів існування СРСР, але й за часів Російської імперії, в радянській науковій та пропагандистській літературі 60-80-х рр. частіше або просто замовчувалось, або іноді навіть виправдовувалось. Лише в окремих етнодемографічних дослідженнях радянських часів визнавалася насильницькою етнічна асиміляція неросійських народів у Російській імперії. “Національна політика царизму в ставленні до більшості неросійських, а точніше невеликоросійських народів, полягала у придушенні їхньої мови та національної культури, у спробах їх насильницького зросійщення”, — змушений був визнати радянський науковець В.І. Козлов⁸⁶. В офіційних документах КПРС в 60-80-ті рр., а також у радянській пропаганді термін “насильницька русифікація (зросійщення)” взагалі не використовувався.

Незважаючи на досить тривалу за часом політику російщення українців, яка призвела до широкого розповсюдження в їхньому середовищі процесів штучної мовної та

етнічної асиміляції, всупереч всьому цьому абсолютна більшість українців зуміла зберегти власну національну ідентичність. “Історичний досвід засвідчує, що поневолені народи, доки живуть на рідній землі, не асимілюються”, – вказував визначний український дослідник теорії та історії нації О. Бочковський⁸⁷. Крім того, на його думку, “не можна говорити про асиміляцію народів у цілому, а лише окремих його верств, груп чи одиниць”⁸⁸.

З цих міркувань етнічну асиміляцію українців необхідно розглядати як процес, який був у цілому спрямований царським та радянським урядами на всю українську націю, але в кінцевому результаті охопив лише її частину. Про масове розповсюдження цього етнічного явища можна говорити лише стосовно радянських часів, як переконливо засвідчують статистичні матеріали переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр.

Авторитетна і цілком справедлива оцінка цього складного історичного явища належить історика українського зарубіжжя І. Лисяку-Рудницькому: “Царському режимові у великій мірі пощастило державно і культурно асимілювати провідні шари населення України, а народні маси консервувати в стані національної пасивності та аморфності. Комуністичні вожді Росії, очевидно, покладаються на цей історичний досвід і вони переконані, що їм удасться розв’язати дошкульне “українське питання” за допомогою модернізованого варіанту цієї випробуваної політичної стратегії”⁸⁹.

Тому, коли за часів існування Російської імперії асимілювалася українська знать: дворяни та духовенство, частина українських міщан, то абсолютна більшість українців були селянами і продовжували користуватись рідною мовою, мовна та етнічна асиміляція зачепила їх мало. Українське село залишалось майже суцільно україномовним, бо селяни були одномовними, а не двомовними. Російська мова залишалась для них зовсім чужою, в кращому випадку вони її лише розуміли, але не могли та й не хотіли нею вільно спілкуватися.

Зовсім інша ситуація склалася за радянських часів, з розвитком процесу урбанізації, особливо в післявоєнні роки українські міста продовжували залишатися центрами зросійщення. Незважаючи на те, що росіяни склали не більшість, а меншість серед усього міського населення, асимілювалися якраз не вони, а українці. Головним чином це було пов’язано з високим соціальним статусом російської мови, її пануванням у всіх сферах суспільного життя, і, відповідно, упослідженням української мови, що об’єктивно сприяло формуванню комплексу національної меншовартості. Серед значної частини українців російська мова стала символом “передової мови”, а українська була зведена до символу відсталого села.

Мовну та етнічну асиміляцію, а також її наслідки необхідно розглядати з двох боків. З одного боку, як тиск пануючої держави, а з іншого, як реакцію – спротив нації, яку намагаються асимілювати. Тобто, з одного боку, за визначенням О. Бочковського: “асиміляція – наслідок господарчого та культурного тиску панівного народу”⁹⁰. Цей тиск мав на меті обмеження вільного розвитку нації та повного перетворення її чи її частини на іншу націю.

Як зазначав чеський дослідник Ф. Галацький, “право народів – це справді справа природи, жоден народ на землі не має права вимагати, щоб для його користі приніс себе в жертву сусід, жоден сусід не зобов’язаний відцуратися або пожертвувати себе для добра сусіда. Природа не знає жодних панівних народів, або народів – наймитів”⁹¹. Однак, російська держава, і царська, і радянська, вимагала від українців та інших неросійських народів принести себе в жертву, відмовитись від власних етнічних ознак, від власних національних мов на користь російської, і це не є перебільшенням, бо підтверджується статистичними матеріалами.

З іншого боку, асиміляцію необхідно розглядати у контексті того, що відбувається у середовищі етносу, який перебуває перед загрозою поглинання іншою нацією.

І. Лисяк-Рудницький слушно вказував, що “методами геноциду можна якийсь народ, або націю фізично вигубити, але не можна його асимілювати. Бо асиміляція – це не те, що робить завойовник, але те, що діється у збірній свідомості завойованих. На факт завоювання, поневолення можливі різні реакції, від збільшення опору до відмови від власної totoжності та злиття з завойовником. Отже, якщо завойований народ вибирає альтернативу асиміляції, то це вже його власне рішення. В перспективі історії не має значення, що цей вибір був цілком не добровільний чи “примусово-добровільний”⁹².

З цих міркувань проявом захисної реакції української нації слід вважати Українську національно-демократичну революцію 1917-1921 рр., збройну боротьбу УПА в 40-50-ті рр., дисидентський рух та оборону інтелігенцією української мови в 60-80-их рр. ХХ століття. В історичному минулому до суспільних явищ цього рівня можна віднести і “Велике повстання” на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, спрямоване проти колонізації українців у Речі Посполитій, боротьбу козацької старшини часів Гетьманщини з російським царатом з метою збереження української автономії та протидію російщенню.

Іншою за своєю сутністю реакцією на асиміляцію була свідомо чи несвідомо втрата нацією, точніше її інтелектуальною елітою або більшою її частиною, наснаги у боротьбі збереження своєї національної ідентичності, зневіра в свої сили у відстоюванні національних інтересів, втрата віри в перспективу самостійного розвитку власної нації.

За визначенням І. Лисяка-Рудницького, для того, “щоб нація вмерла, зовсім не треба фізичної загибелі того етнічного масиву, що творить її підніжжя. Вистачає того, щоб у колективі згасла воля бути окремим політичним суб’єктом. Чужинницьке завоювання само собою не означає смерті нації, але воно може до цього привести. Одна можливість: винищення всієї провідної верстви нації. Інша можливість: добровільна капітуляція даної творчої

верстви, прийняття нею якоїсь нової чужої національно-державної ідеології. В цьому випадку можна говорити про “самогубство” нації. Нарешті всяке ослаблення того “свідомого напруження”, що творить саму суть існування нації, неминуче тягне за собою її занепад”⁹³.

В історії України було декілька трагічних випадків загрози національній еліті, з її масовою капітуляцією перед іноземними національно-державними ідеологіями та чужими державами, що мало для українців справді катастрофічні наслідки. Вперше це відбулося в XVI-XVII століттях, коли українська шляхта, з метою збереження своїх станових привілеїв, масово відмовлялась від власної мови, культури, православної церкви, тобто колонізувалась та окатоличувалась.

Вдруге українська еліта (козацька старшина та духовенство) капітулювала перед Російською імперією в кінці XVIII – на початку XIX століття. Домігшись визнання за собою станових привілеїв, вона поступово втрачала національні ознаки, перш за все рідну мову, зросійщилась, тобто фактично перетворилась на росіян за національною самосвідомістю українського етнічного походження.

Втретє, найбільш масова етнічна асиміляція українців, особливо міського населення, відбулася за радянських часів. Капітуляція значної частини української інтелігенції перед радянським режимом була зумовлена також і загрозою репресій чи навіть фізичного знищення. В 30-ті рр. значна частина української інтелігенції опинилась у в’язницях та концтаборах, інші змушені були пристосовуватись до комуністичної ідеології, відмовлялись від відстоювання національних інтересів української нації.

Тобто, політику російщення, яку проводили царський і радянський режими, необхідно розглядати як спробу, і в значній мірі досить-таки вдालу, знищити українство як націю, стимулювати її протиприродне “самогубство”, “добровільно-примусову” відмову від національної ідентичності, власного коріння.

Таким чином, історичний досвід переконливо свідчить, що етнічна асиміляція українців і в складі Польщі (Речі Посполитої), і в складі Російської імперії (СРСР), дозволяла українській еліті не лише фізично вижити, але й зберегти високий соціальний статус, злившись з елітою чужих держав, залишивши напризволяще власну націю. Тобто, в цьому випадку необхідно констатувати свідому її капітуляцію перед чужинницькими державами, що призвела до зради українських національних інтересів.

Питання про співвідношення впливу зовнішніх чинників на етнічну асиміляцію – соціально-економічних та політичних засобів тиску з боку чужої держави та внутрішніх чинників – активної протидії цьому тискові з боку приреченої до втрати рідної мови, власної національної ідентичності нації досить складне й неоднозначне.

Достеменно відомо, що незважаючи на активне здійснення політики зросійщення, балтійські нації (литовці, латиші та естонці) виявили проти неї більшу стійкість та зуміли зберегти значно вищий рівень національної самосвідомості, ніж українці. Хоча необхідно відзначити, що рівень національної самосвідомості українців, як і рівень збереження власної національної мови, в окремих регіонах України був і залишається досить різним.

Політика російщення залишила більш глибокий слід серед українства східних та південних областей, особливо в містах. Слабкість протидії українців політиці етнічної асиміляції з боку чужих держав мала глибоке історичне підґрунтя. Це явище можна, проаналізувавши, пояснити, але не виправдати чи тим паче засудити.

На вирішальний вплив внутрішніх чинників на процеси етнічної асиміляції вказував І. Лисяк-Рудницький: “Якщо ворогові було суджено бути переможцем, а нам переможеними, то це сталося в великій мірі через те, що цей ворог і в минулому виявив, і в сучасному виявляє

надзвичайну вмільсть у тому, щоб вишукувати слабкі місця у нашій структурі – і в них з цілою силою вдаряти. Ланцюг, яким Україна запряжена до імперської колісниці, сковано з ланок наших слабкостей і помилок. Тому не можемо дозволити собі на те, щоб закривати очі на ці слабкості й помилки, скидаючи відповідальність за нашу національну трагедію виключно на зовнішні сили та несприятливі обставини. Свобода особи й нації утверджується у свідомій, творчій конфронтації з об’єктивними обставинами, а не в капітуляції перед ними”⁹⁴.

Проявом такої внутрішньої слабкості українства у захисті власної національної ідентичності, перш за все рідної мови та культури, є те, що в містах на сході та півдні України, незважаючи на чисельну перевагу українців, за винятком Криму, як і раніше, продовжує домінувати російська мова, а не українська. Психологічне несприйняття, небажання, а то й навіть глибока відроза та свідомо протидія поверненню до української мови в сучасних умовах є характерним для значної частини осіб українського етнічного походження, але росіян за мовою та національною самосвідомістю. “Перевертнями” називав таких українців Тарас Шевченко.

Але лише тоді, коли українці зуміють подолати цю внутрішню слабкість, свою національну меншовартість, то і наслідки довготривалої політики російщення будуть ліквідовані. Доки самі українці не повернуться до власної національної мови та культури, стануть поважати їх, не можна чекати поваги до України та всього українського з боку етнічних меншин, у тому числі й росіян.

Це стане можливим лише завдяки зростанню національної самосвідомості українців, відновленню глибокої поваги до своєї історії, мови, культури, традицій, насамперед з боку національної еліти. За визначенням дослідника національних проблем О. Бочковського: “поширення і поглиблення національної свідомості серед загалу гальмує і обмежує вплив асиміляції. Свідомо нація не асимілюється”⁹⁵. Тому заходами як царського, так і радянсь-

кого урядів свідомо і цілеспрямовано обмежувалось зростання національної самосвідомості українців, тим самим штучно створювались сприятливі умови для проведення мовної та етнічної асиміляції на українських етнічних землях та поза ними.

Насильницьке зросійщення неросійських народів, у тому числі й українців, на власних етнічних територіях було однією з причин краху та розпаду як Російської імперії, так і СРСР. О. Бочковський ще у 30-ті рр. ХХ століття передбачав негативні наслідки насильницької, штучної асиміляції для держав, які її проводили. “Примусова асиміляція – політичний анахронізм. Вона руйнує підвалини держави, бо гартує сили переслідуваного народу, спрямовані на рішуче протистояння в національному визволенні”⁹⁶.

Етнічна асиміляція мала досить негативні наслідки для неросійських народів, у тому числі й для українців, бо сприяла значному скороченню території етнічних земель та зменшенню чисельності, за рахунок чого зростала не лише чисельність росіян, але й ареал їхнього розселення.

Етнічна асиміляція як довготривалий процес має декілька етапів і охоплює не менше двох-трьох поколінь. Вона розпочинається з розповсюдження двомовності та засвоєння елементів матеріальної та духовної культури іншого етносу. Крім того, двомовність (білінгвізм) супроводжується поступовою жаргонізацією рідної мови. “Жаргонізація поневоленої мови – це переходовий етап до повної асиміляції, він болючий, і негативно позначається на свідомості, що її, таку переходову свідомість, О. Потебня називав “гідотою запустіння”⁹⁷.

Жаргонізація породжує почуття внутрішнього психологічного дискомфорту, маргіналізацію особи, яка відірвалася від власного етнічного коріння і не може зразу й повністю пристати до влитись до іншого етнічного середовища. З іншого боку, жаргонізація мови є важливою і досить показовою ознакою загального низького рівня культури особи. У царській Росії, де українська мова

була фактично повністю витіснена з усіх сфер суспільного вжитку, а зберігалась лише на побутовому рівні, це породжувало так званих “покручів” або “перевертнів”. Їх портрети знайшли іронічне відображення в тогочасній українській художній літературі.

Ще більш масовий прояв жаргонізації відбувся за радянських часів. Вихідці з україномовного села просто губились у російськомовному місті, вони не могли встояти перед тиском більш “високої” російської мови. Цураючись своєї рідної української, не кожен з них міг повністю засвоїти чужу для них російську літературну мову. Типовий зразок такої жаргонізації української мови, так званий “суржик”, яким користується значна частина українців і зараз у містах на сході та півдні України, або сільське населення у Білгородщині, Курщині, Вороніжчині та на Кубані – колишніх українських етнічних землях, де на побутовому рівні продовжує зберігатись українська мова у вигляді українсько-російського “суржику”. Таке становище було пов’язане перш за все з тим, що українці протягом століть, за винятком короткого періоду “українізації” 20-х рр. ХХ століття, не мали доступу до освіти рідною мовою чи навіть української книги.

У СРСР двомовність розглядалась як один з головних напрямків мовної, а в перспективі й етнічної асиміляції неросійських народів. Незважаючи на активну пропаганду двомовності як основного шляху формування “нової історичної спільності – радянського народу”, найменше двомовними були росіяни, навіть ті з них, які знаходилися поза межами Росії, тобто поза межами російської етнічної території.

Так, за даними перепису 1989 року, 99,8% загальної чисельності росіян в СРСР визнавали за рідну російську мову і лише 0,2% вважали рідними інші мови. Вільно ж володіли іншими мовами, як другими, лише 4,1% росіян. Для порівняння, 18,9% всіх українців в СРСР визнавали у 1989 році рідною не власну, а російську мову. Крім того, ще 56,2% вільно володіли нею, як другою мовою⁹⁸.

Отже, якщо серед росіян двомовні склали лише 4,3%, то серед українців – 75,1%.

Статистичні матеріали свідчать про те, що двомовність (білінгвізм) була характерною ознакою для українців та інших неросійських народів, але не для етнічних росіян. Вони залишались одномовними, хоча значна їх частина зосереджувалась поза межами російської етнічної території. Тобто, статистичні дані перепису переконливо засвідчують, що найменшими “інтернаціоналістами” в СРСР були якраз росіяни.

За слушним висновком В.М. Даниленка, «перебування росіян в Україні ніколи не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчували себе носіями високої історичної місії. Через своє домінуюче становище у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української. Цікаво, що більшість росіян, які проживали в Україні, своєю батьківщиною вважали СРСР, у той час як серед українців більшість називали батьківщиною Україну»⁹⁹.

На відміну від СРСР, у Швейцарії, яка була конфедерацією не лише за назвою, “двомовних людей, навіть у великих містах не так багато, та й ті вважають за доцільне користуватися рідною мовою. Швейцарцю, який переселяється до іншомовного кантону, важко навіть знайти висококваліфіковану роботу, якщо він вільно не володіє місцевою мовою. В одномовних кантонах стосунки з адміністративними і навіть з судовими органами ґрунтуються також на місцевій мові, так що іншомовному мігранту потрібно шукати перекладача”¹⁰⁰. Росіяни ж, які переселялись в Україну, або до інших національних республік, не виявляли особливої зацікавленості у

вивченні української чи інших національних мов, бо не відчували в цьому нагальної потреби, в більшості великих міст російська мова панувала у всіх сферах суспільного життя. В жодній республіці СРСР росіяни не вважали себе за етнічну меншину і фактично знаходились у домінуючому становищі.

Відомий український мовознавець В. Чапленко вказував, що двомовними можуть бути тільки поневолені народи, панівні – НІКОЛИ¹⁰¹. Це він довів на прикладі колишньої Австро-Угорської імперії, де двомовними були тільки чеська, польська, українська та інші слов'янські нації, особливо в містах, а австрійці та угорці залишалися одномовними. В самостійній Польщі в міжвоєнний період поляки вже не були двомовними, така доля була лише в українців та білорусів¹⁰².

Тобто, двомовність українців у складі СРСР була зумовлена тим, що вони опинилися фактично в становищі етнічної меншини на власній землі. Росіяни, хоча й залишалися чисельно у меншості в Україні, знаходилися в становищі домінуючої більшості.

Відродження Української державності у 1991 році кардинально змінило ситуацію, росіяни втратили колишній статус і тепер перед ними стоїть перспектива стати двомовними, однією із етнічних меншин, ким вони й були насправді завжди. Цей процес набуття статусу етнічної меншини психологічно важко сприймається значною частиною росіян та зросійщених представників інших народів. Звідси й неприйняття української мови, масові прояви українофобії, ностальгія за часами СРСР.

Наступним етапом після набуття двомовності є повний і незворотний перехід до визнання рідною не власної, а чужої мови. Власна національна мова перетворюється на чужу, другорядну. Як зазначав науковець В.І. Козлов, “визнання своєю рідною мовою мови іншої національності свідчить про те, що людина втратила свою національну мову або знає її дуже погано й не пов’язує з нею свою національну належність”¹⁰³.

Інтенсивна мовна асиміляція природно характерна для етнічних меншин, а не корінних народів. Радянська національна політика призвела до масового мовного зросійщення українців на власній етнічній території, особливо у 60–80-ті рр. Тобто, штучно українці були поставлені в становище етнічної меншини, чисельно не будучи нею. Так, зокрема, протягом 1959–1989 рр. чисельність українців в Україні, які визнавали рідною російську мову, збільшилася з 2 млн. 076 тис. осіб до 4 млн. 578 тис. осіб, тобто більше ніж удвічі, або на 120,59%. За цей же час частка російськомовних серед усіх українців зросла з 6,45% у 1959 році до 12,24% у 1989 році¹⁰⁴. Докладніше статистичні аспекти мовного зросійщення українців розглядаються у наступному розділі.

Коли людина втрачає рідну мову і користується постійно, як рідною, чужою мовою, то і знання материнської мови перестає для неї бути конче необхідним. Природу такого явища, так званих “перевертнів” розкрив мовознавець В. Чапленко: “Коли поневолений народ втрачає свою мову і засвоює навіть силоміць накинута, то він починає цю останню “любити як рідну“, бо це його єдиний засіб мислення й суспільного взаєминня. Відома також байдужість й ворожість так званих “перевертнів” до мови своїх батьків, але здебільшого важить тут не так моральний момент (зрада свого народу), як технічна трудність замінити освоєну, чужу мову втраченою, забутою рідною”¹⁰⁵. І моральний чинник у цій мовній ситуації відіграє не останню роль, як це доводять перші роки існування сучасної незалежної української держави.

Психологічне несприйняття, небажання, а то й навіть відкрита чи досить вміло прихована протидія поверненню державного статусу української мови в умовах незалежної України характерні не лише на побутовому рівні серед етнічних росіян та осіб українського етнічного походження, але росіян за рідною мовою та національною самосвідомістю. Це пов’язано не лише з продовженням панування стереотипів минулого серед українського загалу. На сході

та півдні України серед значної частини високоосвіченого населення, службовців, інтелігенції, особливо технічної, спостерігається стійке й цілковито свідоме ігнорування української мови не лише з технічних труднощів її вивчення, а, перш за все, внаслідок суб’єктивного зниження її статусу в суспільстві, що штучно видається за традиційне і об’єктивне історичне явище.

Суспільна вартість мови та її роль у суспільному житті формується не лише об’єктивними умовами її існування, але й суб’єктивною політикою державних структур, які ці умови створюють або активно впливають на них. Тому найважливішу, навіть головну роль у прискоренні чи в навмисному гальмуванні мовної, а також і етнічної асиміляції відіграє соціальний “престиж” або соціальна “меншовартість” тієї чи іншої мови в суспільстві. Тобто, фактично соціальний статус мови визначається національною, в тому числі, і мовною політикою держави, яка переслідує власну конкретну мету і проводить цю політику у своїх власних національних інтересах.

Радянська національна політика полягала не лише у штучному стимулюванні міграцій, з метою швидше “перемішати народи”, щоб витворити єдиний “радянський народ”, але й у посиленому мовному зросійщенні неросійських націй, української зокрема, в активному насажденні в пропаганді та в усіх сферах суспільного життя “переваг” російської мови як мови міжнародного спілкування.

Витіснення української мови зі всіх сфер громадського вжитку та фактичного перетворення російської мови в державну в Україні супроводжувалося невпинною і агресивною пропагандою ідей про “дружбу народів”. Однак, фальш радянської національної політики відчували всі не байдужі до трагічної долі свого народу та його мови, перш за все українська інтелігенція. З боєм у серці, з відчаєм писав у “Щоденнику” О. Довженко: “Власне кажучи, українські письменники вже увійшли в суперечність з усім існуючим станом справ у державі. На

їхньому боці лише формальна буква Конституції. Але, Центральний Комітет партії України та уряд говорить і видає свій офіціоз лише російською мовою, і викладання у вузах та десятирічках міст ведеться також російською. Таким чином, або треба переходити всьому культурному процесу зверху до низу на українську мову, або бути послідовним і кінчати українську літературу, і не ставити письменників у жахливе, незавидне, складне становище, яке не має собі подібного, мабуть, у всьому світі, в жодного народу, що поважає себе, і уряду, що поважає свій народ”¹⁰⁶.

Тому серед значної частини українців, у тому числі й високоосвічених, російська мова отримала високий соціальний статус, а рідна мова його втратила. Але така оцінка мови була суто суб’єктивною. За визначенням українського мовознавця В. Чапленка, “мова панівного народу — це мова авторитетна, “краща”, “правильна”, “панська”, мова ж поневоленого народу характеризується відповідними до цих епітетів антонімами. З погляду наукового мовознавства усе це відносні поняття, бо ж моральну вищість мови творять здебільшого позамовні чинники — політичні, церковні тощо, але для свідомості практичного мововжитку це абсолютні оцінки. І цей закон — закон суспільної оцінки мови діє з величезною силою, як явище психологічного космосу, ця оцінка просочується у маси поневоленого народу, штовхає його на асиміляцію”¹⁰⁷. Тому, зниження соціального статусу української мови відбувалося не стихійно, а стало прямим результатом цілеспрямованої мовної політики радянського режиму.

Мовознавці розрізняють два різновиди мовної політики: наступальну (агресивну) та оборонну (захисну)¹⁰⁸. Коли мовна політика скерована у напрямку витіснення з ужитку іншої мови, навіть на власній етнічній території, така політика є наступальною, агресивною чи імперіалістичною. Якраз таку політику проводив царський уряд, коли офіційно навіть не визнавав існування української мови як окремої мови, а вважав її діалектом російської,

чи радянський уряд, фактично перетворивши російську мову на державну в Україні замість української.

Оборонна мовна політика — захист рідної мови від агресивного зовнішнього тиску. Таку позицію, навіть в умовах радянського режиму, який проводив політику зросійщення, займали чесні перед своїм народом і перед своєю совістю кращі представники української інтелігенції, письменники, мовознавці, викладачі вищої школи та вчителі.

Як захисну необхідно розглядати і мовну політику, яку повинна проводити, але фактично не здійснює, молода Українська держава з метою втілення в життя статті 10-ї Конституції України про надання українській мові статусу державної¹⁰⁹ та подолання наслідків довготривалої політики зросійщення українства. За своєю сутністю ця політика повинна бути спрямована на поступове, але послідовне деросійщення України та відновлення історичної справедливості — повернення природного права українській мові бути державною в українській державі.

Наукове мовознавство розрізняє мовну політику за формами її проведення. Ця політика може мати зовнішньо-лінгвістичний та внутрішньо-лінгвістичний характер¹¹⁰. Зовнішньо-лінгвістична мовна політика знаходить свій прояв тоді, коли заходи урядових структур скеровано на зміну зовнішньо-лінгвістичного становища мови, її культурно-громадських функцій. Наступальна, агресивна мовна політика намагається ці функції відібрати чи обмежити, а то й навіть усунути мову з ужитку, а оборонна, захисна навпаки — ставить за мету відновлення втрачених позицій.

Український мовознавець Р. Смаль-Стоцький так оцінював зовнішньо-лінгвістичну політику царської Росії: “Можемо стверджувати, що властиво від самого початку злуки України з Росією, аж до світової війни — отже, більш ніж 250 літ — українська мова втратила була можливість вільно розвиватися, що вона утратила те право бути на

власній землі державною мовою, мовою літератури, школи, церкви і т. д., що вона стала предметом безперервних переслідувань”¹¹¹.

За часів радянського режиму, хоча формальної заборони не було, створювались несприятливі умови для повного, нормального, як у всіх незалежних державах, функціонування рідної мови, для вільного розвитку національної самосвідомості українців. Штучно створювались умови, коли природний прояв національних почуттів, любов до рідної мови слугували приводом для звинувачень в “українському буржуазному націоналізмі”.

У “націоналізмі” звинувачувались майже всі українські письменники, яким не була байдужою любов до материнської мови, до рідної землі, до власного народу, до своєї історії, до національних традицій. Не оминув таких звинувачень і Юрій Яновський, “навіть писати перед смертю почав “по-руськи”, очевидно, з огиди до обвинувачень у націоналізмі, з огиди до дурнів безперечних, злих гайдуків і кар’єристів”, – так писав про долю свого колеги та друга О. Довженка¹¹². В “українському буржуазному націоналізмі” звинувачували також і Володимира Сосюру, Максима Рильського та й самого Олександра Довженка за оборону рідної мови та захист української культури.

За часів існування Російської імперії та СРСР відбувалося навіть втручання у внутрішню будову української мови, в її словниковий склад, у фонетику – це були прямі прояви агресивної внутрішньо-лінгвістичної політики. Так, зокрема, в царській Росії був заборонений український фонетичний правопис. Крім того, царська цензура не допускала в циркулярі з 1881 року “в малоросійський говор нових слів, знову придуманих і взятих із мов польської та німецької”¹¹³.

Продовжувалося пряме втручання в розвиток української мови і за радянських часів. У 1933 році була проведена “реформа” українського правопису, як, до речі, білоруського, з метою ліквідації бар’єрів між українською

та російською мовами, що призвело не лише до змін фонетичних норм, але до втрати значної частини самобутньої лексики. “Вже навіть літери і звуки, яких у російській мові немає, стають контрреволюційними, націоналістичними”, – так оцінив цю “реформу” видатний український мовознавець Р.Смаль-Стоцький¹¹⁴.

Коли українські мовознавці домагалися очищення української літературної мови від граматичних росіянізмів – це був прояв оборонної, захисної внутрішньо-лінгвістичної мовної політики, справедливої за своєю природою. Наприклад, радянська політична цензура заборонила друкування статті В. Матвієнка “За високу культуру рідної мови” в журналі “Вітчизна” № 10 за 1958 рік. Ця стаття була оголошена “політично-ворожою” за те, що її автор, оцінюючи становище української мови, констатував, що серед засобів, які завдають шкоди українській мові, стало безумовне і непотрібне масове впровадження до неї росіянізмів – лексичних і навіть граматичних. Автора звинувачували в “українському буржуазному націоналізмі” за те, що він вимагав “рішучого засудження тих міщанських елементів, що ігнорують рідну мову”¹¹⁵.

Ще більш непокоїло цензуру те, що в статті давалась висока оцінка зарубіжним українцям, які продовжували плекати рідну мову. “Викликає здивування та схвалення те високе почуття національної самосвідомості, яке зберігали українці за кордоном”¹¹⁶. Таким чином, політична цензура придушувала навіть незначні спроби української інтелігенції стати на захист української мови проти зросійщення.

Захист рідної мови був закономірним і свідомим проявом мовотворчої діяльності, яка могла найуспішніше здійснюватись в умовах існування єдиного мовного суспільства, бо лише воно повністю забезпечує мовну єдність етносу. Для вільного розвитку української мови як у Російській імперії, так і в СРСР склалися не зовсім сприятливі історичні умови, точніше – цілком негативні. Це

було пов'язано з поділом території України між сусідніми державами: Російською та Австро-Угорською імперіями до Першої світової війни, а в міжвоєнний період між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Міждержавні кордони, які розділяли українські землі, негативно впливали на формування мовної єдності українства. До того ж чужинецька влада цілком свідомо та цілеспрямовано гальмувала розвиток української мови, особливо серед міського населення. В результаті чого в містах України переважала не українська мова, а чужинницькі, зокрема за часів перебування у складі Російської імперії та СРСР – російська. Соціальний розкол українства на російськомовне міське та україномовне сільське населення становив головну і неподоланну перешкоду для мовної єдності українського загалу.

Таке становище призвело до того, що значна частина української еліти опинилася поза межами україномовного середовища. До речі, така ситуація продовжує зберігатися у східних та південних областях навіть в умовах існування незалежної української держави.

Лише відсутність значних діалектичних відмінностей сприяла розвитку єдиної української мови, навіть в умовах бездержавності. Тому відродження незалежної української держави об'єктивно сприятиме поступовому завершенню формування єдиного українського мовного середовища, сучасної єдиної української політичної нації і перетворенню української мови у мову міжнародного спілкування, незважаючи на досить істотні і в цілому несприятливі для цього наслідки зросійщення значної частини українців, перш за все серед міського населення.

За визначенням мовознавців, мовна політика може бути як позитивною, так і негативною¹¹⁷. Позитивна – у тому випадку, коли вона спрямована на зміцнення суспільного становища та державного статусу мови і сприяє її всебічному розвитку як засобу культурного мововжитку. Негативна – якщо ця політика скерована на обмежен-

ня чи навіть цілковите усунення мови з суспільного вжитку, а також деструкцію її безпосередньої внутрішньої будови, тобто, втручання у внутрішній саморозвиток мови.

У визначенні характеру мовної політики з точки зору її позитивності чи негативності, головну роль відіграє, відповідно, корисливість чи шкідливість наслідків цієї політики для кожної конкретної нації окремо. З точки зору різних націй, особливо за умов, коли вони мають цілком протилежні інтереси у мовній політиці, одна й та ж сама політика для одного етносу може мати позитивний характер, а для іншого – цілком негативний. Враховуючи те, що мовна політика є важливою складовою національної політики будь-якої держави, то, відповідно, і національна політика може мати як позитивний, так і негативний характер з позицій різних етносів.

Національну політику в цілому, в тому числі й її мовну складову, може реалізувати у напрямку власних національних інтересів лише справді національна держава, а не формальна квазідержава, якою була УРСР. Враховуючи те, що в складі Російської імперії українці мали статус бездержавної нації, а в складі СРСР отримали квазінаціональну державність, то протягом декількох останніх століть, аж до відродження незалежності України в кінці ХХ століття, українська нація не мала будь-якої реальної можливості для проведення власної національної, в тому числі, й мовної політики. Коротким історичним винятком з цього були часи Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр., а також, можливо, доба “українізації” в 20-ті рр. ХХ століття.

З цих міркувань, українська нація опинилась у досить несприятливих історичних умовах, коли українство не лише не могло здійснювати мовну політику в своїх власних інтересах, але й стало заручником чужої мовної політики, скерованої в інтересах інших держав: Російської імперії та СРСР, Австро-Угорської імперії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини.

Але найбільших втрат українці зазнали від мовної по-

літики Росії (Російської імперії та СРСР). Політика цих державних утворень імперського типу об'єктивно мала позитивний характер з точки зору імперських інтересів, бо сприяла мовній асиміляції неросійських народів, розширенню російської етнічної території за рахунок поглинання чужих етнічних земель, у тому числі й українських. З іншого боку, ця імперська політика Росії з точки зору національних інтересів українства мала для нього негативний характер, бо руйнувала україномовне середовище, російщила його.

Уряд царської Росії відкрито забороняв українську мову у суспільному вжитку (Валуєвський циркуляр та Емський указ), не допускаючи її в систему освіти, і не лише у вищу школу, але навіть у шкільництво, а також у державний апарат, судочинство, науку, церкву тощо. Така агресивна, наступальна мовна політика російської держави була негативною лише для української мови та українства в цілому.

Для самої ж імперії і за великим гатунком для самих етнічних росіян та російської мови ця політика об'єктивно була позитивною, бо забезпечувала розширення мовного вжитку та розширення території їхнього розселення. З цих міркувань, офіційне оголошення в Російській імперії української мови територіальним діалектом, “малоросійським наречієм” російської мови було позитивним явищем для етнічних росіян, бо автоматично збільшувало кількість носіїв цієї мови, за рахунок насильницької мовної асиміляції українців. У такому ж становищі опинилися й білоруси.

Таку мовну політику необхідно також розглядати в контексті конкурентності української та російської мов на територіях України. Заборони української мови мали на меті для імперії в кращому випадку усунення конкурента, у гіршому – його ослаблення та зниження рівня його конкурентоспроможності в українському мовному середовищі. При цьому, особливо необхідно підкреслити, що конкуренція між двома мовами нав'язувалась урядовою

мовною політикою винятково в українському етнічному середовищі. Серед етнічних росіян в Україні як за часів перебування її в складі Російської імперії, так і пізніше в СРСР про таку конкуренцію не могло бути й мови.

Радянська мовна політика в Україні переслідувала таку ж саму мету, але, на відміну від Російської імперії, яка відкрито проводила російщення, ця політика досить вміло маскувалася і тому досягла на цьому шляху значно більших успіхів. У результаті здійснення радянської політики російщення тисячі українців на своїй рідній землі зазнали мовної асиміляції, зросійщились, з погордою ставились до втраченої рідної мови, вважали її відсталою, “колгоспною”, яка не в змозі конкурувати з передовою, “міською” російською мовою.

І ще одне суттєве зауваження. Історичний досвід, і не лише українсько-російських міжетнічних взаємин, переконливо свідчить, не існувало і не існує, та й не може існувати паритет у мовній політиці. Одна мова завжди виграє, а інша обов'язково програє. Головне ж, щоб була відновлена історична справедливість стосовно української мови, що можливе лише за умови отримання нею не формального, а реального статусу державної в незалежній Україні.

Конкретним проявом конкурентності мов є явище двомовності (білінгвізму). Білінгвізм, як природне явище, є переважно характерною ознакою етнічних меншин. Оцінюючи ступінь розповсюдження двомовності в середовищі етнічних українців за радянських часів, варто констатувати, що вони опинилися у становищі етнічної меншини. Природним таке явище визнати неможливо, бо не може бути корінний народ етнічною меншиною на своїй історичній Батьківщині, до того ж не будучи меншим за чисельністю. За слушним висновком мовознавця Л. Т. Масенка, “масова двомовність українців є наслідком тривалого процесу мовно-культурної асиміляції, тимчасовим перехідним містком, по якому людність рухалась від української до російської одномовності”¹¹⁸.

Такі мовні процеси могли відбуватися лише за умови відсутності української національної державності, коли статус державної мови незаслужено перебрала на себе російська мова, в результаті штучного перетворення української мови фактично на мову етнічної меншини. Про це переконливо свідчать статистичні дані переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр., проаналізовані автором у наступному розділі.

На відміну від етнічних українців, у російському етнічному середовищі в Україні абсолютно домінувала російська мова. Росіяни фактично не зазнавали мовної асиміляції у формі українізації, що яскраво контрастувало з широким розповсюдженням процесів мовної асиміляції (зросійщення) в українському етнічному середовищі.

Відродження незалежності української держави у 1991 році вперше за останні триста років відкрило реальну можливість проводити власну мовну політику без будь-яких втручань з боку інших держав та обмежень у розвитку української мови. В умовах незалежної України також існує конкурентність української та російської мов. Але ця конкурентність природно можлива лише у мовному середовищі російської етнічної меншини, в українському етнічному просторі така конкуренція не потрібна. Тому що, об'єктивно, в мовному середовищі корінної нації, яка має власну національну державу, така конкуренція існувати просто не може. Тобто, двомовними повинні стати в Україні не корінна нація – українці, а якраз російська етнічна меншина.

Зміни суспільної ролі української та російської мов у сучасній Україні та набуття українською мовою статусу державної об'єктивно ведуть до суттєвого скорочення функцій та сфери вживання російської мови – мови однієї з етнічних меншин, хоча й найбільшої серед інших меншин за чисельністю.

Процес набуття українською мовою державного статусу для українства безумовно є позитивною політикою і до того ж є довгоочікуваним відновленням історичної

справедливості. З іншого боку, для частини етнічних росіян та зросійщених українців, які є політично заангажованими та шовіністично налаштованими проти українства, така політика може сприйматись як негативна. Але в цьому немає нічого страшного, бо стереотипи минулого рано чи пізно будуть подолані і в свідомості цих осіб.

Російська мова несправедливо мала державний статус в УРСР, об'єктивно втратила його в умовах відновлення незалежності України. Такі різкі зміни, зрозуміло, могли б розглядатися як безумовно негативні лише з точки зору корінної нації, але не етнічної меншини. Але росіяни в Україні були, є і будуть етнічною меншиною, і, відповідно, їхня мова була, є і буде лише мовою етнічної меншини. Російська мова в Україні не може функціонувати замість української, вона повинна бути поруч з нею і обслуговувати якраз російську етнічну меншину, а не українську більшість.

З точки зору етнічної меншини – це об'єктивний, природний процес. Тому ті росіяни, які зуміли подолати в собі імперські стереотипи і визнають себе представниками етнічної меншини, сприймають становлення державного статусу української мови з цілковитим розумінням. Ті ж, хто продовжують жалкувати за колишнім домінантним статусом російської мови, відкрито чи приховано виступають проти цих об'єктивних історичних процесів втрати нею не властивих їй функцій державної мови на українських теренах. Але Україна є Україною, а Росія – Росією. Тому, природно і цілком справедливо, що державною мовою в Росії є і повинна бути російська мова, а в Україні – українська, а не будь-яка інша. Бо Україна не “друга” російська держава, щоб мати державною чужою мову.

Необхідно зупинитись також і на такому досить важливому та надзвичайно ефективному способі змін мовної та етнічної структури населення України, як міжетнічні – екзогамні шлюби. Оцінюючи цей вплив, автор визнає право кожної людини на вільний вибір подружжя, що закріп-

лене в 51-й статті Конституції України: “Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка”¹¹⁹.

У радянській літературі, особливо пропагандистського характеру, зверталася увага лише на один бік проблеми – на міжетнічні (екзогамні) шлюби, при цьому замовчувалась надзвичайно важлива роль моноетнічних (ендогамних) шлюбів у відтворенні кожної нації. Екзогамні шлюби повинні були слугувати яскравим прикладом прояву “дружби народів” та єдності “радянського народу”, а не формою мовної й етнічної асиміляції однієї нації іншою, чим вони були насправді завжди. На жаль, ця проблема не знайшла свого дослідження в сучасній українській науковій літературі.

Аналізуючи це складне явище, необхідно звернути увагу на те, що для кожної нації притаманні, головним чином, етнічно однорідні, ендогамні шлюби, що забезпечують сталість етносу та широкі перспективи його розвитку, бо ґрунтуються на відтворенні його шляхом передачі новому поколінню рідної мови, культури та національних традицій. “Для збереження етнічних традицій необхідна ендогамія, тому що ендогамна сім’я передає дитині відпрацьований стереотип поведінки, а екзогамна сім’я передає йому два стереотипи, що взаємно виключають один одного”, – вказував відомий російський фахівець з цієї наукової проблеми Л.М. Гумільов¹²⁰.

Необхідно підкреслити, що переважно ендогамні шлюби характерні для кожної корінної більшості, а екзогамні – для етнічної меншини, особливо за умови відсутності в останньої ареалів компактного проживання. Стабілізуючу роль ендогамії в процесі відтворення етносу визнавав і відомий радянський етнолог, академік Ю.В. Бромлей¹²¹.

Тобто, ендогамія виступає стабілізуючим чинником не лише для зростання чисельності кожної нації, але й для самого її існування та розвитку. Навпаки, екзогамія призводить до суттєвих змін, за своїм результатом цілковито протилежна для корінної нації та етнічної меншини. Ек-

зогамні шлюби „вигідні” для корінної більшості, бо сприяють її чисельному зростанню, і досить небезпечні для етнічної меншини, бо викликають зменшення її числа шляхом етнічної асиміляції. “При наявності ендогамії, як етнічного бар’єру, процеси асиміляції йшли повільніше й менш інтенсивно, але для етносу зовсім не однаково: проіснує він триста років, чи тисячу”, – вказував Л.Н. Гумільов¹²².

Значення ендогамії як переважно укладення шлюбів у власному етнічному середовищі для збереження стійкості, монолітності етносу, його традиційної культури та національної самосвідомості визнається і сучасними російськими науковцями. “Ендогамія сталого етносу складає 95-97%, розхитаного міжнаціональними шлюбами – 81-82%. 10-15% шлюбів, які порушують ендогамію етносу, не можуть бути небезпечними для його сталості. Рівень ендогамії нижче 85% свідчить про його руйнування міжнаціональними шлюбами”¹²³. Отже, ендогамні шлюби необхідно визнати як важливий природний бар’єр для збереження етносу, як головну перешкоду для розвитку етнічних процесів у напрямку мовної та етнічної асиміляції.

Що стосується міжетнічних шлюбів, то вони самі по собі безпосередньо не впливають на зміни чисельності окремих націй, а призводять лише до мовної асиміляції одного з членів подружжя. На зміни чисельності конкретного етносу впливають діти, народжені в таких шлюбах. Міжетнічні шлюби фактично руйнують етнічний побут, як правило, одного зі шлюбних партнерів та призводять до домінування в сім’ї однієї з двох мов.

В етнічно-змішаних подружжях найчастіше один з членів сім’ї змушений спілкуватись не своєю рідною, а чужою мовою. Діти ж у таких сім’ях опиняються в нестабільній мовній та етнічній ситуації і сприймають мову і національну культуру лише одного з батьків, мову, яка переважала в їхній родині і мала більш високий соціальний статус. Природним етнічним явищем такі процеси

необхідно визнавати лише в тому випадку, коли це була мова корінної більшості, а не етнічної меншини. Коли ж у родині переважає мова меншини, то таке становище природним вважати було б неправильно.

Що стосується українсько-російських міжетнічних шлюбів, то за радянський період абсолютна більшість дітей обирали російську національність та російську мову, а не українську, і не лише на території Росії, що було б цілком природно, але й на теренах України, що природним явищем вважати неможливо. Це було викликано перш за все штучно завищеним соціальним статусом російської мови та свідомим приниженням ролі української мови, що було прямим наслідком довготривалої політики російщення України. Російська мова була домінантною не лише власне на російських етнічних землях, але й далеко за їхніми межами. Така ж ситуація складалась, наприклад, у Білорусії, де вже друге покоління в білорусько-російських сім'ях обирало російську національність, тобто ставали росіянами за своєю національною самосвідомістю та мовою білоруського етнічного походження¹²⁴.

Таке становище пояснюється тим, що росіяни хоча й були в меншості серед загальної чисельності населення в більшості союзних республік, але в СРСР домінувала російська мова. Її статус був значно вищим від будь-якої іншої мови в усіх, без винятку, союзних та автономних республіках, бо й сам СРСР за своєю сутністю був фактично нічим іншим, як російською державою.

На тих же теренах, де не було російської державної влади, росіяни досить швидко асимілювалися, і якраз завдяки розповсюдженню в їхньому середовищі міжетнічних шлюбів. Яскравим прикладом впливу екзогамії на прискорену асиміляцію російської етнічної меншини може слугувати доля мігрантів з Росії після громадянської війни. Оскільки серед цих мігрантів переважали чоловіки, розповсюдження отримали міжетнічні шлюби.

Сприяло цьому й те, що росіяни в еміграції не мали

регіонів компактного проживання, крім того, зосереджувались переважно в містах. Екзогамні шлюби призвели до того, що досить багаточисельна російська етнічна меншина вже в другому та третьому поколіннях зазнала активної мовної асиміляції. Для порівняння, українці в Канаді, які мали ареали компактного проживання, виявилися більше стійкими до мовної та етнічної асиміляції, бо зберігали переважно ендогамні шлюби.

Отже, починаючи з другого покоління, в міжетнічних сім'ях з процесу відтворення виключаються природно представники етнічних меншин. Одна й та ж людина не може одночасно належати до двох етносів, природно, вона повинна зробити вибір на користь одного з них. “Нашадки від змішаних шлюбів або повертаються до одного з початкових типів (батьківського чи материнського), або вимирають, бо адаптація в тому чи іншому середовищі здійснюється декількома поколіннями, вона є традицією, суміш двох традицій створює неможливість адаптації”, – визначав Л.М. Гумільов¹²⁵.

У зв'язку із широким розповсюдженням міжетнічних шлюбів, особливо за радянських часів, у науковій, а більше в публіцистичній літературі з'явилися непрофесійні оцінки їхніх впливів, а то й навіть політичні спекуляції на цю тему, які не витримують наукової критики. Зокрема, мусується ідея про те, що багато українців та росіянок чи українок та росіян перебувають у шлюбах, і тому “братерські народи” не можуть жити окремим державним життям. Особливо активно такі спекуляції озвучували представники російської політичної та культурної еліти, перш за все ті з них, які частково мали українське етнічне походження. Проти здобуття Україною незалежності свого часу активно виступали О. Солженіцин та М. Горбачов, матері яких були українками. Але як письменник, так і політик є росіянами за мовою та національною самосвідомістю, українського в них немає нічого, крім етнічного походження, і то лише частково.

Цілком свідомо перебільшувались і, на жаль, продовжують перебільшуватися кількість українсько-російських міжетнічних шлюбів та хронологічні межі їхнього розповсюдження. Ще в першій половині ХХ століття екзогамія серед українців та росіян була досить рідкісним явищем. Це підтверджується і статистичними даними. Так, у 1926 році лише 4% українців укладали міжетнічні шлюби¹²⁶.

Польові дослідження навіть на етнічно змішаних територіях, на колишніх українських етнічних землях, проведені російським етнографом Л.Н. Чижиковою на території Білгородської та Воронежської областей зафіксували це: “Старожили сіл свідчили, що такі шлюби укладались досить рідко. Це в значній мірі було зумовлено побутовими відмінностями, що проявлялось найбільш яскраво в мові та традиційному одязі. Тому нареченого чи наречену переважно вибирали в своєму селі, але в тому випадку, якщо не могли знайти наречену в своєму селі, українці їздили свататись до українського села, як би далеко воно не знаходилось, а росіяни — у села, де проживали росіяни”¹²⁷. Тому говорити про масовість українсько-російських міжетнічних шлюбів, тобто високий рівень екзогамії серед українців у недалекому минулому, не можна. Автор не ідеалізує патріархальні традиції і тим паче не закликає до їх повернення, а лише констатує реальні історичні факти.

Що ж стосується росіян, то екзогамні шлюби характерні для них у минулому, в тому числі й далекому, особливо з фінно-угорськими та тюрко-монгольськими народами, але не з українцями. Винятком може слугувати лише початковий етап етногенезу росіян, коли давні українці (руси) колонізували заселене фінно-угорськими племенами межиріччя Оки та Волги (Залісся)¹²⁸. Цей вплив міжетнічних зв’язків на етногенез росіян визнавав і російський дослідник Л.М. Гумільов: “Росіяни включають до свого складу: східних слов’ян із Київської Русі, західних слов’ян — вятичів, фінів — меря, мурома, весь, заволочька чудь, угрів, що змішалися спочатку з перера-

хованими фінськими племенами, балтів — голядь, тюрків — хрещених половців і татар, а також частково монголів”¹²⁹. Тобто, сам російський етнос почав формуватися на основі широкого розповсюдження екзогамних шлюбів. При цьому слід підкреслити, що в етногенезі росіян взяли участь етноси досить різні не лише за мовою, але навіть за антропологічним типом, і не лише європеоїди, а й монголоїди (половці, монголи).

Цінний результат в оцінці розвитку ендогамних та екзогамних шлюбів серед росіян та українців в Україні та Росії дав аналіз статистичних матеріалів за 1978 та 1988 рр., проведений автором¹³⁰. Відомо, що рівень ендогамії нижче 85% свідчить про “розмивання” етносу міжнаціональними шлюбами¹³¹, тобто, посилення процесів етнічної асиміляції. Необхідно звернути увагу на те, що роль міжетнічних шлюбів для корінної нації та етнічної меншини досить різна. Екзогамія не становить особливої небезпеки для перших, навпаки, вона сприяє природній асиміляції корінною більшістю етнічних меншин. Для меншин високий рівень ендогамії рятує їх від швидкої мовної та етнічної асиміляції, а міжетнічні шлюби прискорюють ці етнічні процеси.

Спочатку простежимо за змінами рівня ендогамії серед українців в Україні. В цілому протягом 1978-1988 рр. він змінився досить мало і становив у чоловіків, відповідно, 79,2% та 79,1%, у жінок — 78,3% та 77,6%¹³². Тобто, рівень ендогамії був значно нижчим, ніж 85%. Навпаки, рівень екзогамних шлюбів перевищував 20% і в умовах домінантного впливу російської мови, особливо у східних та південних регіонах, свідчив про розхитування українського етносу міжетнічними шлюбами. Особливо це стосувалось українців, які проживали в містах, відповідно, для чоловіків у 1978 році — 70,8%, у 1988 році — 73,4%, для жінок, відповідно, 69,8% та 71,6%¹³³.

Серед українців, які знаходились у сільській місцевості, міжетнічні шлюби не набули широкого розповсюдження, і рівень ендогамії залишався досить високим. Зокре-

ма, у 1978 році у чоловіків він складав 90,4%, у жінок — 89,8%, у 1988 році, відповідно, 90,2% та 89,7%¹³⁴. Отже, в середовищі українців, які проживали в сільській місцевості, міжетнічні шлюби не порушували ендегамію, і навпаки, серед українців, що зосереджувались у містах, цей вплив був досить значним. Враховуючи те, що абсолютна більшість українців проживала в містах, вплив екзогамії на відтворення українського етносу в 70-80-ті рр. необхідно визнати досить суттєвим і в цілому несприятливим.

З іншого боку, в умовах державної незалежності України широке розповсюдження серед українців міжетнічних шлюбів, об'єктивно, сприятиме природній мовній та етнічній асиміляції ними етнічних меншин, тобто, виявиться цілком сприятливим для корінної більшості, але несприятливим для етнічних меншин.

Рівень ендегамії в росіян у Росії протягом 1978-1988 рр. був досить високим, значно вищим, ніж відповідний показник в українців в Україні. Його рівень у чоловіків становив у 1978 році 91,3%, у 1988 році простежується незначне скорочення до 90,2%, аналогічна ситуація спостерігається серед жінок, відповідно, 90,1% та 88,9%¹³⁵. Тобто, міжетнічні шлюби не порушували сталість російського етносу на його історичній Батьківщині.

При цьому слід підкреслити, що серед росіян у Росії рівень ендегамічних шлюбів як серед міського, так і сільського населення знаходився приблизно на одному й тому ж рівні, на відміну від них рівень ендегамії серед українців в Україні мав значні відмінності серед міського та сільського населення¹³⁶.

Досить цінний результат для розуміння процесів розвитку екзогамічних шлюбів у середовищі етнічних меншин надає порівняльний аналіз рівня ендегамії українців у Росії та росіян в Україні. Як свідчать статистичні матеріали, рівень ендегамічних шлюбів в українців в Росії становив лише 14,2% у чоловіків та 16,5% у жінок у 1978 році і знизився до 12,1% та 13,2% у 1988 році¹³⁷. Тобто, фактич-

но екзогамні шлюби розвивають український етнос у Росії і він не має реальних перспектив для повноцінного етнічного відтворення, бо переважаюче розповсюдження екзогамії призводить до прискореної його мовної та етнічної асиміляції.

Серед росіян в Україні рівень ендегамії також не був досить значним, хоча й вищим порівняно з відповідним показником в українців у Росії, але й він виявив також сталу тенденцію до скорочення. Зокрема, в 1978 році серед чоловіків ендегамні шлюби склали 45,1%, серед жінок — 45,4%, у 1988 році, відповідно, 42,8% та 43,2%¹³⁸. Незважаючи на те, що рівень ендегамії росіян в Україні майже втричі був вищим за відповідний показник в українців у Росії, російська етнічна меншина природно повинна була також розвиватися міжетнічними шлюбами.

В умовах російщення України природна мовна та етнічна асиміляція росіян в Україні фактично не відбувалася, навпаки, асиміляційні процеси охопили українців, про що цілком переконливо свідчать матеріали переписів населення. За умови, коли українська мова в Україні нарешті займе належне їй місце і реально матиме статус державної, то значне розповсюдження серед росіян міжетнічних шлюбів сприятиме їхній природній мовній та етнічній асиміляції.

Отже, в 70-80-ті рр. рівень ендегамії серед українців та росіян суттєво різнився. Крім того, вплив міжетнічних шлюбів для українців та росіян мав досить суттєві відмінності, а головне — цілком протилежні етнічні наслідки, негативні для перших і позитивні — для других.

Якщо за радянські часи розвиток екзогамії призводив до мовної та етнічної асиміляції українців в Україні, а не лише за її межами, то в умовах відродження державної незалежності, її поширення об'єктивно буде сприяти поступовій природній асиміляції етнічних меншин, у тому числі й росіян. Тобто, вплив міжетнічних шлюбів на процеси мовної та етнічної асиміляції повинен мати не штучний, а якраз природний характер.

Однією з найважливіших проблем у становленні сучасної української державності є впровадження української мови в усі сфери суспільного життя. Українська мова лише тоді зможе набути статус державної, коли стане основною викладовою мовою в системі вищої школи та шкільництва. Політика російщення, що проводилась в радянський період, призвела до значних деформацій у мовній сфері освіти. Фактично відбувалось цілеспрямоване і послідовне витіснення української мови з вищої школи та шкільництва, особливо у містах.

Російщення шкільництва відіграло важливу, точніше вирішальну роль у процесах мовної та етнічної асиміляції українців. Навіть за визнанням радянських дослідників, “значний вплив на уточнення національно-мовної орієнтації, безперечно, мала система викладання в школах рідною мовою”¹³⁹. В часи Російської імперії українська мова в Україні опинилась поза межами системи освіти, точніше, була штучно усунена з неї і заміщена російською. Лише в 20-ті рр., в добу “українізації”, українська мова не надовго повернула собі статус основної викладової мови у шкільництві і частково у вищій школі.

Інтенсивне витіснення української мови з системи шкільництва України відбувалось поступово. З 30-х років почався процес закріплення домінантного становища російської мови у всій сфері освіти, що супроводжувалось активною пропагандистською кампанією про “дружбу народів”. Вирішальний крок у цьому напрямку партійне керівництво зробило у 1958 році, ліквідувавши обов’язкове вивчення в школах України української мови.

У 1958 році у партійних організаціях обговорювались тези ЦК КПРС та РМ СРСР “Про зміцнення зв’язків школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти”. У пункті 19 цих тез закріплювалось домінантне становище російської мови в системі шкільної освіти не лише в самій Російській Федерації, а й в усіх інших союзних республіках.

Викладання російської мови, як окремої навчальної дисципліни, у школах неросійських республік залишалося обов’язковим, на відміну від їхніх власних національних мов, вивчення яких втратило обов’язковий характер. Крім того, вибір мови навчання для дітей визначався їхніми батьками. Незважаючи на формальний демократизм, фактично це призвело до зменшення мережі шкіл з національними мовами викладання.

У жовтні 1958 року ЦК КПУ за підписом першого секретаря М. Підгорного надіслав до ЦК КПРС на ім’я секретаря ЦК КПРС М. Сулова пропозиції та рекомендації щодо цих тез, зокрема стосовно пункту про вивчення мов. У цьому документі простежуються відмінності у підходах до вивчення національних мов у національних республіках з боку Києва та Москви.

Перш за все це стосувалося незгоди керівництва КПУ з тим, що українська мова в Україні не буде обов’язковим шкільним предметом. Для підтвердження своєї позиції київське керівництво наводило такі аргументи: “поперше, з кожним роком збільшується бажання вивчення російської мови, розширюється мережа шкіл з російською мовою викладання, в той же час необхідно мати на увазі те, що в розквіті національних культур велику роль відіграють національні мови – важлива форма національної культури народів”¹⁴⁰. По-друге, “в деяких республіках, лише недавно звільнених від гноблення буржуазних держав, де всіляко притіснялись національні мови та національні культури, тому населення, з любов’ю та повагою ставлячись до російської мови, хворобливо сприймає ослаблення уваги до вивчення національних мов”¹⁴¹. У цьому випадку простежується прямий натяк на ситуацію в Західній Україні.

Найважливішим, на думку київського керівництва, був такий аргумент: “не можна забувати й про те, що СРСР є прикладом у вирішенні національного питання. Іноземні делегації цікавляться досвідом СРСР і особливо становищем національних мов у національних та автономних

республіках й найменші недоліки у цьому питанні стараються використати проти радянської дійсності”¹⁴². Керівництво КПУ таким чином хотіло звернути увагу Москви на те, що на зображенні перед світом “справедливого” вирішення національного питання в СРСР негативно відіб’ються формальні обмеження у розвитку національних мов. Київське керівництво, акцентуючи увагу на зовнішніх чинниках цієї проблеми, безпідставно, як виявилось пізніше, вважало, що московське керівництво, яке боляче реагувало на зовнішні подразники, з метою збереження іміджу “передової” у світі країни змушене буде йти на поступки в мовному питанні.

На думку київського керівництва, нагальної необхідності у зміні формального статусу української та російської мов у шкільництві не було жодної потреби, бо становище російської мови в Україні було і так незаперечним і домінантним, тому форсування російщення завдасть йому більше шкоди, ніж здобутків. Зокрема підкреслювалось, що “у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, особливо там, де готуються кадри для всієї країни, на підприємствах та в установах промислових районів і в більшості міст навчання і практична робота ведеться російською мовою”¹⁴³.

ЦК КПУ безпідставно намагався переконати Москву в тому, що і без офіційного обмеження української мови у шкільництві, враховуючи високий соціальний престиж російської мови та її домінантну роль у суспільстві, “батьки намагаються після закінчення середньої школи спрямувати своїх дітей у вищі навчальні заклади або послати в промислові райони, міста, де знання російської мови прискорить їх адаптацію до життя у місті. Все це буде спонукати батьків віддавати своїх дітей у школи з російською мовою навчання”¹⁴⁴.

Тобто, партійне керівництво УРСР у російщенні шкільництва хотіло використати низький рівень чи точніше відсутність національної самосвідомості серед значної частини українців та домінантне становище російсь-

кої мови в усіх сферах суспільного життя України, і з цих міркувань вважало, що у форсуванні цих процесів нагальної потреби не було.

Крім того, на думку керівництва ЦК КПУ, відкрита відмова від обов’язкового вивчення української мови як окремого шкільного предмета “може викликати нездоровий настрій серед місцевого населення і негативний вплив на розвиток національних культур на сучасному етапі”¹⁴⁵, тобто “лякало” Москву можливим спротивом цій акції. З іншого боку, підігруючи політиці російщення системи освіти, яку активно форсував ЦК КПРС, київське керівництво заявляло, що “там, де національна мова корінним чином відрізняється від російської мови, вочевидь, буде проходити процес створення шкіл головним чином з національними мовами навчання, в той же час відбуватиметься послаблення уваги до вивчення російської мови, чого не можна допустити”¹⁴⁶. Оскільки між українською та російською мовою таких суттєвих відмінностей не існувало, як, наприклад, з тюркськими чи балтійськими мовами, то реальної небезпеки “послаблення” російщення в Україні не буде.

Враховуючи всі ці аргументи, керівництво КПУ офіційно звернулося до ЦК КПРС з такими пропозиціями: по-перше, “вважаємо за доцільне на даному етапі зберегти існуючий порядок вивчення мов у школах. Тому, можливо, немає необхідності включати у тези пункт про порядок вивчення мов”. Тобто, ця перша пропозиція зводилась фактично до того, щоби взагалі зняти “болюче” мовне питання з обговорення. Але київське керівництво прекрасно усвідомлювало, що Москва ніколи не погодиться на відмову від задуманого наміру залишити обов’язковим вивчення російської мови і усунути зі шкільництва національні мови, в тому числі й українську, шляхом перетворення її на необов’язковий шкільний предмет.

Тому, друга пропозиція зводилась до завуалювання відкритого російщення системи освіти: “якщо ж буде вирішено залишити у тезах пункт про мови, то його, мож-

ливо мабуть сформулювати приблизно в такій редакції: В школах союзних та автономних республіках обов'язково вивчається російська мова... В союзних та автономних республіках існують школи з російською мовою навчання, де обов'язково вивчаються також і національні мови республік”¹⁴⁷. Тобто, фактично київське керівництво пропонувало залишити як обов'язковий шкільний предмет не лише російську, але й інші національні мови у союзних та автономних республіках, а в Україні, відповідно, українську. Але ці пропозиції українського керівництва були рішуче відкинуті ЦК КПРС, російська мова залишилась обов'язковим предметом, а національні мови, в тому числі й українська, стали необов'язковими. Тобто, як і раніше, керівництво КПУ повинно було стати сліпим знаряддям російщення України, незважаючи на його незначний супротив.

Після того, як було прийняте рішення про фактичне усунення української мови зі шкільної освіти України, ЦК КПРС і особисто М. Суслов вимагали від керівництва КПУ якнайшвидшого виконання цієї постанови, використовуючи як традиційний і перевірений засіб тиску “листи трудящих”. Так, 11 вересня 1959 року завідуючий відділом науки, вищих навчальних закладів і шкіл ЦК КПРС В. Кірілін направив інформаційний лист секретарям ЦК КПРС М. Хрущову та М. Суслову. 15 вересня з резолюцією М. Суслова “надіслати т. Підгорному” лист було відправлено на адресу ЦК КПУ.

У цьому листі вказувалось: “Вважаємо за необхідне інформувати, що серед звернень, які надійшли останнім часом до ЦК КПРС і до редакції газети “Правда”, зростає кількість скарг з України на те, що прохання трудящих про розміщення їхніх дітей у школах з російською мовою навчання не задовольняються, це суперечить законам СРСР та УРСР про школу. В листах повідомляється, що в ряді міст України зменшується кількість шкіл з російською мовою навчання і фактично встановлюється обов'язковість вивчення української мови”¹⁴⁸.

Такі “звинувачення”, що були в таємній доповідній записці, переконливо свідчать, чого насправді так боялось московське керівництво – обов'язковості вивчення української мови та збереження її в освітній системі, а це було б, безперечно, важливим бар'єром на шляху подальшого зросійщення України. ЦК КПУ змушений був організувати перевірку “фактів”, указаних у цих листах, а її результати відправити до Москви.

Автор таємної записки В. Кірілін намагався аргументувати “важке” становище російської мови в шкільній системі України багаточисельними посиланнями на “листи трудящих”. Партапаратник, зокрема, наводив приклад міста Вінниці, де, за його даними, протягом 1958-1959 рр. кількість шкіл з російською мовою навчання зменшилась удвічі. Повідомлялись і зовсім не реальні, фантастичні факти про “ігнорування бажань” батьків відправити своїх дітей не в українські, а російські класи. “Для того, щоб записати учнів у російські класи, батьки повинні були займати чергу з п'ятої години ранку, а додаткові класи з російською мовою навчання у Вінниці не відкриваються”¹⁴⁹.

Читаючи цю доповідну записку, складається оманливе враження, що в цьому обласному центрі російська мова в шкільних закладах просто переслідувалась. Але такі “факти” не відповідали дійсності. У відповіді ЦК КПУ до ЦК КПРС повідомлялось, що у Вінниці за останні два роки (1957-1959 рр.) кількість шкіл з російською мовою навчання не зменшилась. У цьому місті з 22-х шкіл сім були російськими, п'ять – змішаними, переважно з російськими класами, і лише десять – українськими. У Вінниці з 47-х перших класів – 26, тобто більшість, були з російською мовою навчання і 21 – з українською. В результаті того, що чисельність учнів у школах з українською мовою викладання була значно меншою, ніж з російською, то переважна більшість дітей – понад 70% у 1959 році навчалися в російських класах¹⁵⁰.

Тобто, у Вінниці, як і в інших містах України, жодної

“загрози” російській мові не було та й не могло бути, бо абсолютна більшість школярів і так здобувала освіту не українською, а російською мовою. Навпаки, не міфічна, а цілком реальна загроза існуванню була в школах Вінниці для української мови, як, до речі, і в інших містах України. Бо за переписом 1959 року у Вінницькій області росіяни складали лише 4% загальної чисельності населення, а в містах – 15%, або лише 55 тис. осіб¹⁵¹. Отже, російські школи створювалися не стільки для етнічних росіян, а головним чином для зросійщення українських школярів, бо цифри 15% та 70% зовсім не відповідні.

Ще більш невідповідне співвідношення між загальною чисельністю росіян та загальною кількістю шкіл з російською мовою навчання було в районному центрі Городня Чернігівської області, де росіян було лише декілька родин. З цього міста до ЦК КПРС надійшла телеграма про те, що без згоди батьків семеро учнів першого класу російської школи були переведені до школи з українською мовою навчання. За перевіркою ЦК КПУ виявилось, що в цьому місті в перший клас школи № 3 з російською мовою навчання було подано 36 заяв. У зв’язку з тим, що класні кімнати в цій школі були розраховані лише на 25–30 осіб, директор школи запропонував батькам семи учнів перевести своїх дітей до школи № 2 з українською мовою навчання. Батьки цих учнів не погодились і їхні діти залишилися у школі з російською мовою навчання. Як невіддале, запобігливе і досить принизливе виправдовування керівництва ЦК КПУ перед ЦК КПРС виглядало так: “Жодного дня в школі з українською мовою навчання ці учні не знаходились”¹⁵².

Московське керівництво звинувачувало ЦК КПУ й у тому, що мережа російських шкіл в деяких районах України значно менша, ніж питома вага росіян серед усього населення. Зокрема, було посилення на лист Брюховецької та Лапшиної з міста Кременна Луганської області. У цьому листі повідомлялось про те, що в місті і районі більшість населення становили не українці, а росіяни, а

дітям, які народилися у змішаних українсько-російських родинах, відмовляли в прийомі до шкіл з російською мовою навчання¹⁵³. Фактично ж більшість населення цього міста, як у цілому всієї Луганської області, складали якраз не росіяни, а українці¹⁵⁴.

У таємній записці, яка надійшла з Москви, повідомлялось також, що в “багатьох листах трудящі скаржаться на те, що керівники відділів народної освіти та директори шкіл посилюють тиск на батьків при розгляді прохань про зарахування дітей української національності до шкіл з російською мовою навчання. Подібні скарги надійшли з Сімферополя, Одеси, Дніпропетровська та інших міст України”¹⁵⁵. Тобто, керівники органів освіти прямо звинувачувалися в гальмуванні зросійщення українського шкільництва.

Керівництво КПУ фактично виправдовувалося перед ЦК КПРС, намагалось спростувати ці “факти”. Так, за його інформацією в тому ж Кременному районі Луганської області з 25,4 тис. осіб переважну більшість складали не росіяни, а українці – 21,7 тис. осіб. З трьох шкіл у районі одна була російською, дві інші українськими, до того в українських школах були відкриті російські класи, тобто перетворені на “змішані”¹⁵⁶. Відкриття в українських школах класів з російською мовою викладання було фактично першим кроком до зміни їхнього мовного статусу на російські.

Про сам механізм перетворення українських класів на російські та “добровільність” вибору батьками мови навчання дітей ЦК КПУ повідомляв: “При комплектуванні шкіл з російською мовою навчання у деяких містах мали місце випадки, коли запити окремих батьків, які не бажали рахуватися з тим, що змінити мову навчання в школі і навіть в окремому класі неможливо за бажанням 2–5 осіб, не були та й не могли відразу ж бути задоволеними без наявності відповідного контингенту учнів. Але всі ці запити батьків, усі без винятку, отримали позитивне вирішення в ході комплектування шкіл”¹⁵⁷. Таким чином, за

бажанням усього лише 2-5 осіб українські класи та школи перетворювалися на російські. Так “добровільно” російшилося українське шкільництво. Бажання більшості батьків не враховувалось при пошуку додаткових контингентів учнів для російських класів.

Московське керівництво небезпідставно розраховувало й на те, щоб руками самих українців, особливо тих, що не мали стійкої національної свідомості, поступово витіснити українську мову, як мову викладання в школі, замінити її на російську, тобто зросійшити шкільництво, перш за все в містах. Бо лише національно несвідома людина, що не має патріотичних почуттів, може “добровільно” відмовитися від здобуття освіти мовою своїх предків, материнською мовою не на чужій, а власній землі. Таким чином, радянський режим прикривав свою політику фактичної заборони української мови у школах “добровільним бажанням” самих українців відмовлятися від навчання своїх дітей рідною мовою.

У ЦК КПРС виявили ще один “недолік” у впровадженні російської мови в українські школи. Стверджувалось, що з 204 шкіл-інтернатів, що були в Україні, не було жодної з російською мовою навчання¹⁵⁸. Але ЦК КПУ наводив зовсім інші факти: “На перше січня 1960 року в республіці було 268 шкіл-інтернатів, у тому числі 80 з російською мовою навчання. Вказані в записці ЦК КПРС факти, що в Одеській та Дніпропетровській областях не було жодної школи з російською мовою навчання не підтвердилися, в Дніпропетровській таких інтернатів було три, в Одеській – один”¹⁵⁹.

Виправдовуючись, ЦК КПУ повідомляв, у деяких областях шкіл-інтернатів з російською мовою навчання ще не було створено тому, що вони знаходились в основному в сільській місцевості й комплектувались за рахунок контингенту учнів сільських шкіл з українською мовою навчання¹⁶⁰. Тобто, ЦК КПУ обіцяв швидко усунути цей “недолік” – навчати українських дітей-сиріт не рідною, а чужою їм російською мовою, дітей, що були на утри-

манні держави, яка називала себе українською. Таке виховання дуже нагадує виховання українського юнацтва яничарами в Туреччині в XVII-XVIII століттях.

У записці ЦК КПРС стверджувалось також, що школи з російською мовою навчання часто розташовувалися у гірших приміщеннях, були перевантаженими та мали значно більшу змінність, ніж школи з українською мовою навчання¹⁶¹. ЦК КПУ продовжував виправдовуватись: “Оскільки школи з російською мовою навчання розташовані переважно в містах та в промислових центрах з інтенсивним приростом дитячого контингенту, цілком природно, що ці школи в деяких випадках мають більшу змінність, ніж школи з українською мовою навчання. Заява про те, що школи з російською мовою навчання розміщені в гірших приміщеннях є неслухною. Ці школи, як правило, знаходяться в хороших умовах, хоча існують окремі випадки, коли школи з російською мовою навчання розташовані в пристосованих будинках. У республіці до сьогоднішнього дня понад 4 тисячі шкіл розміщені в малопристосованих для навчання приміщеннях”¹⁶². Цілком зрозуміло, що занепокоєння у московського керівництва викликали лише незадовільні умови, в яких знаходились якраз російські, а не українські школи.

Найбільше незадоволення в партійного керівництва з Москви викликало збереження в українських школах української мови як обов’язкового навчального предмету. Воно небезпідставно вважало, що обов’язковість вивчення української мови в школах з російською мовою навчання об’єктивно буде сприяти обмеженню російщення системи освіти в Україні. ЦК КПРС безцеремонно вимагав від ЦК КПУ ліквідації обов’язкового вивчення української мови як окремого предмету в російських школах, посилаючись на “побажання” трудящих: “У листах звертається увага на те, що місцеві органи освіти, всупереч закону про школи, вимагають від учнів другого та старших класів обов’язкового вивчення української мови. Особливо багато таких листів надходить з Кримської області”¹⁶³.

ЦК КПУ продовжував виправдовуватися, але досить мляво, посилаючись на те, що в планах міністерства освіти для російських шкіл українська мова зберігається як обов'язкова навчальна дисципліна. Зокрема, повідомлялося, що “перевіркою виявлено, що декілька листів дійсно було отримано від незначної кількості батьків учнів з Кримської області. У цих листах пропонувалося звільнити їхніх дітей від обов'язкового вивчення української мови. Але оскільки в класах таких учнів виявлялося лише декілька, директори шкіл та керівники органів народної освіти природно не могли змінити мову навчання в окремих класах або звільнити окремих учнів від уроків української мови”¹⁶⁴.

Тобто, як і у випадку з масовим перетворенням українських шкіл на російські, так із звільненням від вивчення української мови як обов'язкового предмету питання вирішувалося лише на користь тих окремих батьків, що не бажали, щоб їхні діти знали українську мову. При цьому від вивчення української мови як окремої навчальної дисципліни повинні були автоматично звільнитися всі учні даного класу. Керівники освіти, що виступали проти того, щоб ліквідувати в школах вивчення української мови як окремого предмету звинувачувалися в порушенні закону про “добровільність” вивчення мов.

Так, зокрема, в довідці ЦК КПУ був розглянутий випадок, який стався в школі № 15 міста Сімферополя. Керівництво цієї школи звинувачувалося “в несвоєчасному реагуванні на скарги батьків учнів, які не бажали, щоб їхні діти вивчали українську мову”¹⁶⁵. Події в цій школі спеціально розглядалися Кримським обкомом КПУ. В постанові бюро обкому від 12 вересня 1959 року “Про факти порушення принципу добровільності у вивченні української мови в середній школі № 15 міста Сімферополя” вказувалося: “Засудити неправильні дії керівників обласного та міського відділів освіти, керівників школи, які намагалися перешкодити задоволенню закон-

них вимог деяких батьків стосовно виконання статті 9 Закону про школу”¹⁶⁶.

Звертає увагу той факт, що “добровільність” у вивченні стосувалася лише української мови та не розповсюджувалася на російську, яка залишалась обов'язковим предметом. Таким чином, під прямим тиском партійного керівництва освітяни змушені були взяти участь у прискоренні процесу масового звільнення учнів від вивчення української мови, тобто, в подальшому російщенні шкільництва в Україні.

До того ж, Кримський обком звернувся до ЦК КПУ з вимогою “зобов'язати Міністерство освіти УРСР терміново вирішити питання про навчальні плани шкіл з російською мовою навчання, учні яких не вивчають мову”¹⁶⁷, і такі програми були прийняті. Це призвело до того, що в Криму, де проживало понад 600 тис. українців, до 1991 року не лише не було жодної української школи, але й українська мова не вивчалася як окрема навчальна дисципліна.

Тому в Кримській області серед українців був найвищий серед усіх інших областей відсоток зросійщених за мовою — майже половина їх загальної кількості — 47%¹⁶⁸. Школи в Криму, як і в інших великих містах на сході та півдні України, працювали в 60-80-х рр. за навчальними програмами, розробленими і затвердженими міністерством освіти РРФСР, а учні користувалися російськими підручниками, хоча Кримська область входила не до складу Російської Федерації, а до УРСР.

Аналізуючи таємну записку ЦК КПРС, можна зробити висновок, що фактично перед ЦК КПУ ставилась головна мета прискорити російщення шкільництва в Україні. Акцентувалась увага на те, що “за повідомленнями обкомів та міськкомів КПУ всі скарги на труднощі влаштування дітей у школи з російською мовою навчання та на порушення добровільності у вивченні української мови, що надійшли до ЦК КПРС, підтвердились на місцях”¹⁶⁹. Тобто, фактично безапеляційно стверджува-

лось про “утиски” російської мови та “гальмування” “добровільності” витіснення української мови з шкільництва.

Найбільше незадоволення і навіть роздратування у московського керівництва викликала принципова позиція окремих представників органів системи освіти. “Хоча за останній час за вказаними питаннями кількість скарг збільшилась, міністерство освіти УРСР і місцеві партійні органи необхідних заходів з усунення цих недоліків не прийняли, а осіб, винних у порушеннях закону про школу, до відповідальності не притягнуто”¹⁷⁰. Тобто, звинувачення в порушенні закону оголошував не суд, а партійний орган, якому фактично повністю належала влада. Такі звинувачення в той час означали одне – звільнення з роботи тих, хто явно чи приховано опирався подальшому російщенню шкільництва.

ЦК КПРС доручив ЦК КПУ розглянути питання і прийняти “необхідні заходи, спрямовані на усунення в республіці порушень закону про перебудову школи”¹⁷¹. Відділ шкіл ЦК КПУ підготував відповідь на таємну записку ЦК КПРС і за підписом першого секретаря ЦК КПУ вона була направлена до Москви. Тобто, проблема російщення українського шкільництва залишалася у центрі уваги керівництва КПРС і КПУ, що ще раз доводить важливість прискорення процесів російщення України для радянського режиму. За своїм змістом доповідна записка ЦК КПУ була запопадливим виправданням, що мала прислужливий тон.

У цій довідці наводяться статистичні дані не лише про кількість шкіл, а й про кількість учнів, які навчалися в українських та російських школах. До 1988 року чисельність учнів окремо за школами з українською та російською мовами навчання у відкритих виданнях не повідомлялося, бо становище української мови в шкільництві, особливо в містах, справді було скрутним. У відкритих виданнях повідомлялось лише про загальну кількість шкіл з українською та російською мовами викладання. Це було

пов’язано з тим, що школи з російською мовою навчання мали більший контингент учнів, ніж з українською мовою. Переважна більшість українських шкіл знаходилась у сільській місцевості і була малокомплектною.

Лише за один навчальний рік, з 1958 по 1959 рр., кількість українських шкіл зменшилася з 25 366 до 25 307, тобто на 59. Навпаки, кількість шкіл з російською мовою навчання збільшилася з 4 049 до 4 199, тобто, на 150, крім того існували 313 так званих змішаних шкіл, більшість класів у яких були російськими. Чисельність учнів у російських школах лише за рік зросла на 150 тисяч осіб, а в українських – лише на 54 тисячі осіб¹⁷². У цілому ж в Україні в 1959-1960 навчальному році російською мовою навчалось 29,7% загальної кількості дітей шкільного віку¹⁷³. І це при тому, що питома вага росіян серед загальної чисельності населення за переписом 1959 року складала лише 16,9%¹⁷⁴.

Особливо зросійщеною була система шкільної освіти в містах України. Чисельність учнів, які навчалися російською мовою в містах, у декілька разів перевищувала число учнів, що навчалися українською мовою. Лише в школах обласних центрів та містах республіканського підпорядкування Києві та Севастополі російською мовою навчалися 618,7 тисяч дітей, або 77% всіх учнів, а українською – 184,8 тисяч, або 23%¹⁷⁵. У Харкові із 117 шкіл – 77 були російськими, 29 – змішаними. Всього в цьому місті російською мовою навчалось 77,7 тис. учнів, або 87% загальної їхньої чисельності, а українською – 11,6 тис. або 13%. У Дніпропетровську в 1958-1959 рр. було 54 російські школи, а в 1959-1960 рр. – 62 школи, в них навчались 74% загального числа школярів¹⁷⁶.

У Києві контингент учнів російських шкіл більше ніж удвічі перевищував контингент учнів з українською мовою навчання¹⁷⁷. У Стаханові, Луганську, Одесі, Ворошиловграді, Кадіївці, Миколаєві, Симферополі, Макіївці, Бердянську, Горлівці російською мовою навчалось від 90% до 98% загального числа учнів¹⁷⁸. У Черні-

гові, Хмельницькому, Львові, Станіславі, Житомирі, Херсоні та Чернівцях – від 60% до 85%¹⁷⁹. Цими статистичними даними ЦК КПУ фактично намагався довести та заспокоїти московське керівництво в тому, що жодної загрози для російщення шкільної освіти в Україні не існувало.

Але ці статистичні дані переконливо засвідчують, в якому небезпечному становищі опинилась українська мова в шкільництві, особливо в містах і не лише на сході та півдні, але навіть у Західній Україні. Таким чином, школи з російською мовою викладання в містах України були розраховані не для етнічних росіян, а для етнічних українців з метою їхнього мовного зросійщення.

У 60-70-ті рр. фактично всі вищі навчальні заклади, за винятком факультетів української філології в університетах та педагогічних інститутах, були переведені на російську мову. Українська мова втратила статус викладової мови у вищій школі, і тому її знання для випускника школи, абітурієнта не було потрібним. Це призвело до зниження соціального престижу української мови, до штучного її перетворення у другорядну, “провінційну”, “сільську”, завдяки практично її повному витісненню, особливо у містах, зі всіх сфер суспільного вжитку.

Випускникові української школи, особливо сільської, було значно важче здобути вищу освіту, ніж випускникові російської, бо весь навчальний процес в університетах чи інститутах вівся російською мовою, та й вступні іспити вівся переважно російською мовою. Результатом цього було скорочення мережі українських шкіл, у містах на сході та півдні України їх фактично не залишилось. У 1988-1989 рр. лише 47,5% загального числа учнів денних загальноосвітніх шкіл в усій Україні здобували освіту українською мовою¹⁸⁰. Контингент учнів, які навчалися у російських школах, – 51,8%¹⁸¹, був непропорційно великим порівняно з часткою росіян серед усього населення України – 22,07%¹⁸². Аналіз статистичних даних переконливо засвідчує, що російщення українського шкільниц-

тва та вищої школи було спрямоване не на забезпечення мовно-культурних потреб російської етнічної меншини, а на мовну та етнічну асиміляцію неросійських народів, перш за все українців.

Отже, в кінці 80-х рр. абсолютна більшість школярів України навчалися у школах з російською мовою викладання. Як не дивно, на перший погляд, але за десятиліття незалежності таке становище мало змінилося у містах на сході та на півдні, особливо в Донбасі та Криму, тобто російщення шкільництва, на жаль, активно продовжується і в сучасній Україні.

В українських школах була значно меншою кількістю годин, що виділялися на вивчення української мови та літератури, ніж на вивчення російської мови та літератури. Показово, що навіть підручник з російської мови для українських школярів називався “Родная речь”. До того ж, вчителям російської мови та літератури доплачували додатково 15% до заробітної плати. Щорічно, починаючи з 1983 р., на цю платню “за російщення” виділялося 2,5 млн. крб.¹⁸³

До речі, в Російській імперії педагоги російського походження, які працювали на території неросійських губерній, отримували додаткову платню “за обрусение иногородцев”. Ця ганебна практика не була скасована і Тимчасовим урядом, хоч українські педагоги декілька разів піднімали це питання¹⁸⁴. Генеральний секретаріат УНР скасував цей закон 3 січня 1918 року¹⁸⁵. Отже, доплату вчителям за російщення шкільництва практикували як царський та Тимчасовий уряди, так і радянський режим. Тобто, з цих міркувань простежується цілковита послідовність і спадковість у проведенні політики російщення України.

У радянській системі шкільної освіти комплекс предметів, які сприяли формуванню української національної самосвідомості, був другорядним. Зокрема, історія України була лише додатком до курсу історії СРСР і не була самостійним предметом. Історичне минуле Украї-

ни подавалось із точки зору російських національних інтересів, багато фактів, подій просто замовчувалися або відверто фальшувалися. Загальнообов'язковим предметом у вищій школі була не історія України, а історія КПСР.

Отже, проведений аналіз документів показує механізм прискороного та послідовного російщення системи освіти в Україні. Ці документи зберігались в архіві під грифом “цілком таємно”, бо повністю розвіювали міф радянської пропаганди про “рівноправність” народів та їхніх мов у СРСР. За принципом “добровільності” у виборі батьками мови для навчання своїх дітей маскувалася стара політика Російської імперії – заборона української мови у шкільництві. Бо “добровільний вибір” стосувався лише української мови. Тому що, якби добровільність вибору мови була не на словах, а в реальних діях, то відмовлятися від вивчення мови учні могли б не лише від рідної української, але й від чужої їм – російської.

До того ж, у самій Російській Федерації не могло бути й речі про відмову від вивчення російської мови. На території РРСФР, де проживало більше п'яти млн. українців, не було жодної української школи, навіть у прикордонних з УРСР районах, де в селах були етнічні українці, тобто на колишніх українських етнічних землях. До речі, таке становище з українським шкільництвом у Російській Федерації, на жаль, зберігається до сих пір.

Українці не мали права користуватися значною частиною своєї культурної спадщини, особливо тією, де доводилась відмінність української історії та культури від російської. Обмеженням також був доступ дослідників до архівних джерел. До 1985 року у спецховищах знаходилися праці 289 українських авторів, у тому числі й дослідження видатного українського історика М. Грушевського, праці якого друкувалися навіть за часів царської Росії. До квітня 1988 року в списку заборонених авторів зали-

шилось лише 39 прізвищ¹⁸⁶. У цьому “чорному списку” були імена видатних представників української інтелігенції, репресованих у 30-х рр., політичних емігрантів міжвоєнного періоду та повоєнних часів, а також дисидентів.

До цієї групи авторів належали представники того покоління, яке проводило “українізацію”, – нарком освіти Олександр Шумський та історик Йосип Гермайзе, особи, що представляли українську політичну еміграцію першої хвилі – історик української культури та церкви Іван Огієнко (митрополит Іларіон), мовознавець Роман Смаль-Стоцький, діячі УНР Володимир Винниченко та Павло Христюк, представники другої хвилі політичної еміграції (40-ві рр.) – історики Олександр Оглобін та Наталя Полонська-Василенко, мовознавці Юрій Шевельов та Василь Чапленко, історик та політолог Дмитро Соловей. Були заборонені також книги українських дисидентів – В'ячеслава Чорновола, Миколи Руденка, Василя Стуса, Валентина Мороза, Ліни Костенко, Євгена Сверстюка та багатьох інших¹⁸⁷. Таким чином, український загал не мав доступу до ознайомлення з науковими працями та художніми творами, на яких стояло тавро “українського буржуазного націоналізму”.

Політична цензура була однією з характерних ознак деспотії в Російській імперії. Така ж система не лише збереглася, але й значно розвинулася в СРСР. Ще в 1922 році в СРСР з'явилися спецфонди бібліотек, призначені для зберігання “ворожих” і “шкідливих” видань¹⁸⁸. Був установлений всеохоплюючий, тотальний контроль за всіма проявами духовного життя в Україні.

Діяльність цензури в СРСР зберігалася в цілковитій таємниці. Про масштаби та механізм роботи цієї таємної організації можна довідатись із відкритих нині архівів. Так, наприклад, у звіті “Про діяльність органів цензури в УРСР” за 1958 рік повідомлялось, що через попередній цензорський контроль проходили всі 15 республіканських, 55 обласних, 253 міських та районних, 289 багатоти-

ражних газет, РАТАУ, 27 управлінь телебачення та радіомовлення, друкована продукція 48 видавництв, репертуар 2 кіностудій, 70 театрів, 26 філармоній, естрадних колективів, цирків, навіть художня самодіяльність. Крім того, під цензорським контролем знаходився книжковий фонд бібліотек, від Центральної наукової бібліотеки Академії Наук до сільських та шкільних, а також книгарні, у тому числі і букіністичні. Цензори розглядали навіть книги відгуків відвідувачів у музеях та виставках¹⁸⁹.

Органи цензури здійснювали не лише попередній, але й наступний контроль газет, журналів, книжок (у верстках і контрольних примірниках). Такій контрольній перевірці підлягала, як правило, більшість уже переглянутих матеріалів. За дослідженням В. Барана, в окремих обллітах (обласних органах цензури), окрім попереднього, наступний контроль охоплював усю, без винятку, книжково-журнальну продукцію¹⁹⁰. Іноді доходило до дрібниць, до абсурду. Було навіть так, що “органи цензури здійснювали контроль за змістом запрошень, колективних договорів, рапортів заводів, організацій міністерствам і державним комітетам, рапортів комсомольських організацій злітам і з’їздам, які тиражувались іноді у кількості лише двох – п’яти примірників. Навіть цілком невинні листівки про передовиків сільського господарства везли з різних районів у облліт для перевірки”¹⁹¹.

Особливо жорстоко політична цензура придушувала найменші прояви українського патріотизму. Так, у 1973 році був знятий з прокату та заборонений документальний фільм “Соната для художника”. Це питання розглядалося навіть на засіданні бюро Київського обкому КПУ. Стрічка, яка була знята на Українській студії хронікально-документальних фільмів ще у 1967 році режисером В. Шкуріним за сценарієм В. Костенка, звинувачувалась у відсутності “класового підходу до оцінки явищ минулого, ідеалізації старовини”. В основі фільму була розповідь скульптора І. Гончара про свою приватну колекцію речей побутово-релігійного характеру. Сам колекціонер був

обвинувачений у “націоналістичних збоченнях та в поширенні націоналістичних поглядів”¹⁹².

Значна частина художніх творів та наукових робіт не отримувала дозволу на публікацію, або в них робилися купюри. Наприклад, лише за друге півріччя 1983 року Головліт заборонив друкування 34 матеріалів, “в зв’язку з недоліками політико-ідеологічного характеру й викривленням радянської дійсності”¹⁹³. Зокрема, був не допущений до друку нарис Р. Федоріва “Леви і брук” за трактування воз’єднання Лівобережної України з Росією “в насмішкуватому тоні”, як акт купівлі-продажу між Московським царством та Річчю Посполитою (Андрусівська угода). Автора обвинувачували в націоналізмі за слова: “за Київ Польща дістала компенсацію від Росії – 146 тис. крб. Як бачимо, не так уже й багато коштувала “мати городів руських”¹⁹⁴. У повісті М. Волошенка “Барвінок холоду не чує” були зроблені купюри в тій частині, де розповідалось про голод 1933 року¹⁹⁵. Тобто, заборонялась публікація навіть окремих фактів, які викривали фальш радянської концепції історії України.

Отже, під забороною радянської цензури опинились цілі пласти української культури. Відбувалось пряме втручання в творчий процес, інтелігенція постійно знаходилася під тиском обвинувачень у “націоналізмі”, тим самим цілеспрямовано гальмувався процес формування української національної самосвідомості.

Систематично знищувались пам’ятки української культури. Недбале, а часто й свідомо злочинне ставлення до культурної спадщини призводило до значних, навіть незворотних втрат. У вересні 1979 року комітет народного контролю підготував доповідну записку в ЦК КПУ під грифом “таємно” “Про серйозні недоліки в обліку, зберіганні та використанні книжкових фондів, рукописів, архівних матеріалів та інших цінностей в бібліотеках та музеях”¹⁹⁶. Зокрема, повідомлялось про стан зберігання історичних цінностей у бібліотеках та музеях двох найбільших центрів української культури – Києва та Львова.

У книгосховищі Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника АН УРСР значна кількість друкованих видань була звалена на підлозі, в проходах між стежами, що призводило до знищення літератури. Книгосховище резервного фонду та відділу рідкісної книги, в яких нараховувалось близько 1,6 млн. одиниць зберігання, не опалювалось, мало підвищену вологість, у результаті цього книги псувалися¹⁹⁷.

Такому багатству першодруків та рукописів могли позаздрити найбільші наукові центри Західної Європи, але ця безцінна культурна спадщина не була доступна українським науковцям і просто гинула. Не була проведена повністю їхня наукова обробка і систематизація. В цій же бібліотеці ім. В. Стефаника більш ніж 1,5 млн. одиниць зберігання: стародруків XVI-XVII століття, рукописів та мистецьких творів залишались не опрацьованими. Більшість з них потребувала негайної реставрації, однак у цій бібліотеці посадовим розкладом навіть не були передбачені посади фахівців-реставраторів¹⁹⁸. Подібне становище склалось і в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР імені Володимира Вернадського у Києві, де 600 тис. книг не були розібрані та систематизовані. Ці книги були звалені в штабелі в тісних підвальних приміщеннях¹⁹⁹.

У результаті залишкового принципу фінансування закладів культури книгосховища більшості бібліотек та музеїв розташовувались у приміщеннях, непридатних для зберігання книг, найчастіше в підвалах, де не було створено необхідного мікроклімату та не існувало можливості проведення реставрації пам'яток культури. Зокрема, у Державному музеї книги та першодруків УРСР фондосховище було розташоване в підвальному приміщенні з високою вологістю повітря, стіни якого були покриті пліснявою. Значна кількість давніх книг була вражена грибком й гинула. Консервація й реставрація їх не була організована²⁰⁰.

Крім того, такі несприятливі умови зберігання книг часто призводили до аварій. Всі ці випадки старанно за-

мовчувались у радянській пресі. Так сталося з пожежею в 1964 році в ЦНБ імені Володимира Вернадського, коли було незворотно втрачено тисячі екземплярів безцінних пам'яток української старовини. При цьому, ця пожежа не була випадковою, а її наслідки свідомо замовчувались владою.

Трагедію свого поневоленого народу прекрасно розумів великий патріот Олександр Довженко, який записав у своєму "Щоденнику": "Я зневажаю уряд України за його скотиняче ставлення до культурних пам'яток своєї старовини. У нього немає любові до народу. Народ має багато підстав ненавидіти всіх нас за це"²⁰¹.

Політика російщення України супроводжувалась також постійними переслідуваннями українських патріотів з боку КДБ, зокрема в 60-80-ті рр. дисидентів відправляли у в'язниці та психіатричні лікарні. Ці переслідування проводились протягом усієї історії існування СРСР, навіть в умовах "перебудови", коли офіційно був проголошений курс на "гласність і демократизацію". Так, у жовтні 1988 року КДБ УРСР розробив "Заходи з попередження та локалізації антигромадських проявів", цей документ затвердив ЦК КПУ. "З метою попередження групових антигромадських проявів з боку українських націоналістів, екстремістів з числа кримських татар, церковників та сектантів, а також інших ворожих елементів, виявити ініціаторів та можливих підбурювачів. Забезпечити за ними постійний оперативний нагляд, своєчасне документування та припинення їхньої негативної діяльності"²⁰².

Тобто, в КДБ готувалися до арештів та судових процесів над ідеологічними опонентами, як це було в кінці 20-х – на початку 30-х рр. з національно свідомою українською інтелігенцією, і стає зрозумілим, яка б доля чекала національно-демократичні сили в Україні, якби у серпні 1991 року не провалився путч так званого Державного Комітету з надзвичайного стану (ГКЧП). Звертає на себе увагу той факт, що в цьому документі КДБ не йшло-

ся про переслідування російських шовіністичних організацій. Тобто, політика російщення України проводилась досить різними заходами, включаючи й репресивні.

Таким чином, український народ, як і інші народи в СРСР, не міг добровільно відмовитися від власної мови на рідній землі. Історичний досвід людства свідчить, що таких народів у світі ніколи не існувало. І якщо вони й відмовлялися від рідної мови, то аж ніяк не добровільно, а в результаті довготривалого та жорстокого національного гноблення.

Національне поневолення України в складі Російської імперії та СРСР знаходило свій прояв у системі заходів, спрямованих не лише на витіснення української мови та обмеження української культури, а головним чином, у створенні в “приреченої” на асиміляцію української нації штучного відчуття культурної неповноцінності та мовної меншовартості, національного нігілізму, в приведенні її в такий психологічний стан національної нижчості та моральної підлеглості, коли протиприродне, штучне відречення від рідної мови видавалось за цілком нормальне, ”добровільне”, навіть “прогресивне” історичне явище.

Комплекс національної неповноцінності став переважачим серед мільйонів українців, особливо в містах східних та південних областей, що на власній історичній Батьківщині зрікалися материнської мови, тобто, фактично ставали росіянами за мовою, а головне, за свідомістю українського етнічного походження. Цей комплекс мав можливість існувати лише в умовах відсутності стійкої української національної самосвідомості, що постійно, протягом кількох століть руйнувався чужими державами.

З метою збереження Російської імперії, а потім й СРСР, українському суспільству нав’язувалась ідея про те, що лише “сепаратисти”, “буржуазні націоналісти”, “мазепинці”, “петлюрівці”, “бандерівці” – фанатики, що зберігали високу національну самосвідомість та не бажа-

ли асимілюватись, тобто, лише “злочинці” могли продовжувати боротись за “віджиле”, “регресивне” й непотрібне для значної частини українців, що втратили власну національну ідентичність. Для патріотів України завжди наготові були в’язниці, концтабори, психіатричні лікарні, в кращому випадку – вигнання.

Решта українців мала перетворитися на сиру, аморфну етнографічну масу, “перевертнів”, “безбатченків”, які повинні були покійно рухатися в руслі “прогресивної історичної закономірності” та “об’єктивних обставин”, які сприяли формуванню “нової історичної спільності – єдиного радянського народу”, тобто чисельно збільшеної російської нації. При цьому ця “закономірність” була не чим іншим, як брутальним та зухвалим насильством над історичною долею українців і десятків інших народів та продовженням старої російської імперської політики зросійщення, що демагогічно прикривалась словами про “братерство” та “благодатні впливи”.

Процеси мовної та етнічної асиміляції українців були зумовлені не “об’єктивними обставинами”, їх природно не могло бути, а цілеспрямованою діяльністю радянського режиму, наділеного величезним пропагандистським апаратом та постійним жорстоким придушенням репресивними органами найменших проявів української національної самосвідомості, що було прямим продовженням старої російської імперської політики російщення неросійських народів. Росіяни в Україні стали заручниками імперської політики. Для значної їх частини навіть важко психологічно визнати себе етнічною меншиною. Звідси й ностальгія за часами СРСР, особливо в умовах, коли в Україні залишається складним соціально-економічне становище, зберігається низьким рівень життя переважної більшості її громадян.

Політика російщення, яка проводилась за часів існування СРСР, досягла значно більших результатів, навіть у порівнянні з царською Росією. Асиміляція росіянами українців уже призвела до втрати значної частини україн-

ської етнічної території: північної Слобожанщини, західної Донщини та Кубані, де ще за переписом 1926 року українці склали абсолютну більшість населення. Така б перспектива чекала їх у найближчі роки в південних та східних областях України. Тому, без повноцінного, а не декларованого духовного відродження української нації, без рішучого та послідовного подолання негативних наслідків минулого неможлива побудова нової демократичної Української держави.

Отже, тільки об'єктивне вивчення як позитивних, так і негативних аспектів історії українсько-російських взаємин сприятиме подоланню стереотипів минулого, формуванню справді рівноправних та добросусідських стосунків між двома незалежними державами і народами, Україною та Російською Федерацією, українцями та росіянами.

1.1 Передумови та причини втягування України в російський етномовний простір

- ¹ Конституція України. – К.: Українська правнична фундація, 1996. – С.4.
- ² Газін В. Проблема етнічних меншин у новітній час: веймарська історія та СНДівська реальність // Сучасність. – 1994. – № 7-8. – С. 90.
- ³ Камінський А. Динаміка визвольної боротьби. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 65.
- ⁴ Тишков В.А. Стратегия и механизмы национальной политики в Российской Федерации // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 5. – С. 20.
- ⁵ Там само. – С. 21.
- ⁶ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1. – С. 233.
- ⁷ Енциклопедія українознавства. – Париж-Нью-Йорк: Вид-во “Молоде життя”, 1973. – Т. 7. – С. 264.
- ⁸ Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. – Вильнюс, 1990. – С. 149.
- ⁹ Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії. Національне питання очима радянських дисидентів. – Париж: Перша Українська друкарня у Франції, 1978. – С. 116.
- ¹⁰ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – С. 113.

- ¹¹ Кортунов С. “Имперское” и национальное в российском сознании // Международная жизнь. – 1998. – № 6. – С. 82.
- ¹² Рудницький С. Указана праця. – С. 122.
- ¹³ Лебединець В. Витоки еколого-економічної кризи й шляхи її подолання // Ойкумена. – 1993. – № 1. – С. 38.
- ¹⁴ Центральний Державний Архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2514. – Арк. 142.
- ¹⁵ Там само. Арк. 143.
- ¹⁶ Новітня історія України. – К., 2000. – С. 7.
- ¹⁷ Див.: Вільчинський Ю.М., Скринник М.А., Скринник З.Е. Розвиток філософської думки в Україні. – Львів: Світ, 1991. – Ч. 1. – С. 10.
- ¹⁸ Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк-Париж-Торонто: Українське слово, 1982. – С. 196.
- ¹⁹ Рудницький С. Указана праця. – С. 43.
- ²⁰ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических республик. – Москва: Политиздат, 1988. – С.25.
- ²¹ Лисяк-Рудницький І. Радянська Україна з історичної перспективи // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 459.
- ²² Голубенко П. Указана праця. – С. 321.
- ²³ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – С. 99.
- ²⁴ Силницкий Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. – Мюнхен: Сучасність, 1978. – С. 89.
- ²⁵ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – Т.1. – С.188.
- ²⁶ Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. – Рим: Видання Українського католицького університету, 1989. – С. 13.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Кортунов С. Указана праця. – С. 83.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 121.
- ³⁶ Гриценко П.Е. Украинский язык и его говоры // Украинцы. – Москва: Наука. – 2000. – 67-69.
- ³⁷ Півторак Г. Указана праця. – С. 121.
- ³⁸ Терешкович П.В. Современная этнополитическая ситуация в Белоруссии // Национальные процессы в СССР. – Москва: Наука, 1991. – С. 153.
- ³⁹ Кортунов С. Указана праця. – С. 85.
- ⁴⁰ Там само. – С. 85-86.

⁴¹ Там само. – С. 86-87.

1.2 Вплив міграційних процесів на етнічну структуру населення

⁴² Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С. 22.

⁴³ Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678-1917 гг.) // Сов. этнография. – 1982. – № 4. – С. 24.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Наулко В.І., Чорна Н.В. Динаміка чисельності та розселення українців у світі (XVIII-XX століття) // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 5. – С. 12.

⁴⁶ Багалій Д.І. Указана праця. – С. 22.

⁴⁷ Брук С.И., Кабузан В.М. Указана праця. – С. 19.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав. – Москва: Наука, 1990. – С. 252.

⁵⁰ Брук С.И., Кабузан В.М. Указана праця. – С. 19.

⁵¹ Хоменко А. Етнічний склад людності УСРР. – Харків: Держвидав України, 1930. – С. 21.

⁵² Там само. – С. 28.

⁵³ Національний перепис робітників та службовців України. – Харків: Український робітник, 1930. – С. XIII.

⁵⁴ Козлов В.И. Национальности СССР. Этнографический обзор. – Москва: Финансы и статистика, 1982. – С. 38.

⁵⁵ Бочковський О. Вступ до націології // Генеза. – 1996. – № 1 (4). – С. 94.

⁵⁶ Козлов В.И. Указана праця. – С. 38.

⁵⁷ Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русских после Великой Октябрьской Социалистической Революции // Сов. этнография. – 1982. – № 5. – С. 7.

⁵⁸ Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678-1917 гг.) // Сов. этнография. – 1982. – № 4. – С. 16-17.

⁵⁹ Силницкий Ф. Указана праця. – С. 108.

⁶⁰ Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и расселения русских после Великой Октябрьской Социалистической Революции // Сов. этнография. – 1982. – № 5. – С. 17.

⁶¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5933. – Арк. 41.

⁶² Національні відносини в Україні у ХХ ст. 36. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 328.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Москвин Д.Д. Население СССР: вопросы миграции (экономико-статистический обзор тенденций 60-80-х гг.) – Москва: Наука, 1991. – С. 79.

⁶⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5024. – Арк. 9.

⁶⁶ Янковська С.А. Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху // Економічна географія. – 1970. – Вип. № 8. – С. 54.

⁶⁷ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 74.

⁶⁸ Янковська С.А. Указана праця. – С. 54.

⁶⁹ Наулко В.И. Указана праця. – С. 74.

⁷⁰ Оникиенко В.В., Поповкин В.А. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР. – Москва: Статистика, 1973. – С. 15.

⁷¹ Там само. – С. 29.

⁷² Там само. – С. 39.

⁷³ Терлюк І. До питання про причини міграції російського населення у Галицьких та Волинській області України // Генеза. – 1995. – № 1 (3). – С. 197-198.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Національний склад населення України. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року (Частина І). – К.: ООП ГВЦ Мінстата України, 1991. – С. 213.

⁷⁶ Кабузан В. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719-1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – С.-Петербург: Блиц, 1996. – С. 24.

⁷⁷ Борисенко В. Міф про поліетнічність України // Пам'ять століть. – 2002. – №2. – С.5.

1.3 Особливості мовної та етнічної асиміляції

⁷⁸ Див. схему 31.

⁷⁹ Козлов В.И. Этническая демография. – Москва: Статистика, 1977. – С. 46.

⁸⁰ Тойнбі А. Дослідження історії. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – С. 261.

⁸¹ Козлов В.И. Указана праця. – С. 46-47.

⁸² КПСС в резолюциях ... – Москва: Политгиздат, 1983. – Т. 2. – С. 366.

⁸³ Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929 р.) – Харків: Український робітник, 1930. – С. XIII.

⁸⁴ Козлов В.И. Национальности СССР. Этнодемографический обзор. – Москва: Финансы и статистика, 1982. – С. 213.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. – С. 48.

⁸⁷ Бочковський О. Указана праця. – С. 92.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 475.

⁹⁰ Бочковський О. Указана праця. – С. 92.

- ⁹¹ Генеза. — 1995. — №1(3). — С.114.
- ⁹² Лисяк-Рудницький І. Указана праця. — С. 472.
- ⁹³ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 15.
- ⁹⁴ Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — С. 476.
- ⁹⁵ Бочковський О. Указана праця. — С. 92.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Чапленко В. Дешо про мову. — Нью-Йорк, 1959. — С. 27.
- ⁹⁸ Население СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. — Москва: Финансы и статистика, 1991. — С. 37.
- ⁹⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси. В 3-х т. / В. Смолій (відп. ред.) — К.: Наукова думка, 2004. — Т. 2. Радянський проект / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Е. Лисенко. — С. 442.
- ¹⁰⁰ Этнонациональные процессы в современном мире. — Москва: Наука, 1987. — С. 37.
- ¹⁰¹ Чапленко В. Указана праця. — С. 25.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Козлов В.И. Указана праця. — С. 238.
- ¹⁰⁴ Див. таблиці 7, 8, 21, графік 2, схема 3.
- ¹⁰⁵ Чапленко В. Указана праця. — С. 25-26.
- ¹⁰⁶ Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 26.
- ¹⁰⁷ Чапленко В. Указана праця. — С. 26.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 58.
- ¹⁰⁹ Конституція України. — С. 4.
- ¹¹⁰ Чапленко В. Указана праця. — С. 59.
- ¹¹¹ Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. — Варшава: Український науковий інститут, 1936. — С. 36.
- ¹¹² Довженко О. Указана праця. — С. 383.
- ¹¹³ Смаль-Стоцький Р. Указана праця. — С. 172.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 182.
- ¹¹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5024. — Арк. 15.
- ¹¹⁶ Там само. — Арк. 17.
- ¹¹⁷ Чапленко В. Указана праця. — С. 60.
- ¹¹⁸ Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. — С. 5.
- ¹¹⁹ Конституція України. — С. 22.
- ¹²⁰ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. — Ленинград: Гидрометеоиздат, 1990. — С.92.
- ¹²¹ Бромлей Ю.В. Этнос и эндогамия // Сов. этнография. — 1969. — № 6. — С. 85.
- ¹²² Гумилев Л.Н. Указана праця. — С. 90.

- ¹²³ Соколова З.П. Эндогамия и этнос // Этнографическое обозрение. — 1992. — № 3. — С. 67.
- ¹²⁴ Терешкович П.В. Указана праця. — С. 153.
- ¹²⁵ Гумилев Л.Н. Указана праця. — С. 148.
- ¹²⁶ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. — С. 41.
- ¹²⁷ Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьба традиционно-бытовой культуры. — Москва: Наука, 1988. — С. 47.
- ¹²⁸ Залізник Л. Про історичні витоки українського народу // Українознавство. Календар-щорічник. 2001. — С. 56-57.
- ¹²⁹ Гумилев Л.Н. Указана праця. — С.147.
- ¹³⁰ Див. таблиці 54, 55.
- ¹³¹ Соколова З.П. Указана праця. — С. 67.
- ¹³² Див. таблиця 54.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Див. таблиця 55.
- ¹³⁶ Див. таблиці 54, 55.
- ¹³⁷ Див. таблиця 54.
- ¹³⁸ Див. таблиця 55.
- ¹³⁹ Козлов В.И. Указана праця. — С. 248.
- ¹⁴⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4694. — Арк. 65.
- ¹⁴¹ Там само.
- ¹⁴² Там само. — Арк. 66.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Там само.
- ¹⁴⁵ Там само.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ Там само.
- ¹⁴⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4925. — Арк. 108.
- ¹⁴⁹ Там само.
- ¹⁵⁰ Там само. — Арк. 120.
- ¹⁵¹ Див. таблиця 20.
- ¹⁵² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4925. — Арк. 120.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 109.
- ¹⁵⁴ Таблиці 3, 9, 19, 20.
- ¹⁵⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 24. — Спр.4925. — Арк. 109.
- ¹⁵⁶ Там само. — Арк. 121.
- ¹⁵⁷ Там само. — Арк. 119.
- ¹⁵⁸ Там само. — Арк. 110.
- ¹⁵⁹ Там само. — Арк. 118.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Там само. — Арк. 119.
- ¹⁶² Там само. — Арк. 122.
- ¹⁶³ Там само. — Арк. 110.

- 164 Там само.
165 Там само. — Арк. 103.
166 Там само.
167 Там само. — Арк. 104.
168 Див. таблиця 21.
169 ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 24. — Спр.4925. — Арк. 110.
170 Там само. — Арк. 111.
171 Там само.
172 Там само. — Арк. 116-117.
173 Там само. — Арк. 117.
174 Див. таблицю 20.
175 ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 24. — Спр.4925. — Арк. 117.
176 Там само.
177 Там само.
178 Там само.
179 Там само.
180 Социальное развитие СССР. Статистический сборник. — М.: Финансы и статистика, 1991. — С.225.
181 Там само.
182 Див. таблицю 20.
183 Національні відносини в Україні в XX століття 3б. документів і матеріалів. — С.442.
184 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - К.: Наукова думка, 1997. — Т.2. — С.340.
185 Там само. — С.92.
186 ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3326. — Арк. 25.
187 Там само.
188 Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. — 1994. - №6. — С. 105.
189 ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 24. — Спр. 5024. — Арк. 9.
190 Баран В. Указана праця. — С.114.
191 Там само. — С.112-113.
192 Національні відносини в Україні в XX століття 3б. документів і матеріалів. — С.415.
193 ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 25. — Спр. 2545. — Арк. 14.
194 Там само. — Арк. 15.
195 Там само. — Арк. 31.
196 Там само. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1882. — Арк. 78.
197 Там само.
198 Там само.
199 Там само. — Арк. 79.
200 Там само.
201 Довженко О. Указана праця. - С. 411.
202 ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 25. — Спр. 3364. — Арк. 17.

Розділ 2. ЕТНОМОВНІ ПРОЦЕСИ

2.1. Динаміка загальної чисельності населення

Зміни загальної чисельності населення України за 1959-1989 рр. Дослідження змін чисельності населення України проводиться як у цілому за 1959-1989 рр., так і за окремими періодами між переписами. Враховувались також і територіальні особливості цих змін.

Загальне зростання чисельності населення України відбувалося не лише завдяки природному, а й механічному приросту. Вивчення та аналіз статистичних матеріалів переписів засвідчують, що чисельність всього населення за тридцять років постійно збільшувалася, однак це зростання за окремими періодами проходило досить нерівномірно. Мало того, з'явилась та набула поширення чітко виражена тенденція до поступового зниження темпів приросту загальної чисельності населення.

Протягом першого періоду (1959-1970 рр.) загальна чисельність населення зросла з 41 млн. 869,0 тис. осіб до 47 млн. 126,5 тис. осіб, тобто на 5 млн. 257,5 тис. осіб, або на 12,56%. За другий період (1970-1979 рр.) зростання чисельності всього населення складало 2 млн. 482,8 тис. осіб, або 5,27%, досягнувши в 1979 році 49 млн. 609,3 тис. осіб [Таблиці 1,2]. За третій період (1979-1989 рр.) приріст чисельності був найменшим і становив лише 1 млн. 842,7 тис. осіб, або 3,73% [Таблиця 2]. Загальна чисельність населення України за матеріалами перепису 1989 року складала 51 млн. 452,0 тис. осіб [Таблиця 1].

У цілому за тридцять років (1959-1989 рр.) населення України збільшилося на 9 млн. 583,0 тис. осіб, тобто, на

22,89% [Таблиця 2]. Порівняльний аналіз свідчить, що темпи приросту чисельності населення за третій період були втричі меншими, ніж за перший період. Якщо взяти за 100% загальний приріст чисельності населення за 1959-1989 рр., то на перший період припадає 54,86%, на другий – 25,91%, а на третій – лише 19,23% [Таблиця 47]. Таким чином, чітко простежується тенденція поступового зниження темпів зростання чисельності населення України, особливо за останній, третій період.

Значна диференціація в темпах приросту чисельності населення спостерігалась і за окремими регіонами. Найбільш високими ці темпи були в Південному регіоні. За тридцять років чисельність його населення зросла на 2 млн. 553,7 тис. осіб, або на 50,41%. За цей же час населення Донецько-Придніпровського регіону збільшилося на 3 млн. 925,5 тис. осіб (22,10%), а Південно-Західного – на 3 млн. 103,8 тис. осіб (16,30%) [Таблиця 2].

Тобто, найнижчими темпи приросту чисельності населення, порівняно з іншими двома регіонами, спостерігалися в Південно-Західному. Якщо взяти за 100% загальний приріст чисельності населення України за 1959-1989 рр., то на Донецько-Придніпровський регіон припадало 40,96%, на Південно-Західній – 32,39%, а на Південній – 26,65% [Таблиця 48].

Ще більш суттєві відмінності в темпах приросту чисельності всього населення були за окремими областями. Найвищими ці темпи виявилися в Києві та Кримській області, головним чином, у результаті механічного приросту. Так, наприклад, чисельність населення столиці України, що в 1959 році становила 1 млн. 104,3 тис. осіб, зросла в 1989 році до 2 млн. 572,2 тис. осіб [Таблиця 1]. Тобто, приріст за тридцять років складав 1 млн. 467,9 тис. осіб, або на 132,92%. За 1959-1989 рр. більше ніж удвічі зросла чисельність населення Кримської області – на 1 млн. 229,0 тис. осіб, або на 102,29% [Таблиця 2].

За досліджуваний період значно збільшилась також чисельність населення областей: Херсонської – на

50,08%, Дніпропетровської – на 42,25% та Запорізької – на 41,68%. Дещо нижчими, але досить-таки високими темпами зростала чисельність населення ще двох південних областей – Миколаївської та Одеської, відповідно, на 31,02% та 29,47% [Там само]. Таким чином, в південних областях спостерігалось найбільш інтенсивне зростання чисельності населення, порівняно з іншими областями. Однак, ці зміни відбувалися в значній мірі завдяки не лише природному приросту чисельності населення, а перш за все стали результатом механічного приросту, тобто міграцій, і не лише з інших областей України, але й із за її меж.

Другим після Півдня регіоном, де темпи зростання чисельності населення були вищими за загальні у цілому в Україні, можна вважати західні області. Так, протягом 1959-1989 рр. приріст чисельності населення складав у Закарпатській області – 33,36%, у Львівській – 29,39%, в Івано-Франківській – 29,10%, у Рівненській – 25,69% [Там само]. Це зростання відбулося, головним чином, завдяки більш високому коефіцієнту народжуваності, тобто, за рахунок природного приросту.

У трьох інших західних областях темпи приросту були нижчими, ніж у цілому в Україні. Так, за тридцять років приріст населення найменшої в Україні за площею та чисельністю Чернівецької області становив 21,53%, у Волинській та в Тернопільській, відповідно, 18,85% та 7,22%. Що стосується останньої, то зростання чисельності її населення відбулося, в основному, лише за перший період, а за другий період приріст складав лише 9,4 тис. осіб (0,81%), за третій – 1,9 тис. осіб (0,16%). За рівнем приросту Тернопільщина була близька до сусідніх з нею центральних областей України [Там само].

На рівні середньореспубліканських були темпи приросту чисельності населення індустріальних та високоурбанізованих східних областей: Харківської – 25,97%, Донецької – 24,63%, дещо нижчі в Луганській – 16,50% [Там само]. У значній мірі цей приріст був досягнутий

внаслідок міграцій населення, в тому числі з території Росії.

Останнє місце за рівнем темпів приросту займали дев'ять областей Центральної та Північної України: Київська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Житомирська, Чернігівська, Хмельницька, Вінницька та Сумська, зокрема, в них темпи приросту чисельності населення були значно нижчими, ніж у інших областях. Лише в двох з них, у Київській та в Полтавській, протягом усіх трьох періодів спостерігалось незначне зростання чисельності. За тридцять років приріст складав, відповідно, 12,52% та 7,17% [Там само].

В інших семи областях цієї частини України відбувалося не лише зростання, а й навіть скорочення чисельності населення за окремі періоди. Так, за перший період збільшення чисельності населення, хоч і незначне, було в п'яти областях: у Кіровоградській – на 3,41%, у Черкаській – на 2,11%, у Житомирській – на 1,43%, у Чернігівській – на 0,39%, у Хмельницькій – на 0,24%. У двох же областях – Вінницькій та Сумській за цей період спостерігалось навіть зменшення чисельності всього населення [Там само].

За другий період населення зросло лише в Черкаській, в інших шести областях центру та півночі України воно скоротилося. За третій період скорочення чисельності населення охопило вже всі сім областей і складало, відповідно, у Вінницькій – 5,80%, у Чернігівській – 5,74%, у Житомирській – 3,51%, у Сумській – 2,55%, у Хмельницькій – 2,21%, у Черкаській – 1,15%, у Кіровоградській – 1,07% [Там само].

У цілому ж, за 1959-1989 рр. з цих семи областей мінімальний приріст чисельності населення спостерігався лише в двох: у Черкаській – на 1,60% та в Кіровоградській – на 0,83%. Загальний приріст чисельності населення в цих двох областях був досягнутий у результаті його зростання лише за перший період (1959-1970 рр.). В інших п'яти областях центральної та північної України

відбулося значне зменшення загальної чисельності населення: у Вінницькій – на 221,2 тис. осіб (10,32%), у Чернігівській – на 141,0 тис. осіб (9,07%), у Сумській – на 86,2 тис. осіб (5,69%), у Хмельницькій – на 89,8 тис. осіб (5,57%) і в Житомирській – на 66,0 тис. осіб (4,11%) [Там само]. Отже, протягом 1959-1989 рр. спостерігалася суттєва територіальна диференціація в змінах загальної чисельності населення окремих областей.

Територіальне розміщення населення за регіонами та областями. Завдяки різним темпам приросту чисельності населення, змінювалося і його розташування за окремими регіонами та областями. Так, у 1959 році у Південно-Західному регіоні проживало 19 млн. 036,5 тис. осіб, що складало 45,47% загальної чисельності населення України. У Донецько-Придніпровському регіоні налічувалося 17 млн. 766,2 тис. осіб (42,43%), у Південному – найменше, 5 млн. 066,3 тис. осіб (12,10%) [Таблиці 1, 31].

У результаті більш високих темпів приросту протягом 1959-1989 рр. у Південному регіоні, його питома вага серед усього населення України зросла в 1989 році до 14,81% (7 млн. 620,0 тис. осіб), внаслідок чого скоротилися частки Донецько-Придніпровського – до 42,16% та Південно-Західного – до 43,03% [Там само]. І це при тому, що чисельність населення цих двох регіонів порівняно з 1959 роком збільшилася в абсолютних показниках і становила в 1989 році, відповідно, 21 млн. 691,7 тис. осіб та 22 млн. 140,3 тис. осіб [Таблиця 1].

Під впливом суттєвої різниці в темпах приросту чисельності, або навіть його зменшення протягом 1959-1989 рр., відбувалися значні зміни в територіальному розміщенні населення за окремо взятими областями. Так, спостерігалось зростання питомої ваги населення, зосередженого в більшості південних, західних і частково в східних областях: у Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Кримській, Львівській, Миколаївській, Рівненській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій, (всього в 12-ти) та в Києві.

Навпаки, зменшилася частка населення, яке зосереджувалося в усіх, без винятку, центральних та північних областях [Таблиця 31].

Чисельність населення в окремих областях України не була однаковою. Більшими за чисельністю були промислово розвинуті східні та південні області, значно меншими — західні. Так, поряд з областями, де чисельність населення перевищувала три млн. осіб (Донецька, Дніпропетровська, Харківська), були адміністративно-територіальні одиниці, де проживало менше одного млн. осіб, як, наприклад, у Чернівецькій області [Таблиця 1].

Проаналізуємо розселення населення за окремими областями у 1989 році. Найбільшою за загальною чисельністю населення в Україні залишалася Донецька область. У 1989 році там проживало 5 млн. 311,8 тис. осіб, або 10,33% всього населення України, тобто кожен десятий її мешканець. У Дніпропетровській області налічувалося 3 млн. 869,9 тис. осіб (7,52%), у Харківській — 3 млн. 174,4 тис. осіб (6,17%), у Львівській — 2 млн. 727,4 тис. осіб (5,31%), у Луганській — 2 млн. 857,0 тис. осіб (5,56%), в Одеській — 2 млн. 624,2 тис. осіб (5,10%), у Києві — 2 млн. 572,2 тис. осіб (5,00%), у Кримській — 2 млн. 430,5 тис. осіб (4,72%), у Запорізькій — 2 млн. 074,0 тис. осіб (4,04%) [Таблиця 1, 31].

Від одного до двох мільйонів осіб зосереджувалося у 1989 році в кожній з 17-ти областей, зокрема у Київській — 1 млн. 920,8 тис. осіб (3,75%), у Вінницькій — 1 млн. 920,8 тис. осіб (3,73%), у Полтавській — 1 млн. 748,7 тис. осіб (3,39%), у Житомирській — 1 млн. 537,6 тис. осіб (2,98%), у Черкаській — 1 млн. 527,4 тис. осіб (2,96%), у Хмельницькій — 1 млн. 521,6 тис. осіб (2,95%), у Сумській — 1 млн. 427,5 тис. осіб (2,77%), в Івано-Франківській — 1 млн. 413,2 тис. осіб (2,75%), у Чернігівській — 1 млн. 412,8 тис. осіб (2,74%), у Миколаївській — 1 млн. 328,3 тис. осіб (2,58%), у Закарпатській — 1 млн. 245 тис. осіб (2,43%), у Херсонській — 1 млн. 237,0 тис. осіб (2,41%), у Кіровоградській — 1 млн. 228,1 тис. осіб (2,38%), у Рівненській — 1 млн. 164,2 тис. осіб

(2,27%), у Тернопільській — 1 млн. 164,0 тис. осіб (2,27%), у Волинській — 1 млн. 058,4 тис. осіб (2,06%), у Чернівецькій — 940,8 тис. осіб (1,83%) [Там само].

Висновки. Отже, підводячи підсумки змін чисельності всього населення України протягом 1959-1989 рр., можна зробити такі висновки:

1. Відбувалося поступове зменшення темпів приросту чисельності населення, найвищими вони були за перший період, найнижчими — за третій. Більш інтенсивне зростання населення спостерігалось у Південному та в Донецько-Придніпровському регіонах, значно менше — в Південно-Західному. Крім того, простежується суттєва диференціація темпів приросту за окремими областями, в п'яти з них відбувалося навіть скорочення загальної чисельності населення.

2. У результаті такої різної динаміки чисельності населення окремих регіонів та областей, змінювалось та кож і його територіальне розміщення. Цей перерозподіл відбувався на користь південних та східних областей, за рахунок зменшення питомої ваги населення центральних та північних, тобто, історичного центру української нації.

2.2. Українці: чисельність та територіальне розміщення

Зміни чисельності українців. За досліджуваний період (1959-1989 рр.) чисельність корінної нації в Україні зростала досить повільно — з 32 млн. 158,5 тис. осіб у 1959 році до 37 млн. 419,0 тис. осіб у 1989 році [Таблиця 3]. Тобто, загальний приріст складав лише 16,36% [Таблиця 4]. За цей же час загальна чисельність усього населення України зросла на 22,89%, а росіян — на 60,14% [Таблиці 2, 10].

Із загального приросту чисельності українців за тридцять років — 5 млн. 260,5 тис. осіб на перший період припадало 3 млн. 125,4 тис. осіб (59,41% загального приросту), на другий — 1 млн. 205,0 тис. осіб (22,91%), а на третій — лише 930,1 тис. осіб (17,68%) [Таблиці 4, 47]. Таким чи-

ном, темпи приросту чисельності українців постійно знижувались і складала за перший період – 9,72%, за другий та третій, відповідно, 3,42% та 2,54% [Таблиця 4].

Чітко проглядається значна територіальна диференціація в темпах приросту корінної нації за окремими регіонами та за областями. Так, зокрема, за тридцять років у Південному регіоні приріст чисельності українців був найбільшим, порівняно з іншими двома регіонами, і складав 38,72%. Значно меншим він був у Південно-Західному – 15,85% та в Донецько-Придніпровському – 11,91% регіонах. При цьому, варто відмітити, що за другий та за третій періоди найменшими були темпи приросту українців у Донецько-Придніпровському, відповідно, 1,71% та 1,50% та у Південно-Західному – 3,81% та 2,70% [Там само].

У цілому ж, за 1959-1989 рр. у Південному та Донецько-Придніпровському регіонах приріст чисельності росіян значно переважав приріст чисельності українців не лише у відносних, але навіть і в абсолютних показниках. Для порівняння, у Південному регіоні приріст чисельності перших за тридцять років складав 1 млн. 289,9 тис. осіб, а других – 1 млн. 116,2 тис. осіб. У Донецько-Придніпровському регіоні зростання числа росіян складало 2 млн. 347,5 тис. осіб, а українців – 1 млн. 494,3 тис. осіб [Таблиці 4, 10].

Така несприятлива для українців ситуація, що склалася у південних та східних областях, призвела до того, що у цілому в Україні в 70-ті рр., тобто, за другий період, зростання їхньої чисельності навіть в абсолютних показниках поступалось величині приросту чисельності росіян. За цей час приріст числа корінної нації складав 1 млн. 205,0 тис. осіб, а етнічної меншини – 1 млн. 345,3 тис. осіб [Там само].

Досить нерівномірно розподілявся приріст чисельності українців і за окремими областями. У семи із 25-ти областей приросту взагалі не було, а навпаки, відбувалося зменшення числа українців. Зокрема, за 1959-1989 рр. у Чернігівській області скорочення складало 11,99%, у

Вінницькій – 10,60%, у Сумській – 8,28%, у Хмельницькій – 5,38%, у Житомирській – 3,62%, у Кіровоградській – 3,04%, у Черкаській – 2,22% [Таблиця 4]. Зменшилася чисельність українців переважно в тих областях, де була значною частка сільського населення. Фактично в цих областях розгорнулися процеси депопуляції, що охопила центр та північ України. Особливо активного розвитку набув процес скорочення чисельності етнічних українців у 70-80-х рр.

Так, якщо за перший період зменшення чисельності українців відбувалося лише в трьох областях (Вінницькій, Сумській та Чернігівській), то в другому – вже у восьми, а в третьому – в дев'яти. У 70-ті рр. зменшилась також чисельність українців у одній з найбільш урбанізованих областей – Луганській, на 30,9 тис. осіб, або на 2,23%. У цій області скорочення чисельності українців було зумовлене процесами етнічної асиміляції, зросійщенням, що особливо активно проходили на сході республіки, перш за все, серед міського населення. За третій період скоротилась чисельність українців навіть у столичній Київській області – на 14,6 тис. осіб, тобто на 0,84% [Там само].

Найбільш високими темпами зростала чисельність українців у Києві (180,73%), у Кримській (133,80%), у Закарпатській (42,27%), у Херсонській (40,23%), у Львівській (35,55%), у Дніпропетровській (31,70%), у Запорізькій (30,88%), в Івано-Франківській (29,41%), у Чернівецькій (28,54%), в Одеській (27,42%), у Рівненській (25,54%), у Миколаївській (21,97%) областях [Там само].

Таким чином, темпи приросту чисельності українців у західних областях, у Придніпров'ї та на півдні були вищими, ніж у цілому в Україні. До того ж, спостерігалася суттєва територіальна диференціація в змінах чисельності українців та росіян.

Частка українців серед загального приросту чисельності всього населення України. Аналіз статистичних матеріалів переписів стосовно частки приросту числа українців у загальному прирості чисельності всього населення Украї-

ни дозволив прийти до досить важливих результатів. Так, у цілому в Україні за тридцять років приріст числа українців складав 54,89% загального приросту населення, за перший період – 59,45%, за другий – менше половини, 48,53%, за третій – 50,47% [Таблиця 49].

Суттєві відмінності в рівні частки українців серед загального приросту населення спостерігались також і за окремими регіонами. Найсприятливіша ситуація для українців існувала в Південно-Західному регіоні, порівняно з двома іншими регіонами. За 1959-1989 рр. 85,38% загального приросту чисельності всього населення припадало на українців, однак і тут намітилась тенденція поступового скорочення їхньої частки. Зокрема, за перший період цей показник становив 87,61%, за другий та третій періоди він скоротився, відповідно, до 83,16% та 82,39% [Там само].

Досить несприятлива ситуація склалася для українців у двох інших регіонах. Так, у Південному регіоні за тридцять років зростання чисельності українців складало менше половини загального приросту чисельності всього його населення – 43,71%. У цьому регіоні, як, до речі, й у Донецько-Придніпровському, чітко простежувалась тенденція до поступового зниження частки українців серед приросту чисельності всього населення. Якщо за перший період вона становила 47,47%, то в другому скоротилася до 40,35%, а в третьому – до 38,92% [Там само].

Найнижчий рівень частки приросту чисельності українців спостерігався в індустріальному Донецько-Придніпровському регіоні. Так, якщо у 1959 році 70,67% чисельність всього населення цього регіону складали українці, то в загальному прирості населення за 1959-1989 рр. їхня частка була майже вдвічі меншою і становила лише 38,07% [Таблиці 19, 49]. І коли в першому періоді цей показник був на рівні 45,99%, то в другому він складав менше чверті – 24,34%, у третьому – 30,75%, тобто, менше третини загального приросту чисельності всього населення цього регіону [Таблиця 49].

Отже, питома вага українців серед загального приросту чисельності всього населення була значно меншою, ніж їхня частка серед усього населення України, особливо, у Донецько-Придніпровському та в Південному регіонах. У цих двох регіонах на українців припадало менше половини загального приросту чисельності всього населення. Така несприятлива для корінної нації ситуація, яка особливо загострилася в 70-ті рр. (другий період), коли у цілому в Україні частка українців у прирості чисельності всього населення складала лише 48,53% [Там само], поставила їх перед реальною перспективою стати меншістю на своїй рідній землі, перш за все в індустріальних східних та південних областях.

Територіальне розміщення українців за регіонами та областями. Завдяки суттєвій різниці в темпах приросту чисельності українців в окремих регіонах та областях, у деяких з них навіть відбувалося скорочення їхньої чисельності, змінювалось також і їхнє територіальне розміщення. Найбільше число українців, серед інших регіонів, зосереджувалося в Південно-Західному регіоні, де знаходився історичний центр української нації. У 1959 році там проживало 16 млн. 719,4 тис. осіб, або 51,99% загальної чисельності всіх українців. У 1989 році їхня кількість зросла до 19 млн. 369,4 тис. осіб, однак питома вага цього регіону серед чисельності всіх українців, хоча й незначно, але скоротилася – до 51,76% [Таблиці 3,32]. Це зменшення сталося тому, що в більшості центральних областей відбувалося скорочення загальної чисельності українців, його не могли навіть компенсувати й досить високі темпи приросту в західних областях.

Збільшилася також чисельність українців у Донецько-Придніпровському регіоні – з 12 млн. 556,1 тис. осіб у 1959 році до 14 млн. 050,4 тис. осіб у 1989 році [Таблиця 3]. Це зростання відбулося, в основному, лише за перший період. Разом з тим, питома вага цього регіону серед загального числа етнічних українців зменшилась за 1959-1989 рр., відповідно, з 39,05% до 37,55% [Таблиця 32].

Найбільш інтенсивне зростання чисельності українців спостерігалося в Південному регіоні, тут у 1959 році їх нараховувалося 2 млн. 883,0 тис. осіб, а в 1989 році – 3 млн. 999,2 тис. осіб [Таблиця 3]. У результаті такого значного збільшення, частка Південного регіону серед загального числа українців зросла з 8,96% у 1959 році до 10,69% у 1989 році [Таблиця 32].

Змінилося також і територіальне розміщення українців за окремими областями, які, до того ж, досить суттєво відрізнялися за загальною чисельністю населення. Найбільше українців (понад п'ять відсотків у кожній області), було зосереджено у Дніпропетровській – 6,54% у 1959 році та 7,40% у 1989 році, в Донецькій, відповідно, 7,36% та 7,19%, у Львівській – 5,65% та 6,58%, у Харківській – 5,39% та 5,32% [Там само].

Далі за чисельністю послідовно йдуть Київ – 2,06% у 1959 році і 4,98% у 1989 році, Вінницька – 6,11% і 4,69%, Київська – 4,98% і 4,62%, Полтавська – 4,74% і 4,10%, Луганська – 4,44% і 3,96%, Одеська – 3,49% і 3,82%, Черкаська – 4,39% і 3,69%, Хмельницька – 4,50% і 3,67%, Івано-Франківська – 3,22% і 3,58%, Сумська – 4,17% і 3,26%, Тернопільська – 3,23% і 3,01%, Рівненська – 2,68% і 2,90%, Кіровоградська – 3,35% і 2,79%, Миколаївська – 2,55% і 2,68%, Волинська – 2,61% і 2,67%, Закарпатська – 2,13% і 2,61%, Херсонська – 2,07% і 2,50%, Чернівецька – 1,61% і 1,78%, Кримська – 0,83% і 1,67% області [Там само].

Загалом же, протягом 1959-1989 рр. зросла частка українців, зосереджених у Києві та в 12-ти областях – західних та південних, у той же час скоротилася у 13-ти областях – центральних, північних та східних.

Частка українців серед усього населення України. Не лише внаслідок низького природного приросту чисельності українців, а і в результаті їхньої етнічної асиміляції (зросійщення) та міграційних процесів, частка корінної нації серед населення республіки постійно зменшувалася. Необхідно відмітити, що ці етнічні та міграційні процеси не можна вважати природним явищем. Безумовно,

вони стали прямим наслідком штучно створеної етнодемографічної ситуації. Так, якщо у 1959 році українці склали 76,81% загальної чисельності населення України, то в 1970 році – вже 74,87%, у 1979 році – 73,55%, а у 1989 році – лише 72,72%, хоча жодних об'єктивних причин для такого суттєвого скорочення не існувало [Таблиця 19].

Таким чином, за тридцять років частка українців серед усього населення України зменшилась на 4,08% [Таблиця 27]. Навпаки, за цей же час частка росіян зросла на 5,13% [Таблиця 28]. Та незважаючи на ці досить несприятливі для українців етнічні процеси, в усіх областях, окрім Кримської, вони складали абсолютну більшість серед усього населення.

Проаналізуємо ці зміни за окремими регіонами. Найбільш високою була частка українців серед населення Південно-Західного регіону, де її скорочення не було таким значним, як у двох інших регіонах. Частка корінної нації зменшилася в цьому регіоні з 87,83% у 1959 році до 87,48% у 1989 році, або лише на 0,35% [Таблиці 19, 27]. Для порівняння, частка росіян серед населення Південно-Західного регіону зросла за цей же час на 2,02% [Таблиця 28].

Значно нижчою, порівняно з Південно-Західним, була частка українців серед загальної чисельності населення Донецько-Придніпровського регіону, де відбувалося найбільш інтенсивне її зменшення – з 70,67% у 1959 році до 64,77% у 1989 році [Таблиця 19]. У цілому ж, за тридцять років частка українців серед усього населення цього регіону знизилася на 5,90% [Таблиця 27]. У той же час, частка росіян у найбільш розвинутому промисловому регіоні України навпаки зросла на 6,33% [Таблиця 28].

Серед усього населення трьох регіонів, частка українців у Південному регіоні була найменшою, і до того ж мала тенденцію до поступового зниження – з 56,91% у 1959 році до 52,48% у 1989 році [Таблиця 19]. Тобто, скорочення за цей час становило 4,43% [Таблиця 27]. Частка росіян серед усього населення регіону, порівняно з дво-

ма іншими, за тридцять років зросла найбільше, а саме на 6,57% [Таблиця 28].

За 1959-1989 рр. у 17-ти областях з 25-ти скоротився рівень частки українців серед усього населення. Зростання спостерігалось лише у Києві – на 12,34% та у восьми областях, у тому числі в п'яти західних. Зокрема, у Львівській – на 4,10%, Чернівецькій – на 3,86%, Закарпатській – на 3,85%, Тернопільській – на 1,88%, Івано-Франківській – на 0,22%, а також у Кримській – на 3,47%, Житомирській – на 0,44% та Хмельницькій – на 0,18% [Таблиці 19, 27].

Найбільш значне скорочення частки українців серед усього населення виявилось у Дніпропетровській – 6,18%, Харківській – 6,03%, Луганській – 5,88%, Миколаївській – 5,61%, Полтавській – 5,57%, Херсонській – 5,32%, Запорізькій – 5,22%, Донецькій – 4,82% областях, тобто, переважно у найбільш промислово розвинутих та урбанізованих районах республіки. Вона зменшилася також і в центральних та північних областях: у Київській – на 3,79%, Черкаській – на 3,53%, Кіровоградській – на 3,41%, Чернігівській – на 3,01%, Сумській – на 2,42%, Вінницькій – на 1,12% та в південній, Одеській області – на 1,23%. Незначне скорочення відбулось також і в двох західних областях: у Рівненській – на 0,11% та Волинській – на 0,05% [Там само].

Таким чином, зменшення частки українців серед усього населення охопило абсолютну більшість областей, але масштаби скорочення мали значну територіальну диференціацію. Однак, незважаючи на значне зменшення рівня частки українців серед загальної чисельності населення за тридцять років, у 1989 році він становив у більшості областей Центральної та Західної України від 85% до 96% [Таблиця 19].

Зокрема, найвищою серед населення усіх областей була частка українців у Тернопільській області – 96,77%. Високою вона була також і в Івано-Франківській –

95,02%, у Волинській – 94,80%, Рівненській – 93,26%, Чернігівській – 91,45%, Вінницькій – 90,68%, Черкаській – 90,46%, Хмельницькій – 90,34%, Львівській – 90,36%, Київській – 89,39%, Полтавській – 87,87%, Сумській – 85,49%, Кіровоградській – 85,25%, Житомирській – 84,94% [Там само].

Досить значним рівень цієї частки був також у двох південних областях: Херсонській – 75,74% та Миколаївській – 75,55% і у двох західних: Закарпатській – 78,41% та Чернівецькій – 70,80%. Понад 70% загальної чисельності склали українці і серед населення Києва – 72,45% та Дніпропетровської області – 71,56% [Там само].

Відносно меншою була частка українців серед загальної чисельності населення східних та деяких південних областей, до того ж, у цих регіонах відбувалося найбільш інтенсивне її скорочення. За даними перепису 1989 року українці склали 63,06% чисельності всього населення Запорізької області, хоча ще в 1959 році цей показник становив 68,28%, у Харківській, відповідно, 62,78% та 68,81%, в Одеській – 54,82% та 55,82% [Там само].

Ще меншою була частка українців серед усього населення Донбасу та Криму. Зокрема, в Донецькій області в 1959 році вона становила 55,58%, а в 1989 році – лише 50,76%, у Луганській, відповідно, 57,75% та 51,87%. Лише в одній області – Кримській, етнічні українці опинилися в меншості серед усього населення: в 1959 році – 22,28%, у 1970 році ця частка зросла до 26,45%, у 1979 році вона зменшилася до 25,62% і дещо збільшилася у 1989 році до 25,75%. Тобто, в Криму частка українців зростала лише за перший період, за другий відбулося її скорочення, і майже зовсім вона не змінилася за третій період [Там само].

Висновки. Аналіз статистичних матеріалів дозволив зробити такі висновки:

1. Темпи зростання чисельності українців мали тенденцію до поступового зниження, особливо за другий та

за третій періоди. Вони були суттєво меншими, ніж темпи приросту всього населення України. У той же час, темпи приросту чисельності росіян були майже в чотири рази вищими за темпи приросту числа українців.

2. Зберігалася значна територіальна диференціація в динаміці чисельності українців. Більш високими темпами вона зростала в Південному регіоні, меншими – в Південно-Західному та в Донецько-Придніпровському. У двох із трьох регіонів України – Південному та Донецько-Придніпровському, зростання чисельності росіян значно переважало приріст числа українців не лише у відносних показниках, але й в абсолютних цифрах. У семи областях центральної та північної України відбувалось навіть зменшення загальної чисельності українців на тлі зростання чисельності росіян.

3. Питома вага українців у загальному прирості населення була значно меншою, ніж їхня частка серед усього населення України. У зросійщених Південному та Донецько-Придніпровському регіонах частка українців серед загального приросту складала лише близько 40%. У цих двох регіонах перед українцями постала реальна загроза перетворення в перспективі на меншину на власних етнічних землях.

4. У результаті значної різниці в темпах приросту чисельності українців у окремих областях змінювалося також і їхнє територіальне розміщення. Якщо взяти всю чисельність корінної нації за 100%, то її частка збільшувалась у Південному регіоні за рахунок скорочення частки Донецько-Придніпровського. У Південно-Західному регіоні, де було зосереджено найбільше українців, їхня питома вага, в основному, залишалася майже без змін (близько 52%), але в західних областях вона навіть помітно зросла, компенсуючи скорочення в центральних.

5. Завдяки суттєвій різниці в темпах приросту чи навіть скороченню чисельності окремих етнічних груп в Україні, питома вага корінної нації за тридцять років помітно знизилась, і навпаки, значно зросла частка росіян серед на-

селення республіки. Необхідно відмітити, що в самій Російській Федерації їхня питома вага серед усього населення невпинно скорочувалась, бо природний приріст росіян був значно нижчим, ніж неросійських народів, перш за все порівняно з тими, що переважно сповідували іслам. Крім того, відбувалось масове переселення росіян до інших радянських республік.

Варто підкреслити, що в 20-ті рр. ХХ століття, коли російщення України було значно слабшим, темпи приросту чисельності українців значно випереджали темпи приросту росіян, завдяки перш за все природному приросту і незначному розвитку міграційних процесів. Це об'єктивно вело до зростання питомої ваги українців, за рахунок скорочення частки росіян серед населення України. Таким чином, корінна нація – українці мали значно більший демографічний потенціал, порівняно з цією етнічною меншиною, хоч і найбільшою за числом серед інших меншин України. Тому, зменшення частки українців серед усього населення України за 1959-1989 рр. не можна вважати природним явищем, бо воно було прямим наслідком політики російщення України, що її активно проводив радянський режим. Фактично відбувалася поступова, але невпинна деукраїнізація України, вигідна росіянам, але об'єктивно несприятлива для українців.

Найвищою була частка українців у Південно-Західному регіоні – близько 87% чисельності всього населення, значно нижчою вона була у Донецько-Придніпровському, а особливо у Південному. У цих двох останніх регіонах частка українців постійно зменшувалася, завдяки збільшенню частки росіян. У цілому ж, протягом 1959-1989 рр. у 17-ти областях з 25-ти частка українців серед усього населення помітно скоротилася. Постійно ж вона зростала лише у Києві та в Західній Україні: Галичині, Закарпатті та Буковині.

Таким чином, зміни чисельності українців за 1959-1989 рр. не були однозначними та мали досить істотні те-

риторіальні й часові відмінності. Загальний напрям цих змін у значній мірі був не на користь корінної нації, особливо за два останні періоди (70-80-ті рр.), перш за все в Донецько-Придніпровському та в Південному регіонах.

2.3. Мовне середовище українців: україномовні та російськомовні.

Порівняльний аналіз змін чисельності україномовних та російськомовних українців. Аналіз змін чисельності українців був би не повним без дослідження процесів мовної асиміляції в їхньому середовищі. За ставленням до рідної мови українців можна розподілити на дві групи: україномовні та російськомовні. Перші власну національну мову зберегли, а другі її втратили, зросійщились. Проведемо порівняльний аналіз змін чисельності цих двох груп українців за 1959-1989 рр.

Проаналізуємо зміни чисельності обох груп за окремими часовими періодами. Вивчення цієї проблеми свідчить, що за перший період число україномовних українців зросло на 2 млн. 185,0 тис. осіб, а російськомовних українців — на 942,3 тис. осіб, відповідно, на 7,27% та на 45,40% [Таблиці 6, 8]. Тобто, з 100% загального приросту чисельності українців за перший період на першу групу припадало 69,91%, а на другу — 30,15% [Таблиця 50].

Отже, за перший період (1959-1970 рр.) україномовні ще переважали російськомовних серед загального приросту чисельності українців, хоча необхідно підкреслити, що частка другої групи серед загального приросту українців була вп'ятеро більшою, ніж її питома вага в загальній чисельності корінної нації в 1959 році, відповідно, 30,15% та 6,45% [Таблиці 21, 50].

За другий та за третій періоди відбулися суттєві зміни в прирості чисельності корінної нації, і, до того ж, не на користь україномовних українців. Зокрема, за другий період чисельність першої групи збільшилася лише на 236,3 тис. осіб, а другої — на 968,9 тис. осіб, тобто, на 0,73%

та 32,11%, відповідно [Таблиці 6, 8]. Таким чином, у 70-ті рр. приріст чисельності україномовних українців був учтверо меншим, ніж приріст числа російськомовних українців. Активна мовна асиміляція українців, зросійщення у ці роки призводило до постійного зростання числа російськомовних серед корінної нації. Ця ж тенденція спостерігалася і в третьому періоді. Зокрема, чисельність україномовних збільшилася на 331 тис. осіб, а російськомовних — на 591 тис. осіб, відповідно — на 1,02% та 14,84% [Там само].

Частка україномовних становила лише 19,60% у 70-ті рр. і 35,61% у 80-ті рр. загального приросту чисельності етнічних українців, а частка російськомовних, відповідно, 80,40% та 64,39% [Таблиця 50]. У цілому ж, за другий та за третій періоди серед усього приросту чисельності українців приріст російськомовних був значно більшим, порівняно з україномовними, навіть в абсолютних показниках. Тобто, у 1970-1989 рр. чисельність української нації зростала переважно за рахунок російськомовних українців — фактично росіян за мовою та національною самосвідомістю, які мали лише українське етнічне походження.

За тридцять років (1959-1989 рр.) чисельність російськомовних українців зроста з 2 млн. 075,5 тис. осіб до 4 млн. 576,4 тис. осіб або на 120,59%, чи більше ніж удвічі [Таблиці 7, 8]. Для порівняння, збільшення чисельності україномовних українців складало за цей же час лише 9,15% [Таблиця 6]. У 1959 році їх налічувалося 30 млн. 072,3 тис. осіб, а у 1989 році — 32 млн. 825,4 тис. осіб [Таблиця 5].

Із загального приросту чисельності етнічних українців за тридцять років, що становив 5 млн. 260,5 тис. осіб (100%), на україномовних припадало 2 млн. 753,1 тис. осіб, або 52,34%, а на російськомовних — 2 млн. 502,9 тис. осіб, або 47,58% [Таблиці 4, 6, 8, 50]. Отже, чисельна перевага україномовних серед загального приросту етнічних українців за 1959-1989 рр. була досягнута лише завдяки їхньому зростанню за перший період. За другий та

за третій періоди беззаперечно перевага як у відносних, так і в абсолютних показниках була на користь російськомовних українців.

Зміни в чисельності українців як україномовних, так і російськомовних, мали значні територіальні відмінності. Зокрема, за перший період відбувалося зростання обох груп українців у всіх трьох регіонах, але темпи їхнього приросту досить суттєво різнилися. Чітко визначилася також і тенденція активного збільшення чисельності російськомовних українців, більш високими темпами, ніж україномовних, особливо в Південному та в Донецько-Придніпровському регіонах.

У Південно-Західному регіоні за перший період приріст чисельності україномовних українців складав 1 млн. 405,0 тис. осіб (8,63%), а зростання числа російськомовних українців становило лише 44,8 тис. осіб (10,36%) [Таблиці 6, 8]. Незначний приріст російськомовних українців був зумовлений тим, що загальна їхня чисельність в абсолютних показниках у цьому регіоні була досить невеликою, зокрема, вона складала у 1959 році 432,4 тис. осіб [Таблиця 7].

Більш значна різниця між україномовними та російськомовними українцями, і не лише в абсолютних показниках, але і в темпах приросту, була у Південному регіоні. Протягом 1959-1970 рр. перша група збільшилась на 410,3 тис. осіб (16,45%), а друга група – на 213,8 тис. осіб (55,10%) [Таблиці 6, 8]. Тобто, якщо перевага в абсолютних показниках була на боці україномовних, то у відносних показниках вони значно поступалися перед російськомовними.

Особливо несприятливі умови для зростання чисельності україномовних українців, порівняно з двома іншими регіонами, склалися в Донецько-Придніпровському регіоні. У цьому регіоні за перший період приріст чисельності, відповідно за групами, становив 3,27% та 54,47%. Причому, на його території, на відміну від двох інших регіонів, приріст чисельності російськомовних українців до-

сить суттєво переважав зростання числа україномовних, і не лише в темпах, але навіть у абсолютних показниках, відповідно, 683,7 тис. осіб та 369,7 тис. осіб [Там само].

Досить значні відмінності за окремими регіонами спостерігалися також і в рівнях часток першої та другої груп у загальному прирості чисельності українців. Так, якщо за перший період у Південно-Західному регіоні україномовні досягали 97,02% загального приросту чисельності українців, то в Південному регіоні цей показник був значно меншим – дві третини (65,73%), а в Донецько-Придніпровському – всього лише одну третину (35,10%). Частка російськомовних серед загального приросту українців складала, відповідно, за цими регіонами – 2,98%, 34,27%, 64,90% [Таблиця 50].

У другому періоді (1970-1979 рр.) продовжували посилюватися досить негативні тенденції в динаміці чисельності україномовних українців. Відносно сприятлива для них ситуація склалася лише у Південно-Західному регіоні, порівняно з двома іншими регіонами. Так, у цьому регіоні число українців, що визнавали рідною українську мову, збільшилось на 526,3 тис. осіб, або на 2,98%, а чисельність російськомовних українців зростала значно вищими темпами – 163,1 тис. осіб, або 34,18% [Таблиці 6, 8].

Темпи приросту числа російськомовних українців у Південно-Західному регіоні в другому періоді були значно вищими як у відносних, так і в абсолютних показниках, порівняно з попереднім, першим періодом. Таким чином, у другому періоді (в 70-ті рр.) процеси мовної асиміляції українців отримали значне поширення навіть у цьому найменш зросійщеному регіоні України. Тому частка україномовних серед загального приросту чисельності українців за другий період зменшилася до 76,01%, що було помітно нижче за питому вагу цієї групи серед етнічних українців Південно-Західного регіону в 1970 році – 97,33%. [Таблиці 21, 50].

Приріст україномовних українців за другий період у Південному регіоні поступався зростанню числа російсь-

комовних українців і не лише в темпах, як це було за перший період, але й в абсолютних показниках. Так, чисельність першої групи збільшилась лише на 71,4 тис. осіб (2,46%), а другої – на 208,1 тис. осіб (34,58%) [Таблиці 6, 8]. Тобто, приріст чисельності першої групи в абсолютних цифрах був утричі меншим за приріст другої групи. Частка україномовних серед загального приросту українців у Південному регіоні складала 25,53%, тобто лише четверту частину, а російськомовних – 74,42%, хоча в цілому серед українців цього регіону переважала якраз перша, а не друга група [Таблиці 21, 50].

Ще більш загрозливим для україномовних українців було становище в 70-ті рр. у Донецько-Придніпровському регіоні. Тут їхня чисельність не лише не зростала, але й зазнала значного скорочення – на 361,4 тис. осіб (3,09%). За цей же час число російськомовних українців продовжувало досить швидко збільшуватись – на 597,7 тис. осіб (30,63%). Отже, в найбільш промислово розвинутому регіоні України за другий період зростання загальної чисельності українства відбувалось виключно за рахунок зросійщених за мовою українців [Таблиці 6, 8].

У 80-ті рр. (третій період) у динаміці змін чисельності як першої, так і другої груп українців зберігалися в основному ті ж тенденції, що склалися в 70-ті рр. Зокрема, за третій період у Південно-Західному регіоні приріст україномовних українців становив 428,3 тис. осіб (2,35%), а російськомовних українців – 82,9 тис. осіб (12,95%). У Південному регіоні, відповідно, 77,4 тис. осіб (2,60%) та 134,2 тис. осіб (16,57%). У Донецько-Придніпровському регіоні, як і за попередній, другий період, у третьому зростала лише чисельність російськомовних українців – на 374,6 тис. осіб (14,77%). У той же час, число україномовних українців у цьому регіоні продовжувало неухильно скорочуватися – на 173,9 тис. осіб, або на 1,54% [Там само].

Таким чином, протягом 1959-1989 рр. відбулися значні зміни у чисельності двох груп українців у всіх трьох регіонах України. Найбільш високими були темпи приросту

чисельності україномовних українців у Південному регіоні – 559,1 тис. осіб (22,42%) та Південно-Західному – 2 млн. 359,6 тис. осіб (14,50%). У Донецько-Придніпровському регіоні приросту чисельності цієї групи взагалі не було, навпаки, скорочення складало 165,6 тис. осіб (1,47%) [Таблиця 6].

На відміну від першої групи, зростання чисельності другої групи – російськомовних, відбулося в усіх трьох регіонах і, до того ж, більш високими темпами. Зокрема, їхній приріст у Південному регіоні становив за тридцять років 556,1 тис. осіб (143,32%) та у Донецько-Придніпровському – 1 млн. 656,0 тис. осіб (131,94%). Тобто, чисельність російськомовних українців у цих двох регіонах більше ніж подвоїлася. Відносно меншими були темпи приросту цієї групи в Південно-Західному регіоні – 290,8 тис. осіб (67,25%) [Таблиця 8]. Але й у цьому регіоні темпи приросту чисельності російськомовних українців переважали темпи приросту україномовних українців у відносних показниках.

У цілому ж, за тридцять років частка україномовних серед загального приросту українців найвищою була у Південно-Західному регіоні – 89,04%, меншою у Південному – 50,09%, що було значно нижче питомої ваги україномовних у загальній чисельності українців цих двох регіонів. У Донецько-Придніпровському регіоні загальний приріст чисельності корінної нації був досягнутий лише за рахунок зростання числа російськомовних [Таблиці 21, 50].

Отже, проведений аналіз статистичних матеріалів свідчить про значну регіональну диференціацію в динаміці чисельності обох мовних груп українців. У всіх трьох регіонах темпи приросту чисельності російськомовних українців перевищували темпи приросту україномовних українців, а в індустріальному Донецько-Придніпровському регіоні навіть відбувалося зменшення числа українців, рідна мова яких була українська. Такі мовні процеси в українському етнічному середовищі були прямим наслідком політики російщення України.

Простежимо за змінами чисельності першої та другої груп українців за окремими областями. У цілому ж, за 1959-1989 рр. з 25-ти областей в десяти з них зменшилася загальна чисельність україномовних українців. Якщо за перший період скорочення відбувалось лише в чотирьох областях, то за другий та за третій – вже в 12-ти. Найбільшого скорочення чисельності україномовні українці зазнали в Донбасі, де фактично розгорнулися процеси активної деукраїнізації. За тридцять років чисельність українців, що зберігали власну національну мову, зменшилась у Луганській області на 256,4 тис. осіб, або на 20,68%, а в Донецькій – на 266,7 тис. осіб (14,26%) [Таблиця 6].

Скорочення числа україномовних українців охопило також центральні та північні області, в яких відбувалося зменшення загальної чисельності всього населення. Зокрема, у Вінницькій області воно становило 221,4 тис. осіб (11,37%), у Чернігівській – 162,7 тис. осіб (11,89%), у Сумській – 134,1 тис. осіб (10,80%), у Хмельницькій – 88,2 тис. осіб (6,12%), у Житомирській – 70,6 тис. осіб (5,29%), у Кіровоградській – 49,1 тис. осіб (4,64%), у Черкаській – 46,1 тис. осіб (3,29%) та в Полтавській – 12,4 тис. осіб (0,82%). Крім того, у другому періоді відмічалося зниження чисельності україномовних українців у Запорізькій та в Харківській областях, а в третьому – в Київській та в Одеській [Там само].

Найбільше ж зростання чисельності цієї групи українців спостерігалось лише у столиці та в західних областях. Зокрема, у Києві приріст становив 990,2 тис. осіб (207,37%) – це були найвищі в Україні абсолютні та відносні показники, досягнуті перш за все за рахунок міграційних процесів, переважно україномовного сільського населення Правобережної та Західної України. Значно вищими, ніж у цілому в Україні, були темпи приросту чисельності україномовних українців у всіх, без винятку, західних областях: у Закарпатській області приріст рівнявся 285,6 тис. осіб (42,25%), у Львівській –

651,0 тис. осіб – найвищий серед всіх областей абсолютний показник, (36,44%), в Івано-Франківській – 302,1 тис. осіб (29,24%), у Чернівецькій – 138,2 тис. осіб (27,11%), у Рівненській – 218,2 тис. осіб (25,43%), у Волинській – 158,3 тис. осіб (18,92%), і порівняно менше в Тернопільській – 96,7 тис. осіб (9,42%) [Там само].

Досить високі темпи приросту чисельності україномовних українців були також у Херсонській – 198,1 тис. осіб (31,76%), у Дніпропетровській – 396,2 тис. осіб (20,31%), а особливо в Кримській – 187,2 тис. осіб (132,11%). Однак, зростання числа україномовних українців у цих трьох областях було досягнуто, головним чином, за рахунок лише першого періоду, а в другому та в третьому періодах (70-80-ті рр.) воно було досить незначним [Там само].

На відміну від україномовних, протягом 1959-1989 рр. чисельність російськомовних українців зросла в усіх областях, за винятком Тернопільської, де скорочення складало 0,5 тис. осіб (15,15%) та Львівської, відповідно, 4,1 тис. осіб (13,18%), а також Чернігівської – 13,5 тис. осіб (13,55%). В Чернігівській області суттєво зменшилася також і загальна чисельність населення [Таблиці 2, 8].

Найбільш високі темпи приросту чисельності російськомовних українців були у промислових областях східної та південної України, де їхнє число зросло майже втричі. Зокрема, це зростання складало у Запорізькій – 194,0 тис. осіб (182,84%), у Луганській – 322,2 тис. осіб (182,24%), у Дніпропетровській – 270,2 тис. осіб (178,23%), в Одеській – 229,3 тис. осіб (164,25%), у Херсонській – 70,6 тис. осіб (159,01%) [Таблиця 8].

Більше ніж удвічі зросла чисельність цієї групи ще у дев'яти областях: трьох центральних, двох східних, двох південних і двох західних, а також у столиці України. Зокрема, у Кримській – на 170,6 тис. осіб (135,50%), у Київській – 19,0 тис. осіб (119,50%), у Донецькій – 589,5 тис. осіб, найбільший приріст серед усіх областей в абсолютних показниках (118,37%), у Чернівецькій – 9,4 тис.

осіб (116,04%), у Полтавській – 24,1 тис. осіб (115,31%), у Харківській – 216,2 тис. осіб (112,96%), у Києві – 209,2 тис. осіб (112,29%), у Миколаївській – 85,6 тис. осіб (109,60%), у Закарпатській – 4,8 тис. осіб (106,87%), у Житомирській – 21,6 тис. осіб (103,84%) [Там само].

Високими також були темпи приросту чисельності російськомовних українців у всіх інших областях, особливо в центральних та в західних, але досить незначними в абсолютних показниках. Так, їхнє число зросло у Черкаській області на 14,6 тис. осіб (99,82%), у Кіровоградській – на 16,2 тис. осіб (76,42%), у Хмельницькій – на 9,9 тис. осіб (75,57%), у Вінницькій – на 12,7 тис. осіб (66,15%), в Івано-Франківській – на 3,1 тис. осіб (65,96%), у Рівненській – на 3,4 тис. осіб (57,63%). Найнижчі темпи приросту були в Сумській – 23,6 тис. осіб (26,49%) та у Волинській – 1,1 тис. осіб (21,15%) областях [Там само].

Таким чином, у переважній більшості областей України, за винятком Тернопільської та Львівської, темпи приросту чисельності україномовних українців значно поступалися рівню зростання числа російськомовних українців. У цих двох областях чисельність російськомовних зменшилась, як і в Чернігівській, в останній, до речі, скоротилося число обох груп українців. У столиці України приріст першої групи випереджав другу в абсолютних і у відносних показниках.

Територіальне розміщення україномовних і російськомовних українців за регіонами та за областями. У результаті суттєвої різниці в темпах приросту, змінювалось також територіальне розміщення обох груп українців як в окремих областях, так і в регіонах. Якщо взяти за 100% чисельність кожної групи у цілому в Україні, то в Південному регіоні у 1959 році проживало 2 млн. 493,7 тис. україномовних українців, що складало 8,29% загальної їхньої чисельності в Україні та 388,0 тис. осіб, 18,69% чисельності всіх російськомовних українців, а в 1989 році, відповідно, 3 млн. 052,8 тис. осіб (9,30%) та 944,1 тис. осіб (20,62%) [Таблиці 5, 7, 33].

У Донецько-Придніпровському регіоні в 1959 році перша група складала 11 млн. 300,3 тис. осіб (37,58%), друга група – 1 млн. 255,1 тис. осіб (60,48%), у 1989 році, відповідно, 11 млн. 134,7 тис. осіб (33,92%) та 2 млн. 911,1 тис. осіб (63,59%). У Південно-Західному регіоні в 1959 році нараховувалося 16 млн. 278,3 тис. українців (54,13%), рідною мовою яких була українська, а також 1 млн. 432,4 тис. українців (20,83%), що визнавали рідною російську мову, а в 1989 році, відповідно, 18 млн. 637,9 тис. осіб (56,78%) та 723,2 тис. осіб (15,79%) [Там само].

Порівняльний аналіз статистичних матеріалів переписів свідчить, що зросла частка україномовних українців, зосереджених у Південно-Західному та Південному регіонах, за рахунок її скорочення у Донецько-Придніпровському, де зменшилася абсолютна чисельність цієї групи. Частка російськомовних українців збільшилася у Донецько-Придніпровському та Південному регіонах, внаслідок нижчих темпів приросту цієї групи в Південно-Західному регіоні. Звертає на себе увагу й той факт, що частка російськомовних українців переважала питому вагу україномовних українців у Донецько-Придніпровському та Південному регіонах, але поступалася в Південно-Західному.

Основним ареалом розселення україномовних українців протягом 1959-1989 рр. продовжував залишатися Південно-Західний регіон, а російськомовних українців – Донецько-Придніпровський. Аналіз статистичних матеріалів свідчить, що територіальне зосередження російськомовних українців, в основному, збігалось з розселенням етнічних росіян за окремо взятими регіонами, а україномовних українців з етнічними українцями. Тобто, російськомовні українці зосереджувалися на Півдні та Сході України, де знаходився основний ареал розселення російської етнічної меншини, під впливом якої українці якраз і зазнавали мовної асиміляції, насамперед у міському середовищі.

Територіальне розміщення україномовних та російсь-

комовних українців досить суттєво різнилося і за окремими областями. Російськомовні українці проживали переважно в східних та в південних областях. У 1989 році найбільше їх було зосереджено в Донецькій – 1 млн. 087,5 тис. осіб (23,75%) та Луганській – 499,0 тис. осіб (10,89%) областях, тобто у Донбасі знаходилась третина всіх російськомовних українців України [Таблиці 7, 33].

Досить значною була їхня чисельність також у Дніпропетровській – 421,8 тис. осіб (9,21%), у Харківській – 407,6 тис. осіб (8,90%), у Києві – 395,5 тис. осіб (8,63%), в Одеській – 368,9 тис. осіб (8,05%), у Кримській – 296,5 тис. осіб (6,47%) та в Запорізькій – 300,1 тис. осіб (6,55%). У цілому ж у цих семи областях та столиці проживало понад 80% усіх зросійщених за мовою українців, на інші 18 областей припадало менше 20% їхньої загальної чисельності [Там само].

Порівняно менше налічувалося російськомовних українців у двох південних областях: у Миколаївській – 163,7 тис. осіб (3,57%) та в Херсонській – 115,0 тис. осіб (2,51%), а також у двох північних: у Сумській – 112,7 тис. осіб (2,46%) та в Чернігівській – 86,1 тис. осіб (1,88%). В інших 14-ти областях російськомовних українців було значно менше, на кожну з них припадало менше одного відсотка загальної чисельності зросійщених українців. Найменше їх було в Тернопільській області – лише 2,8 тис. осіб (0,06%). [Там само].

У розселенні україномовних українців спостерігалися значні відмінності, порівняно з територіальним розташуванням російськомовних українців. Так, зокрема, найбільше українців, які визнавали рідною українську мову, зосереджувались у Львівській області – у 1989 році 2 млн. 437,6 тис. осіб, або 7,40% загального числа усіх україномовних українців в Україні. Досить показово, що у 1959 році в цій області їх було значно менше – 1 млн. 786,6 тис. осіб (5,74%). Слідом за Львівською за числом україномовних українців у 1989 році йшли Дніпропетровська – 2 млн. 347,4 тис. осіб (7,05%), Вінницька – 1 млн. 725,8

тис. осіб (5,25%) та Київська області – 1 млн. 694,2 тис. осіб (5,16%) [Таблиці 5, 33].

Від чотирьох до п'яти відсотків від загальної чисельності україномовних українців був рівень їхньої частки в інших шести областях. У найбільшій за загальною чисельністю населення Донецькій області знаходилось лише 1 млн. 603,3 тис. осіб, або лише 4,88% всіх україномовних українців. Далі, послідовно за чисельністю йшли: Харківська – 1 млн. 585,1 тис. осіб (4,82%), Полтавська – 1 млн. 491,3 тис. осіб (4,54%), Черкаська – 1 млн. 352,2 тис. осіб (4,11%), Хмельницька – 1 млн. 351,6 тис. осіб (4,11%), Івано-Франківська – 1 млн. 335,1 тис. осіб (4,06%), а також Київ – 1 млн. 467,7 тис. осіб (4,47%) [Там само].

На рівні трьох-чотирьох відсотків був рівень цієї частки ще у восьми областях: у Житомирській – 1 млн. 263,7 тис. осіб (3,84%), у Чернігівській – 1 млн. 205,8 тис. осіб (3,67%), у Тернопільській – 1 млн. 123,5 тис. осіб (3,42%), у Сумській – 1 млн. 107,6 тис. осіб (3,37%), у Рівненській – 1 млн. 076,3 тис. осіб (3,27%), в Одеській – 1 млн. 062,6 тис. осіб (3,23%), у Кіровоградській – 1 млн. 009,4 тис. осіб (3,07%), у Запорізькій – 1 млн. 007,6 тис. осіб (3,06%) та у Волинській – 995,0 тис. осіб (3,03%) [Там само].

Від одного до трьох відсотків загальної чисельності україномовних українців зосереджувалося у шести областях, причому дві з них – Луганська та Кримська за чисельністю всього населення були одними з найбільших в Україні, а за чисельністю україномовних українців – найменшими. Зокрема, в 1989 році в Луганській області проживало 983,0 тис. українців цієї групи, що становило 2,99% загальної їхньої чисельності в Україні. До речі, в цій східній області відбувалось значне скорочення, порівняно з 1959 роком, як частки україномовних українців, так й абсолютної їхньої чисельності – 1 млн. 239,4 тис. осіб (4,12%). До цієї групи областей входили також Закарпатська – 921,5 тис. осіб (2,92%), Миколаївська – 839,5 тис. осіб (2,55%), Херсонська – 821,8 тис. осіб (2,50%), Чернівецька – 647,8 тис. осіб (1,97%). Наймен-

ше серед усіх областей було україномовних українців у Кримській області – лише 328,9 тис. осіб (1,00%) [Там само].

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів свідчить, що розселення україномовних українців було більш-менш рівномірним, порівняно з територіальним розміщенням російськомовних українців. У східних та південних областях питома вага російськомовних українців переважала частку україномовних українців у розміщенні обох груп на території України, а у західних та центральних областях співвідношення цих груп було на користь українців, які зберігали власну національну мову.

Частки україномовних та російськомовних серед загальної чисельності українців. Активна реалізація політики зросійщення України призвела до того, що частка російськомовних серед українців постійно збільшувалася, бо темпи приросту їхньої чисельності значно випереджали відповідні показники зростання числа україномовних українців. Так, якщо в 1959 році частка зросійщених за мовою складала лише 6,45% загального числа українців, то в 1970 році вона зросла до 8,55%, у 1979 році збільшилася до 10,92%, а у 1989 році досягла 12,23%. Тобто, за тридцять років рівень цієї частки підвищився на 5,78%. На стільки ж за цей час скоротилася частка україномовних серед українців, що дорівнювала в 1959 році – 93,51%, у 1970 році – 91,42%, у 1979 році – 89,05%, а у 1989 році – лише 87,72% [Таблиці 21, 52, 53].

Аналіз статистичних матеріалів переписів свідчить також про значні регіональні відмінності в рівні мовного зросійщення українців. Найбільш високим був рівень частки російськомовних серед українців у Південному регіоні, в значній мірі за рахунок Кримської області, і складав у 1959 році – 13,46%, а в 1989 році – 23,61% [Таблиця 21]. Тобто, кожен четвертий українець у цьому регіоні визнавав рідною не власну національну, а чужу – російську мову.

Досить високий рівень мовної асиміляції українців був

характерним також і для Донецько-Придніпровського регіону і складав, відповідно, в 1959 році – 10,00%, а в 1989 році – 20,72%. Тобто, якщо в 1959 році в цьому регіоні лише кожен десятий українець був зросійщеним за мовою, то в 1989 році – вже кожен п'ятий. Відносно менший ступінь мовної асиміляції (зросійщення) українців спостерігався в Південно-Західному регіоні, хоча і тут він мав тенденцію до неухильного зростання – з 2,59% у 1959 році до 3,73% у 1989 році [Там само].

Таким чином, частка російськомовних серед українців зростала в усіх трьох регіонах, хоча і досить різними темпами. Так, якщо в Південному та в Донецько-Придніпровському регіонах вона за тридцять років підвищилася, відповідно, на 10,15% та 10,72%, то в Південно-Західному, де процеси мовної асиміляції не набули такого широкого розповсюдження, як на інших територіях, її рівень зріс лише на 1,14% [Таблиця 53].

Ще більш суттєві відмінності в ступені мовної асиміляції українців спостерігалися за окремими областями. Найвищим цей показник був у південних та східних областях, а також у столиці України, але в жодній з областей він не переважав 50%. Найбільше зросійщеними за мовою виявилися українці в Криму, де чисельність представників корінної нації була найменшою серед усіх інших областей. У 1959 році російськомовні складали 47,03% загального числа українців цієї області, а у 1989 році – 47,37% [Таблиця 21].

Аналіз статистичних матеріалів переконливо свідчить про поступове, але невпинне посилення процесів мовного зросійщення українців. У 1959 році російськомовні складали більше 10% загальної чисельності українців у чотирьох областях та більше 20% в одній області та столиці України. У 1989 році російськомовні українці складали більше 10% загального числа українців у трьох областях, більше 20% – ще у трьох областях та Києві, більше 30% – у одній (Луганській), більше 40% – у двох (Донецькій та Кримській) [Там само].

Найбільш активно процеси мовної асиміляції проходили насамперед у східних та південних областях, а також у столиці України. Тобто, якщо в 1959 році рівень частки зросійщених за мовою серед українців перевищував 10% у п'яти областях та Києві, то в 1989 році – вже в дев'яти областях, а також у столиці України [Там само].

За 1959–1989 рр. зріс рівень частки російськомовних серед українців у Донецькій області – з 21,03% до 40,37%, у Луганській – з 12,48% до 33,66%, в Одеській – з 12,41% до 25,74%, у Запорізькій – з 10,61% до 22,94%, у Харківській – з 11,03% до 20,45%, у Миколаївській – з 9,49% до 16,34%, у Дніпропетровській – з 7,21% до 15,23%, у Херсонській – з 6,64% до 12,27%. Навпаки, у Києві ступінь мовного зросійщення українців дещо зменшився, але продовжував залишатися на досить високому рівні, відповідно 26,06% та 21,22% [Там само].

Відносно меншою була частка російськомовних серед українців у північних та в центральних областях. Так, у Сумській області цей показник складав 6,69% у 1959 році та 9,23% у 1989 році, в Чернігівській – 6,78% та 6,66%, у Кіровоградській – 1,96% та 3,57%, у Житомирській – 1,53% та 3,24%, у Полтавській – 1,37% та 2,92%, у Черкаській – 1,04% та 2,12%, у Київській – 0,99% та 2,02%, у Вінницькій – 0,97% та 1,81%, у Хмельницькій – 0,90% та 1,67%, а також у двох західних: Чернівецькій – 1,56% та 2,62% і Львівській – 1,71% та 1,09% [Там само].

В інших областях Західної України процеси російщення не набули такого широкого розвитку, тому частка російськомовних не перевищувала одного відсотка серед загального числа українців. У Закарпатській області вона складала 0,65% у 1959 році та 0,95% у 1989 році, у Рівненській – 0,68% та 0,85%, у Волинській – 0,62% та 0,63%, в Івано-Франківській – 0,45% та 0,58%, у Тернопільській – 0,32% та 0,24% [Там само].

Зростання частки російськомовних серед українців відбувалося в усіх областях, окрім трьох, у тому числі у двох західних: у Львівській скорочення за тридцять років

становило 0,62%, в Тернопільській – 0,08%, а також в одній північній – Чернігівській (0,12%) [Там само]. У столиці України також скоротилася частка російськомовних серед етнічних українців на 6,84%, бо темпи приросту чисельності україномовних українців у Києві переважали темпи зростання числа зросійщених за мовою представників корінної нації [Таблиці 6, 8, 52, 53].

Найбільш інтенсивно збільшувався рівень частки російськомовних серед українців у Донбасі: в Луганській області – на 21,18%, у Донецькій – на 19,34%. Значне зростання відбувалось також і в інших областях сходу та півдня, де частка цієї групи серед етнічних українців і так була досить високою, за винятком лише Кримської. Так, в Одеській області частка зросійщених українців збільшилася на 13,33%, у Запорізькій – на 12,33%, у Харківській – на 9,42%, у Дніпропетровській – на 8,02%, у Миколаївській – на 6,85%, у Херсонській – на 5,63% [Таблиця 53].

На один-два відсотка зростає питома вага російськомовних серед українців у більшості центральних та північних областей: у Сумській – на 2,54%, у Житомирській – на 1,71%, у Кіровоградській – на 1,61%, у Полтавській – на 1,55%, у Черкаській – на 1,08%, у Київській – на 1,03%, а також у західній Чернівецькій – на 1,06% [Там само].

Досить незначне зростання частки цієї групи, менше одного відсотка, спостерігалось у переважній більшості західних областей, на Поділлі, а також у Криму. Зокрема, воно становило: у Вінницькій – 0,84%, у Хмельницькій – 0,77%, у Кримській – 0,34%, Закарпатській – 0,30%, у Рівненській – 0,17%, в Івано-Франківській – 0,13%, у Волинській – 0,01% [Там само]. Отже, процеси мовної асиміляції українців поширилися на всі області України, але їхні масштаби мали досить значні територіальні відмінності.

Частка україномовних серед українців була найвищою в західних областях: у Тернопільській в 1959 році – 99,67% і в 1989 році – 99,74%, в Івано-Франківській, відповідно,

99,54% та 99,42%, у Волинській – 99,37% та 99,36%, у Рівненській – 99,22% та 99,13%, у Львівській – 98,25% та 98,90%, у Закарпатській – 98,45% та 98,44%, у Чернівецькій – 98,34% та 97,25% [Таблиця 21]. Ці західноукраїнські землі ввійшли до складу СРСР лише в 1939-1944 рр. і процеси мовного зросійщення не мали тут глибокого історичного коріння, бо Галичина, Закарпаття, Буковина не входили до складу Російської імперії, на відміну від інших українських етнічних земель.

Досить значним, більшим за 90%, залишався рівень частки україномовних серед українців у центральних та північних областях, хоча і тут чітко виявилася тенденція до його скорочення протягом 1959-1989 рр. Особливо значного зменшення він зазнав у східних та південних областях і складав у 1989 році в Херсонській – 87,71%, у Миколаївській – 83,64%, у Дніпропетровській – 84,75%, у Харківській – 79,53%, у Запорізькій – 77,03%, в Одеській – 74,23%. Найменшим цей показник був серед українців у Донбасі та в Криму: в Луганській – 66,32%, у Донецькій – 59,53% та в Кримській – 52,55%. На відміну від сходу і півдня України, у Києві частка україномовних серед українців зросла з 71,92% у 1959 році до 78,75% у 1989 році [Там само].

Таким чином, проведений аналіз статистичних матеріалів свідчить, що внаслідок російщення України, відбувалось зростання частки російськомовних серед українців у більшості областей, особливо у східних та південних, і навпаки, на цих же територіях простежувалось інтенсивне скорочення частки україномовних.

Частки україномовних і російськомовних українців серед приросту всього населення України та загальної його чисельності. Завдяки суттєвій різниці в темпах приросту чисельності україномовних та російськомовних українців, відбувалися суттєві зміни питомої ваги обох цих груп серед усього населення, зокрема, зменшувалась частка першої групи, і навпаки, зростала частка другої. Так, у цілому в Україні частка російськомовних українців складала у 1959

році 4,96%, у 1970 році – 6,40%, у 1979 році – 6,04%, і в 1989 році – 8,90%. Тобто, за тридцять років частка зросійщених українців серед загальної чисельності населення України зросла на 3,94%. [Таблиця 25]. При цьому необхідно підкреслити, що їхня частка серед загального приросту чисельності населення була значно вищою за їхню частку серед усього населення України [Таблиці 25, 49].

У цілому ж, за перший період на російськомовних українців припадало 17,92% загального приросту чисельності всього населення України, за другий період – 39,02% і за третій – 32,11%, всього ж за 1959-1989 рр. – 26,19% [Таблиця 49]. Отже, незважаючи на те, що зросійщені за мовою українці становили у 1959 році лише п'ять відсотків серед усього населення, в його загальному прирості за 1959-1989 рр. їхня частка складала понад чверть.

Проведений аналіз статистичних матеріалів дозволив виявити суттєві територіальні відмінності. Найменшим, порівняно з двома іншими регіонами, був рівень частки російськомовних українців серед усього населення Південно-Західного регіону, хоча й тут він виявив стійку тенденцію до зростання. У 1959 році він становив у цьому регіоні лише 2,27%, а в 1989 році – 3,27%. Значно вищою вона була в Південному, відповідно, 7,66% та 12,39% та в Донецько-Придніпровському – 7,06% та 13,42% [Таблиця 25].

Ще більш значна диференціація виявляється при проведенні аналізу змін частки російськомовних українців у загальному прирості всього населення цих регіонів. Так, якщо за перший період у Південно-Західному регіоні частка цієї групи українців збільшилася лише на 2,71%, то за другий та третій періоди вона значно зросла, і становила, відповідно, 19,59% та 13,41%, в цілому ж, за 1959-1989 рр. – 9,37% [Таблиця 49].

Досить високим був рівень цієї частки в загальному прирості чисельності населення Південного регіону, й складав за перший період – 16,27%, за другий – 30,03% і за третій – 24,56%, усього ж за тридцять років – 21,78%. Од-

нак, особливо значним її рівень був у Донецько-Придніпровському регіоні. Якщо за перший період питома вага цієї групи становила 29,85%, то за другий та третій періоди навіть більше половини загального приросту чисельності населення, відповідно, 62,44% та 55,27%, у цілому ж, за 1959–1989 рр. – 42,19%. Тобто, у 70–80-ті рр. населення цього промислового регіону зростало переважно за рахунок російськомовних українців та росіян. [Там само].

Протягом 1959–1989 рр. частка російськомовних українців серед усього населення збільшувалася також і в усіх областях, окрім Львівської, Тернопільської, Чернігівської та столиці України. Досить значною в 1989 році вона була серед населення східних та південних областей: у Донецькій – 20,47%, у Запорізькій – 14,87%, в Одеській – 14,05%, у Харківській – 12,84%, у Миколаївській – 12,32%, у Кримській – 12,20%, у Дніпропетровській – 10,90%, у Херсонській – 9,30% та в північних: у Сумській – 7,89% і Чернігівській – 6,09%, а також у Києві – 15,37%. При цьому, вона залишалася порівняно меншою в більшості центральних областей, від півтора до трьох відсотків, і зовсім низькою, менше одного відсотка – у західних. Таким чином, частка російськомовних українців серед усього населення України постійно зростала і особливо високим був її рівень на сході та на півдні, значно меншим – в центрі та на заході України [Таблиця 25].

Навпаки, рівень частки україномовних українців серед усього населення неухильно знижувався, на відміну від російськомовних українців. Так, у цілому в Україні питома вага українців, які визнавали рідною власну національну мову, досягала в 1959 році 71,82% загальної чисельності населення, у 1970 році – 68,45%, у 1979 році – 65,50%, а в 1989 році – лише 63,80%, тобто, за тридцять років її рівень скоротився на 8,02% [Там само].

Звертає на себе увагу і той факт, що ще меншою була частка приросту україномовних українців серед загального зростання чисельності всього населення України. Якщо за перший період ця частка становила 41,56%, то за дру-

гий та за третій періоди значно знизилась, відповідно, до 9,52% й до 18,01%, а в цілому за тридцять років – до 31,28% [Таблиця 49]. Отже, українці, що зберігали рідну мову, вже опинилися у **МЕНШОСТІ** в загальному прирості чисельності всього населення України за 1959–1989 рр.

Аналіз статистичних матеріалів переписів свідчить про існування значних територіальних відмінностей у рівні частки україномовних українців серед загальної чисельності населення окремих регіонів. Найбільш високим він був у Південно-Західному регіоні, хоча й тут виявив стійку тенденцію до помітного зменшення. Зокрема, у 1959 році частка україномовних українців складала 85,51% загальної чисельності населення регіону, в 1970 році – 85,47%, у 1979 році – 84,61%, а в 1989 році – 84,18%, тобто за тридцять років скоротилася на 1,33% [Таблиця 25].

Суттєво меншою була ця частка у Донецько-Придніпровському регіоні: у 1959 році – 63,61%, у 1970 році – 58,18%, у 1979 році – 53,81%, у 1989 році – 51,33%, тобто за тридцять років вона знизилася на 12,28%, найбільше серед усіх трьох регіонів [Там само].

Найнижчою була питома вага україномовних українців серед населення Південного регіону, перш за все завдяки досить незначному рівню їхньої частки серед населення Кримської області. Так, у 1959 році вона складала 49,22% загальної чисельності населення Південного регіону, у 1970 році – 45,51%, у 1979 році – 42,06%, а в 1989 році – 40,06%, за 1959–1989 рр. скорочення становило 9,16% [Там само]. Отже, україномовні українці вже стали меншістю серед усього населення цього стратегічно важливого регіону України.

Аналіз статистичних матеріалів дозволив виявити досить несприятливу для українства тенденцію: частка україномовних українців серед загального приросту чисельності всього населення була значно меншою, ніж їхня питома вага в складі всього населення кожного з трьох регіонів. Найбільш сприятливою, порівняно з іншими

двома регіонами, була для них ситуація у Південно-Західному регіоні, де за перший період частка українців, що не втратили власну національну мову, становила 85,01% загального приросту населення. Але навіть у цьому регіоні у 70–80-ті рр. вона суттєво знизилась і складала за другий період – 63,21% і за третій – 69,26%. Всього ж за тридцять років ця частка становила 76,02% загального приросту чисельності населення регіону [Таблиці 25, 49].

Значно складнішою для україномовного середовища була ситуація в Південному регіоні, де україномовні українці протягом 1959–1989 рр. опинилися в меншості. Якщо в першому періоді частка українців, рідною мовою яких була українська, становила 31,22% загального приросту населення цього регіону, то в другому та третьому періодах вона була зовсім незначною – лише 10,30% та 14,16% [Таблиця 49].

У Донецько-Придніпровському регіоні україномовні українці знаходилися в зовсім несприятливих умовах. Зростання чисельності цієї групи українців відбувалося лише за перший період, але й те незначне – 16,14% загального приросту чисельності населення цього регіону. За другий та третій періоди їхня чисельність навіть помітно скоротилася, тому частка україномовних українців серед загального приросту населення цього регіону протягом 70–80-х рр. була відсутня взагалі. Незначне зростання числа україномовних українців у Донецько-Придніпровському регіоні за перший період не могло компенсувати суттєве його скорочення за другий та за третій періоди. Тому, в цілому за 1959–1989 рр. у цьому найбільш зросійщеному регіоні України зменшилася абсолютна чисельність україномовних українців та, відповідно, і їхня частка серед усього населення [Таблиці 5, 6, 49]. Отже, в найбільшому промисловому регіоні України виникла реальна загроза перетворення українців на етнічну меншину на своїй рідній землі.

Простежимо за змінами рівня частки україномовних українців серед усього населення окремих областей. Ха-

рактерною ознакою цих змін було скорочення частки українців, які визнавали рідною власну національну мову, в абсолютній більшості областей. Якщо за перший період її рівень зменшився в 13-ти областях, то за другий – в 20-ти, а за третій – в 19-ти. Усього ж, за 1959–1989 рр. скорочення частки україномовних українців спостерігалося серед усього населення 17-ти областей. Особливо активно ці процеси проходили на сході та на півдні України. Незначне зростання питомої ваги україномовних українців відбулося лише серед населення Києва, Кримської, а також шести західних областей: Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької [Таблиця 25].

У 1989 році найвищою була частка україномовних українців серед населення західних областей: Тернопільської – 96,52%, Івано-Франківської – 94,47%, Волинської – 94,01%, Рівненської – 92,45%, Львівської – 89,37%. Досить високою вона була також і в центральних та північних областях: у Вінницькій – 89,55%, у Хмельницькій – 88,83%, у Черкаській – 88,53%, у Київській – 87,58%, у Чернігівській – 85,35%, у Полтавській – 85,28%, у Житомирській – 83,19%, у Кіровоградській – 82,19%, у Сумській – 77,59%. Відносно меншим був рівень частки україномовних українців ще у двох західних областях: у Закарпатській – 77,19% та в Чернівецькій – 68,85%, хоча в цих областях чітко спостерігалась тенденція до її поступового зростання, внаслідок відносно незначного розповсюдження процесів зросійщення в мовному середовищі українців [Там само].

На рівні 57–66% ця частка була в Києві, у Дніпропетровській, Миколаївській та Херсонській областях. Ще в шести областях частка україномовних українців серед усього населення була меншою за 50%, зокрема вона складала в Харківській – 49,93%, у Запорізькій – 48,58%, в Одеській – 40,49%, у Луганській – 34,40%, у Донецькій – 30,18% та в Кримській – лише 13,53% [Там само].

Таким чином, проведений аналіз статистичних мате-

ріалів свідчить про те, що частка україномовних українців серед загальної чисельності населення поступово знижувалася, і навпаки, досить активно зростала частка російськомовних українців. Ці етномовні процеси мали далекосяжні й неоднозначні наслідки для України. Порівняльний аналіз змін чисельності двох груп українців (україномовних та російськомовних) дозволив простежити за цими тенденціями в динаміці, що не могло бути виявлено без такого поділу, особливо при дослідженні процесів мовної асиміляції в середовищі корінної нації.

Висновки. Проаналізувавши зміни чисельності україномовних та російськомовних українців, автор дійшов до таких висновків :

1. Темпи приросту чисельності україномовних українців суттєво поступалися темпам зростання числа російськомовних українців, при цьому за другий та третій періоди (70–80-ті рр.) перевага не лише у відносних, але й в абсолютних показниках була за українцями, зросійщеними за мовою. Про масштаби цієї переваги свідчать такі розрахунки автора. Якби за 1959–1989 рр. чисельність українців першої групи збільшувалась такими ж темпами, як і чисельність другої групи, то у 1989 році вона б складала 66 млн. 337,2 тис. осіб, а не 32 млн. 825,4 тис. осіб, як було насправді. З іншого боку, якби чисельність російськомовних українців зростала б такими ж темпами, як і чисельність україномовних українців, то їхнє число було б лише 2 млн. 265,5 тис. осіб, а не 4 млн. 578,4 тис. осіб, як це виявив перепис 1989 року [Розрахунки за даними таблиць 5, 6, 7, 8]. Отже, в результаті досить суттєвої різниці в темпах приросту, особливо в 70–80-ті рр., чисельність корінної нації зростала переважно за рахунок російськомовних українців, що були фактично росіянами українського етнічного походження не лише за мовою, але в значній мірі й за національною самосвідомістю.

2. У всіх трьох регіонах відмічаються більш високі тем-

пи приросту російськомовних українців, порівняно з україномовними, а в найбільш зросійщеному Донецько-Придніпровському регіоні за 1959–1989 рр. відбулося навіть зменшення числа українців, які зберігали власну національну мову. Отже, в цьому регіоні загальний приріст чисельності українців був досягнутий виключно за рахунок російськомовних.

Існували досить значні відмінності в темпах приросту обох мовних груп українців і за окремими областями. У десяти з них почала проявлятися загрозлива тенденція до скорочення чисельності україномовних українців, особливо в Луганській та Донецькій областях. Чисельність російськомовних українців зменшилася, але й то зовсім не набагато, лише у трьох областях. Скоротилася частка україномовних українців, і навпаки, зростала частка російськомовних українців серед усього населення України в цілому, в усіх трьох її регіонах та в переважній більшості областей.

3. Внаслідок значної диференціації в темпах приросту чисельності обох груп українців, змінювалось їхнє територіальне розміщення за окремими регіонами та областями. Але незважаючи на ці зміни, основним ареалом розселення україномовних українців протягом 1959–1989 рр. залишався Південно-Західний регіон, а російськомовних українців — Донецько-Придніпровський. Розселення російськомовних українців в основному збігалось з територіальним розміщенням росіян, а україномовних українців — з українцями як за окремо взятими регіонами, так і за областями.

4. У результаті здійснення радянським режимом цілеспрямованої політики російщення України, яка виявилася більш ефективною, ніж аналогічна політика царського режиму, в мовному середовищі українців посилювалися процеси асиміляції, поступово, але неупинно зростала частка російськомовних, й відповідно, скорочувалася частка україномовних, особливо в східних та в південних областях. Аналіз статистичних матеріалів переписів на-

селення дозволив виявити таку закономірність – рівень мовної асиміляції українців безпосередньо залежав від рівня загальної чисельності росіян у тому чи іншому регіоні, в тій чи іншій області.

5. Мовні та етнічні асиміляційні процеси в середовищі українців та росіян проходили не однаково. Штучно була створена ситуація, коли українська корінна більшість інтенсивно втрачала рідну мову на власній землі, а природна мовна та етнічна асиміляція російської етнічної меншини активно гальмувалася і фактично припинилася. Необхідно підкреслити, що рівень мовної асиміляції росіян взагалі був найменшим, порівняно з усіма іншими етнічними меншинами.

Цікаві результати дає порівняльний аналіз процесів розвитку мовної асиміляції в середовищі українців і росіян. Якби рівень мовного зросійщення українців був таким же, як і рівень мовної українізації росіян, тобто лише 1,56%, а не 12,23%, то у 1989 році чисельність російськомовних українців складала б лише 583,7 тис. осіб, а не 4 млн. 578,4 тис. осіб, як це фактично було за даними перепису. З іншого боку, якби частка україномовних серед українців була б такою ж високою, як і частка російськомовних серед росіян, тобто, 98,39%, а не 87,72%, то число українців, що зберегли власну національну мову як рідну, складало б 36 млн. 816,5 тис. осіб, а не 32 млн. 825,4 тис. осіб, як це було за даними перепису 1989 року [Розрахунки за даними таблиць 5, 7, 21, 22].

Отже, оцінюючи в цілому процеси мовної асиміляції серед українців на основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення, необхідно зробити висновок: за досліджуваний період (1959-1989 рр.), особливо в 70-80-ті рр., не росіяни, а корінна нація – українці опинились фактично в становищі етнічної меншини. Природні ж процеси мовної асиміляції охоплюють етнічні меншини, а не розгортаються в середовищі корінної нації, ще до того ж тієї, яка складає абсолютну більшість серед усього населення.

Таким чином, проведений аналіз статистичних матеріалів свідчить про те, що процеси мовної асиміляції українців на власній землі були штучними і стали прямим наслідком політики російщення України. Мовна асиміляція (зросійщення) українців фактично вела до поступової деукраїнізації України та українців, бо перетворювала їх на росіян за мовою та національною свідомістю, які мали лише українське етнічне походження.

2.4. Зміни чисельності та територіального розселення російської етнічної меншини.

Зміни чисельності росіян. Найбільшою за чисельністю етнічною меншиною в Україні протягом 1959-1989 рр. залишалися росіяни. За досліджуваний період відбувалось досить інтенсивне зростання їхньої чисельності. Так, якщо у 1959 році в Україні налічувалось 7 млн. 090,8 тис. етнічних росіян, то у 1989 році – вже 11 млн. 355,6 тис. осіб [Таблиця 9]. Отже, за тридцять років їхнє число зросло на 4 млн. 264,8 тис. осіб або на 60,14% [Таблиця 10]. Темпи зростання чисельності росіян значно переважало темпи приросту всього населення України – 22,89%, а також українців – 16,36% [Таблиці 2, 4].

Спостерігалися значні часові відмінності в масштабах зростання числа росіян. Якщо взяти приріст чисельності росіян за тридцять років за 100%, то на перший період припадає 47,73% (2 млн. 035,5 тис. осіб), на другий період – 31,54% (1 млн. 345,3 тис. осіб), а на третій період – 20,73% (884,0 тис. осіб) [Таблиці 10, 47]. Отже, хоча темпи приросту чисельності етнічної меншини поступово знижувались, але продовжували залишатись доволі значними, суттєво вищими за темпи приросту корінної нації. Зокрема, за перший період чисельність росіян збільшилася на 28,71%, а українців – на 9,72%, за другий період, відповідно, на 14,74% та 3,42%, за третій період – на 8,44% та 2,54%. До того ж, варто наголосити на тому, що в 70-ті рр. збільшення чисельності росіян перевищувало приріст

українців не лише у відносних, а й навіть і в абсолютних показниках. Так, для порівняння, за другий період (1970-1979 рр.) чисельність росіян зросла на 1 млн. 345,3 тис. осіб, а українців – лише на 1 млн. 205,3 тис. осіб [Таблиці 4, 10].

Вивчення та аналіз статистичних матеріалів свідчать про значні територіальні відмінності в динаміці чисельності росіян. За досліджуваний період (1959-1989 рр.) найбільш високі темпи їхнього приросту були у Південному регіоні – 82,24%, перш за все за рахунок інтенсивного заселення росіянами Криму. Це було вдвічі більше за темпи приросту чисельності українців у цьому регіоні – 38,72% [Там само].

Відносно меншими, порівняно з Південним, були темпи приросту чисельності росіян у Південно-Західному (56,53%) та в Донецько-Придніпровському (53,17%) регіонах, де темпи приросту українців були ще меншими, відповідно, 15,85% та 11,91% [Там само]. Тобто, у Південно-Західному регіоні темпи приросту чисельності росіян переважали темпи зростання чисельності корінної нації більше ніж утричі, а у Донецько-Придніпровському – більше ніж вчетверо.

Загалом же, протягом 1959-1989 рр. у Південному та Донецько-Придніпровському регіонах зростання чисельності росіян було значно вищим не лише у відносних, але й в абсолютних показниках, порівняно з приростом числа українців. Так, зокрема, в Південному регіоні приріст росіян складав 1 млн. 289,2 тис. осіб, а українців – 1 млн. 116,2 тис. осіб. Ще більше різнились абсолютні показники приросту чисельності росіян та українців у Донецько-Придніпровському регіоні, відповідно, 2 млн. 347,5 тис. осіб та 1 млн. 494,3 тис. осіб [Там само].

Лише в Південно-Західному регіоні спостерігалась перевага в абсолютних показниках зростання чисельності корінної нації над приростом найбільшої за числом етнічної меншини (2 млн. 650,0 тис. осіб та 627,4 тис. осіб) [Там само]. Таким чином, у двох із трьох регіонів України перевага в прирості чисельності в абсолютних показ-

никах була на боці росіян, і лише завдяки Південно-Західному регіону, в цілому в Україні приріст чисельності корінної нації переважав зростання найбільшої за чисельністю етнічної меншини.

Нерівномірно розподілявся приріст чисельності росіян не лише за окремими регіонами, а й за окремими хронологічними періодами. Поступово все більше стала посилюватись тенденція зниження темпів приросту чисельності росіян, як і в цілому всього населення України, в тому числі й українців. Це було пов'язано, головним чином, зі зменшенням рівня народжуваності та зростанням рівня смертності, тобто скороченням природного приросту.

Так, у Південному регіоні зростання чисельності росіян за перший період складало 604,1 тис. осіб (38,57%), за другий період – 399,5 тис. осіб (18,41%), за третій період – 286,3 тис. осіб (11,14%). У Донецько-Придніпровському регіоні приріст складав, відповідно, за перший період – 1 млн. 176,9 тис. осіб (26,66%), за другий – 731,8 тис. осіб (13,09%), за третій – 438,8 тис. осіб (6,94%). У Південно-Західному регіоні за перший період – 254,5 тис. осіб (22,94%), за другий – 214,0 тис. осіб (15,69%), за третій – 158,9 тис. осіб (10,07%) [Таблиця 10].

Ще більша диференціація в темпах приросту чисельності російської етнічної меншини спостерігалась за окремими областями. Зростання чисельності росіян відбувалося за 1959-1989 рр. у всіх областях України, крім однієї – Тернопільської, де скорочення становило лише 0,3 тис. осіб (1,12%). Для порівняння, чисельність українців за цей же час скоротилась у семи областях [Таблиці 4, 10].

За тридцять років більше ніж удвічі зросла чисельність росіян на Полтавщині – на 95,7 тис. осіб (114,88%), у Києві – на 282,4 тис. осіб (111,04%), у Київській – на 85,5 тис. осіб (103,76%), та в Дніпропетровській – на 469,8 тис. осіб (100,81%) областях. Значно вищими, ніж у цілому в Україні, були темпи приросту чисельності росіян і в інших областях центральної та південної України: в Херсонській – 121,3 тис.

осіб (94,61%), у Кримській – 771,2 тис. осіб – найвищий кількісний показник серед інших областей (89,85%), у Миколаївській – 118,8 тис. осіб (85,34%), у Черкаській – 55,4 тис. осіб (82,81%), у Запорізькій – 285,0 тис. осіб (75,18%), в Одеській – 278,6 тис. осіб (63,25%) [Таблиця 10].

Відносно нижчими темпи приросту чисельності росіян, але досить значними в абсолютних показниках, були у східних областях: у Харківській – 388,7 тис. осіб (58,40%), у Донецькій – 714,9 тис. осіб (44,64%), у Луганській – 329,0 тис. осіб (34,63%) [Там само]. Ці області залишались основним ареалом в Україні, де зосереджувалась російська етнічна меншина. Інтенсивне російщення населення цих областей призвело до того, що приріст чисельності українців у них значно поступався приросту чисельності росіян в абсолютних показниках, особливо в Луганській області – в'ятєро. Для порівняння, приріст чисельності українців за тридцять років складав у Харківській – 258,9 тис. осіб (14,93%), у Донецькій – 325,3 тис. осіб (13,73%) та в Луганській області – лише 65,9 тис. осіб (4,65%) [Таблиця 4].

Високими були темпи приросту чисельності росіян в інших областях України. Зокрема, значним було це зростання навіть у тих областях центральної та північної України, де загальна чисельність населення, в тому числі й українців за 1959-1989 рр., зменшилася. Так, приріст чисельності російської етнічної меншини становив у Чернігівській – 388,7 тис. осіб (58,40%), у Хмельницькій – 26,4 тис. осіб (42,85%), у Житомирській – 34,4 тис. осіб (39,54%), у Вінницькій – 19,0 тис. осіб (20,32%) та в Сумській області – 22,5 тис. осіб (13,42%) [Таблиця 10].

Нижчими, ніж у цілому в Україні, були темпи зростання чисельності російської етнічної меншини в усіх західних областях, окрім Закарпатської – 19,9 тис. осіб (67,57%). Зокрема, приріст чисельності росіян становив у Івано-Франківській 19,9 тис. осіб (50,42%), у Рівненській – 14,5 тис. осіб (37,08%), у Волинській – 9,8 тис. осіб (26,42%), у Чернівецькій – 11,8 тис. осіб

(23,00%). Найменшими темпи приросту росіян були у Львівській області – 14,0 тис. осіб (7,73%) [Там само].

Таким чином, проведений аналіз статистичних матеріалів свідчить про значні територіальні відмінності в темпах приросту російської етнічної меншини. Високими вони були в більшості центральних та південних областей, відносно меншими – у східних, північних та західних. Однак, їхній рівень був значно вищим, порівняно з темпами приросту чисельності українців у більшості областей України, крім Києва, Кримської, Львівської, Чернівецької та Тернопільської областей.

Частка росіян серед загального приросту чисельності населення України. Протягом 1959-1989 рр. постійно зростала також і частка росіян серед приросту чисельності всього населення. Так, якщо за перший період на росіян припадало 38,72% загального приросту чисельності населення України, то за другий – вже більше половини, 54,18%, за третій – 47,97%, а в цілому за тридцять років – 44,50%. Крім того, варто зазначити, що в цілому за другий та третій періоди, тобто в 70-80-ті рр., росіяни склали більше половини (51,54%) приросту чисельності всього населення, тобто, його абсолютну більшість [Таблиця 49]. Таким чином, проведений аналіз переконливо свідчить, що в 70-80-ті рр. зростання загальної чисельності населення України відбувалося не за рахунок збільшення чисельності корінної нації – українців, а переважно за рахунок приросту числа росіян, тобто, лише однієї з етнічних меншин.

Існували і територіальні відмінності, найменшою за рівнем серед трьох регіонів була частка росіян серед загального приросту населення Південно-Західного регіону, зокрема, за перший період вона складала 15,40%, за другий та за третій – 25,70%. У цілому за 1959-1989 рр. – 20,21%, що було значно більше за частку росіян серед населення цього регіону – 7,85% [Таблиці 20, 49].

Ще вищим був рівень частки російської етнічної меншини серед приросту загальної чисельності населення

Південного регіону. За перший період вона становила 45,96%, за другий та третій зроста, відповідно, до 57,66% та до 52,09%, а в цілому за тридцять років – 50,51%, тобто більше половини загального приросту чисельності населення цього регіону [Таблиця 49].

Найбільш сприятливою для росіян була ситуація в Донецько-Придніпровському регіоні, де їхня частка в загальному прирості населення складала абсолютну більшість за кожний з трьох часових періодів. За перший період вона становила 51,38%, за другий – 76,44%, за третій – 64,74%, а за 1959-1989 рр. – 59,80%. Крім цього, необхідно підкреслити, що частка росіян у загальному прирості чисельності населення суттєво переважала їхню частку серед усього населення як Донецько-Придніпровського, так і Південного регіонів [Таблиці 20, 49].

Таким чином, загальна чисельність населення двох із трьох регіонів України зростала переважно не за рахунок українців, а завдяки приросту числа росіян. Таке суттєве збільшення чисельності росіян в Україні було зумовлене не природними чинниками, а стало результатом механічного приросту та процесів етнічної асиміляції, тобто міграцією і зросійщенням українців та інших етносів.

Територіальне розміщення росіян за регіонами та за областями. У результаті суттєвої територіальної диференціації в темпах приросту чисельності росіян за окремими регіонами та за областями, відповідно, змінювалося й їхнє територіальне розміщення. Найбільше росіян було зосереджено у Донецько-Придніпровському регіоні: у 1959 році – 4 млн. 414,9 тис. осіб, або 62,27% загальної їхньої чисельності в Україні, а в 1989 році – 6 млн. 762 тис. осіб (59,55%). Зроста питома вага росіян, які знаходилися також і в Південному регіоні, у 1959 році – 2 млн. 566,1 тис. осіб (22,08%), у 1989 році – 2 млн. 856,0 тис. осіб (25,15%). Найменше росіян перебувало в Південно-Західному регіоні, у 1959 році – 1 млн. 109,8 тис. осіб (15,65%), у 1989 році – 1 млн. 737,2 тис. осіб (15,30%) [Таблиці 9, 32].

Нерівномірно були розселені росіяни і за окремими

областями. У 1989 році найбільше їх було зосереджено в Донецькій області – 2 млн. 316,1 тис. осіб, або 20,39% загальної чисельності цієї етнічної меншини, тобто кожен п'ятий росіянин, хоча в цій області проживав лише кожен десятий мешканець України. Досить багато їх було в таких областях, як Кримська – 1 млн. 629,5 тис. осіб (14,34%), Луганська – 1 млн. 279,0 тис. осіб (11,27%), Харківська – 1 млн. 054,2 тис. осіб (9,28%). Тобто, лише у Донбасі, Криму та на Харківщині (чотирьох областях) у 1989 році знаходилося більше росіян, ніж в усіх інших областях України разом взятих – 55,28% [Там само].

Розселення російської етнічної меншини не збігалось з територіальним розміщенням корінної нації та й усього населення України. Так, зокрема, у цих чотирьох, найбільш зросійщених областях, де мешкала абсолютна більшість росіян України, зосереджувалося 26,77% загальної чисельності всього населення і лише 18,14% усіх українців [Таблиці 9, 31, 32].

Багато росіян знаходилося також в індустриальних областях Подніпров'я: в Дніпропетровській – 935,8 тис. осіб (8,24% загальної їхньої чисельності) та в Запорізькій – 664,1 тис. осіб (5,64%). Досить велике їх число зосереджувалося у Києві – 536,7 тис. осіб (4,72%), а також у південних областях: в Одеській – 719,0 тис. осіб (6,33%), у Миколаївській – 258,0 тис. осіб (2,27%) та в Херсонській – 249,5 тис. осіб (2,27%) [Таблиці 9, 32].

Ще у восьми областях, переважно в центральних, а також у Львівській та Сумській, чисельність росіян не перевищувала 200 тис. осіб у кожній з них. Зокрема, в Львівській – 195,1 тис. осіб (1,71%), у Сумській – 190,1 тис. осіб (1,67%), у Полтавській – 179,0 тис. осіб (1,57%), у Київській – 167,9 тис. осіб (1,47%), у Кіровоградській – 144,1 тис. осіб (1,27%), у Черкаській – 122,3 тис. осіб (1,07%), у Житомирській – 121,4 тис. осіб (1,06%) та у Вінницькій – 112,5 тис. осіб (0,99%) [Там само].

У всіх західних областях, окрім Львівської, а також у Чернігівській та в Хмельницькій, чисельність російської

етнічної меншини не перевищувала 100 тис. осіб у кожній з них. Зокрема, в Чернігівській області їх налічувалося 96,6 тис. осіб (0,85%), у Хмельницькій – 68,0 тис. осіб (0,77%), у Чернівецькій – 63,1 тис. осіб (0,56%), в Івано-Франківській – 57,0 тис. осіб (0,50%), у Рівненській – 53,6 тис. осіб (0,47%), у Закарпатській – 49,5 тис. осіб (0,43%), у Волинській – 46,9 тис. осіб (0,41%). Найменше росіян серед усіх областей України знаходилося в Тернопільській області – 26,6 тис. осіб (0,23%) [Там само].

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів переписів свідчить, що російська етнічна меншина розташовувалася досить нерівномірно на території України. Основна маса росіян була сконцентрована в східних та південних областях, а також у Києві, і їхнє територіальне розташування не збігалося із розселенням українців.

Частка росіян серед усього населення України. Окремого розгляду потребує аналіз змін частки росіян серед усього населення України протягом 1959-1989 рр. У результаті активних міграційних процесів, а також етнічної асиміляції – зросійщення, питома вага російської етнічної меншини серед населення України постійно зростала. Так, якщо у 1959 році росіяни склали лише 16,94% загальної чисельності населення УРСР, у 1970 році – 19,37%, у 1979 році – 21,11%, а в 1989 році досягли вже 22,07% [Таблиця 20]. Отже, за тридцять років питома вага найбільшої за чисельністю етнічної меншини зросла на 5,13%, за цей же час частка українців серед усього населення, навпаки, скоротилась на 4,08% [Таблиці 27, 28].

Відрізнявся також і рівень частки росіян серед усього населення трьох регіонів України, але в усіх них, без винятку, її рівень поступово зростав. Найменшою вона була в Південно-Західному регіоні, відповідно, у 1959 році – 5,83% та у 1989 році – 7,85%, тобто збільшилася на 2,02% [Таблиці 20, 28]. Значно вищим був рівень частки росіян серед усього населення Донецько-Придніпровського та Південного регіонів, і тут спостерігалася тенденція до значного його збільшення. Так, у 1959 році росіяни скла-

дали 24,85% загальної чисельності населення Донецько-Придніпровського та 30,91% чисельності усього населення Південного регіонів, а в 1989 році, відповідно, 31,18% та 37,48% [Таблиця 20]. Тобто, за тридцять років частка росіян серед населення цих двох регіонах підвищилася, відповідно, на 6,33% та на 6,57% [Таблиця 28]. Для порівняння, за цей же час рівень частки українців серед усього населення Донецько-Придніпровського регіону зменшився на 5,90%, а Південного – на 4,43% [Таблиця 27].

Проаналізуємо зміни рівня частки росіян серед загальної чисельності населення окремих областей. Він зріс у всіх областях, окрім Кримської, де за 1959-1989 рр. скорочення становило 4,39%, Львівської – 1,44%, Тернопільської – 0,19% та Києва – 2,17% [Таблиця 28]. Зменшення рівня частки росіян серед усього населення цих трьох областей та столиці України відбулося внаслідок того, що темпи приросту чисельності українців на цих територіях переважали темпи зростання числа росіян.

За 1959-1989 рр. найбільше зросла частка росіян серед усього населення східних та південних областей, де й без цього зростання вона була і так досить великою. Зокрема, в Донецькій області – на 10,70%, у Дніпропетровській – на 6,99%, у Харківській – на 6,80%, у Запорізькій – на 6,13%, у Луганській – на 5,97%, у Миколаївській – на 5,66%, в Одеській – на 5,66%, у Херсонській – на 5,02% [Там само].

Значне зростання спостерігалось також і в центральних та північних областях: у Полтавській – на 5,13%, у Київській – на 3,89%, у Черкаській – на 3,55%, у Кіровоградській – на 3,34%, у Чернігівській – на 2,90%, у Житомирській – на 2,47%, у Сумській – на 2,25%, у Хмельницькій – на 1,96% та у Вінницькій – на 1,49% [Там само].

Менше ніж на один відсоток підвищилася питома вага росіян серед усього населення західних областей: у Закарпатській – на 0,76%, в Івано-Франківській – на 0,57%, у Рівненській – на 0,38%, у Волинській – на 0,27%, у Чернівецькій – на 0,08% [Там само]. Отже, зростання

рівня частки росіян серед загальної чисельності населення України мало досить суттєву територіальну диференціацію.

Інтенсивне переселення росіян в Україну і асиміляція ними українців та інших етносів призвела до того, що в окремих областях, особливо серед міського населення, їхня питома вага була досить високою, але лише в Криму росіяни складали абсолютну більшість серед усього населення, зокрема, у 1989 році – 67,04%. Високою була частка росіян серед загальної чисельності населення переважної більшості східних та південних областей, до того ж, за тридцять років вона значно зросла. Так, у Донецькій області російська етнічна меншина становила у 1959 році 34,35% загальної чисельності населення, в 1989 році – вже 45,05%, у Луганській, відповідно, 38,79% та 14,76%. Тобто, серед населення Донбасу частка росіян була найвищою в Україні, і поступалася лише Кримській області [Таблиця 20].

У Харківській та Запорізькій областях у 1959 році росіяни становили чверть загальної чисельності населення, відповідно, 26,40% та 25,89%, а у 1989 році – вже третину, 33,20% та 32,02%. Значною була питома вага росіян також і серед усього населення Одеської області, в 1959 році – 21,73%, у 1989 році – 27,39%, Дніпропетровської, відповідно, 17,19% та 24,18%, Херсонської – 35,15% та 20,17% та Миколаївської – 13,73% і 19,42%. Частка російської меншини була досить великою і серед усього населення столиці України – 23,03% у 1959 році та 20,17% у 1989 році [Там само].

Відносно меншим, порівняно зі сходом та півднем України, залишався рівень частки росіян серед загальної чисельності населення центральних та північних областей. Так, вона складала у Сумській – 11,06% та 13,31%, у Кіровоградській – 8,39% та 11,73%, у Полтавській – 5,10% та 10,23%, у Київській – 4,79% та 8,68%, у Черкаській – 4,45% та 8,00%, у Житомирській – 5,42% та 7,89%, у Чернігівській – 3,93% та 6,83%, у Вінницькій – 4,36% та 5,85% і в Хмельницькій – 3,82% та 5,78% [Там само].

Досить низьким, менше п'яти відсотків, був рівень частки росіян серед усього населення західних областей, окрім Львівської та Чернівецької, де вона була дещо більшою. Головним чином, це було пов'язано з тим, що до 1939-1940 рр. у Західній Україні росіяни фактично не проживали. Зокрема, частка росіян складала у 1959 році 8,59% загальної чисельності населення Львівської області, а в 1989 році – 7,15%, Чернівецької, відповідно, 6,62% та 6,70%, Рівненської – 4,22% та 4,60%, Волинської – 4,16% та 4,43%, Івано-Франківської – 3,46% та 4,03%, Закарпатської – 3,21% та 3,97%. Найменшою серед усіх областей була питома вага росіян серед усього населення Тернопільської області – 2,47% та 2,28% [Там само].

Отже, питома вага російської етнічної меншини серед населення окремих областей України значно відрізнялася. Досить високою вона залишалася в східних та південних областях і виявляла тут стійку тенденцію до інтенсивного зростання.

Висновки. Підводячи підсумки аналізу змін у чисельності росіян в Україні за 1959-1989 рр., можна зробити такі висновки:

1. Темпи приросту чисельності росіян, хоча й поступово знижувалися, але були значно вищими, ніж темпи приросту чисельності корінної нації та й усього населення України в цілому. Про масштаби різниці цих темпів свідчать такі підрахунки, зроблені автором: якби чисельність українців зростала за 1959-1989 рр. такими ж темпами, як і російської меншини, то у 1989 році українців налічувалося б 51 млн. 500,4 тис. осіб, а не 37 млн. 419,0 тис. осіб, як було зафіксовано переписом 1989 року. І, навпаки, якби число росіян збільшувалося так само, як фактично зростала чисельність українців, то у 1989 році їх би було лише 8 млн. 250,7 тис. осіб, тобто значно менше того, що виявив перепис 1989 року – 11 млн. 355,6 тис. осіб [Розрахунки за даними таблиць 3, 4, 9, 10].

2. За другий період зростання числа росіян у цілому в Україні перевищувало приріст чисельності українців

навіть в абсолютних показниках. Досить незначна перевага за третій період у прирості чисельності українців, порівняно зі зростанням числа росіян, призвела до того, що в цілому за 70-80-ті р.р. (1970-1989 рр.) приріст чисельності етнічної меншини в абсолютних показниках був більшим від приросту чисельності корінної нації. Отже, в ці роки російська етнічна меншина вже складала більшість у загальному прирості населення, а українці опинились у меншості. Частка росіян серед загального приросту населення була значно вищою за їхню питому вагу серед усього населення України.

3. У Донецько-Придніпровському та у Південному регіонах зростання числа росіян було вищим за приріст чисельності українців не лише у відносних, але й в абсолютних показниках у цілому за 1959-1989 рр., а в Південно-Західному лише у відносних. Тобто чисельність населення двох із трьох регіонів України зростала переважно не за рахунок українців, а завдяки приросту чисельності російської етнічної меншини. Збільшення чисельності росіян за означений час спостерігалось в усіх областях, окрім однієї – Тернопільської. Найбільш високі темпи приросту відмічались в південних та центральних областях, найменші – в західних.

4. Розселення росіян не було рівномірним на всій території України. Абсолютна їхня більшість (60%) зосереджувалась у Донецько-Придніпровському регіоні. Територіальне розміщення росіян за окремими областями не збігалось з територіальним розташуванням українців. Головним осередком зосередження російської етнічної меншини в Україні залишались східні та південні області. Більше половини загального числа росіян концентрувалися лише в чотирьох областях: у Донецькій, Кримській, Луганській та Харківській.

5. У результаті здійснення політики російщення України частка росіян серед усього населення України значно збільшилася за рахунок скорочення частки корінної нації та окремих етнічних меншин. Особливо високою

вона була в східних та південних областях, але лише в Криму росіяни склали абсолютну більшість серед усього населення.

Отже, за 1959-1989 рр. відбулися суттєві зміни в чисельності, а також у територіальному розселенні росіян в Україні. У південних та східних областях намітилася тенденція перетворення в найближчій перспективі росіян з етнічної меншини у більшість населення. Ця тенденція не була проявом розвитку об'єктивних етнічних процесів, а стала прямим результатом суб'єктивної і цілком свідомої політики радянського режиму – зросійщення неросійських народів на їхніх власних етнічних землях. Лише відродження незалежності України в 1991 році змогло врятувати українців від небезпечної і цілком реальної перспективи – стати етнічною меншиною на своїй власній історичній Батьківщині.

2.5. Мовна структура росіян: українськомовні та російськомовні.

Порівняльний аналіз змін чисельності українськомовних та російськомовних росіян. За ставленням до рідної мови російська етнічна меншина України розподілялася на дві групи: українськомовних та російськомовних, однак чисельність цих двох груп була досить нерівнозначною. Такий поділ дозволив провести аналіз процесів мовної асиміляції в етнічному середовищі росіян. На основі аналізу статистичних матеріалів переписів і проводилося дослідження змін чисельності та територіального розміщення обох цих груп.

В Україні за перший період (1959-1970 рр.) загальна чисельність українськомовних росіян збільшилася лише на 4,7 тис. осіб, тобто на 3,60%, а російськомовних росіян значно більше – на 2 млн. 030,6 тис. осіб, або на 29,18%. [Таблиці 12, 14]. Отже, зі 100% загального приросту чисельності етнічних росіян за цей період українськомовні склали лише 0,23%, а російськомовні – 99,76% [Таблиця 51].

За другий період (1970-1979 рр.) загальна чисельність першої групи зросла на 5,0 тис. осіб, а другої – на 1 млн. 340,1 тис. осіб, відповідно, на 3,70% та на 14,91% [Таблиці 12, 14]. Із загального приросту чисельності росіян за 70-ті рр., на україномовних припадало 0,37%, а на російськомовних – 99,61% [Таблиця 51].

Лише в третьому періоді ситуація дещо змінилася на користь україномовних, але перевага в абсолютних показниках беззаперечно продовжувала залишатися за російськомовними. За цей період чисельність першої групи зросла на 37,2 тис. осіб (26,51%), а другої групи – на 842,9 тис. осіб (8,16%) [Таблиці 12, 14]. Тобто, за 1979-1989 рр. україномовні мали 4,21%, а російськомовні – 95,35% приросту загальної чисельності росіян [Таблиця 51].

Загалом же, за тридцять років (1959-1989 рр.) чисельність україномовних росіян збільшилася з 130,6 тис. осіб до 177,5 тис. осіб, тобто, на 46,9 тис. осіб, або на 35,91% [Таблиці 11, 12]. Для порівняння, чисельність російськомовних росіян за цей час зросла з 6 млн. 958,9 тис. осіб до 11 млн. 172,5 тис. осіб [Таблиця 13]. Отже, приріст складав 4 млн. 213,6 тис. осіб, або 60,54%. [Таблиця 14]. Всього ж за тридцятирічний період із загального приросту чисельності етнічних росіян україномовні склали лише 1,10%, російськомовні – 98,80% [Таблиця 51]. Таким чином, зростання чисельності україномовних росіян за 1959-1989 рр. було досить незначним в абсолютних показниках і значно поступалося приросту російськомовних росіян як у відносних, так особливо в абсолютних показниках.

Чітко простежуються також досить значні відмінності в темпах приросту обох мовних груп росіян і за окремими регіонами. Так, за перший період чисельність україномовних росіян збільшилася в Південному регіоні на 2,0 тис. осіб (13,16%), у Південно-Західному – на 3,9 тис. осіб (9,82%) і, навпаки, скоротилася в Донецько-Придніпровському – на 1,4 тис. осіб (15,85%) [Таблиця 12]. За перший період чисельність російськомовних росіян

зростала в усіх трьох регіонах значно вищими темпами, ніж україномовних росіян. Цей приріст складав у Південному регіоні 602,0 тис. осіб (38,84%), у Донецько-Придніпровському – 1 млн. 177,8 тис. осіб (27,14%), у Південно-Західному – найменше, 250,8 тис. осіб (23,44%) [Таблиця 14].

За другий період, як і за перший, перевага в темпах приросту і в абсолютних показниках, порівняно з україномовними, залишалася на боці російськомовних росіян. За цей період приріст чисельності останніх у Південному регіоні становив 399,0 тис. осіб (18,54%), а україномовних росіян – лише 0,4 тис. осіб (2,33%), у Південно-Західному, відповідно, 211,1 тис. осіб (15,99%) та 2,8 тис. осіб (6,42%) і в Донецько-Придніпровському – 730,0 тис. осіб (13,23%) та 1,8 тис. осіб (2,42%) [Таблиці 12, 14].

За третій період, на відміну від двох попередніх, відносні показники зростання чисельності україномовних росіян переважали темпи приросту російськомовних росіян, але, як і раніше, досить суттєво продовжували поступатися їм в абсолютних показниках. За цей час у Південному регіоні приріст перших становив – 6,4 тис. осіб (36,36%), других – 278,4 тис. осіб (10,91%), у Донецько-Придніпровському – 13,5 тис. осіб (17,69%) та 423,1 тис. осіб (6,77%), у Південно-Західному – 17,3 тис. осіб (37,28%) та 141,4 тис. осіб (9,23%) [Там само].

За цей третій період частка україномовних серед загального приросту чисельності росіян була порівняно більшою, ніж за попередні роки, особливо в Південно-Західному регіоні за рахунок перш за все західних областей, де в умовах початку українського національного відродження відновилися процеси природної мовної асиміляції українською більшістю російської етнічної меншини. Так, ця частка становила у Південно-Західному регіоні 10,89%, у Донецько-Придніпровському – 3,08%, у Південному – 2,24% [Таблиця 51].

У цілому ж, за досліджуваний період (1959-1989 рр.) виявилися значні територіальні та часові відмінності в

змінах чисельності як україномовних, так і російськомовних росіян. Зокрема, вищими темпами зростала чисельність україномовних росіян у Південно-Західному – 24,0 тис. осіб (60,45%) та Південному регіонах – 8,8 тис. осіб (57,89%). Значно нижчими були вони в Донецько-Придніпровському – 14,1 тис. осіб (18,63%) [Таблиця 12].

До того ж, частка україномовних серед загального приросту чисельності росіян у всіх трьох регіонах за тридцять років залишилася досить незначною. Відносно вищою вона була в Південно-Західному регіоні і складала 3,82%, а в Південному та Донецько-Придніпровському – менше одного відсотка, відповідно 0,68% та 0,60% [Таблиця 51]. Тобто, в цих двох регіонах росіяни фактично не зазнавали природної мовної асиміляції як етнічна меншина.

Зростання чисельності російськомовних росіян за 1959-1989 рр. значно переважало приріст україномовних росіян в усіх, без винятку, регіонах України і становило в Південному – 1 млн. 279,4 тис. осіб (82,54%), у Південно-Західному – 603,3 тис. осіб (56,39%), у Донецько-Придніпровському – 2 млн. 330,9 тис. осіб (53,72%) [Таблиця 14]. Частка російськомовних серед загального приросту чисельності росіян за тридцять років найвищою була в Донецько-Придніпровському – 99,29% та в Південному – 99,19%, відносно нижчою в Південно-Західному – 96,16% [Таблиця 51].

Проведений аналіз змін чисельності україномовних та російськомовних росіян за окремими областями дозволив виявити також суттєві територіальні відмінності. Зростання чисельності україномовних росіян в окремих областях супроводжувалося скороченням їхньої чисельності в інших областях. Так, за перший період чисельність україномовних росіян скоротилася в семи областях: Вінницькій, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Полтавській, Сумській та Хмельницькій, за другий – у дев'яти: Вінницькій, Донецькій, Кримській, Луганській, Миколаївській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській, а за третій період скорочення

спостерігалось лише в одній Донецькій області. Всього ж, за 1959-1989 рр. чисельність україномовних росіян зменшилася лише в двох східних областях: у Донецькій – на 0,8 тис. осіб (5,80%) та в Луганській – на 0,3 тис. осіб (2,97%) [Таблиця 12].

За 1959-1989 рр. найбільш високі темпи приросту чисельності цієї групи асимільованих за мовою росіян, особливо у відносних показниках, відмічалися в західних областях: у Закарпатській – 1,5 тис. осіб (375,00%), у Чернівецькій – 0,9 тис. осіб (128,57%), у Львівській – 3,0 тис. осіб (111,11%), у Рівненській – 1,5 тис. осіб (88,24%), в Івано-Франківській – 1,0 тис. осіб (83,33%), у Волинській – 1,1 тис. осіб (68,75%). Досить великими вони були також у Києві – 5,4 тис. осіб (360,00%) та в Криму – 0,8 тис. осіб (200,00%) [Там само]. До цього слід додати, що це зростання було суттєвим у західноукраїнських областях лише у відносних показниках і зовсім незначним в абсолютних, це було пов'язано з тим, що загальна чисельність росіян, у тому числі й україномовних, на територіях Західної України залишалася невеликою.

Досить високими були також темпи приросту числа україномовних росіян у відносних показниках у південних та деяких центральних областях: у Херсонській – 3,9 тис. осіб (67,24%), у Черкаській – 1,8 тис. осіб (47,37%), у Миколаївській – 2,1 тис. осіб (46,67%), в Одеській – 2,0 тис. осіб (44,44%), у Дніпропетровській – 6,2 тис. осіб (42,18%), у Київській – 2,3 тис. осіб (41,07%), у Житомирській – 2,7 тис. осіб (39,13%), у Запорізькій – 2,9 тис. осіб (34,52%), а також у західній Тернопільській – 0,5 тис. осіб (33,33%) [Там само].

У північних та східних областях, а також у більшості центральних, зростання чисельності україномовних росіян було значно нижчим у відносних показниках. Зокрема, в Чернігівській області приріст склав 0,8 тис. осіб (30,77%), у Кіровоградській – 1,5 тис. осіб (30,00%), у Хмельницькій – 1,2 тис. осіб (28,55%), у Харківській – 2,7 тис. осіб (20,93%), у Полтавській – 1,2 тис. осіб

(19,35%), у Сумській – 0,6 тис. осіб (13,04%), у Вінницькій – 0,2 тис. осіб (3,84%). У цілому ж, у переважній більшості областей цей приріст числа україномовних росіян був досягнутий в основному лише за останній третій період. Незважаючи на те, що зростання їхньої чисельності було досить високим у відносних, але воно залишилось фактично мізерним в абсолютних показниках [Там само].

Що стосується російськомовних росіян, то на відміну від україномовних, їхня чисельність збільшилася за 1959-1989 рр. у всіх областях України, за винятком однієї – Тернопільської, де вона скоротилася на 0,8 тис. осіб (3,15%). Найвищі темпи приросту спостерігалися у Києві – 277,0 тис. осіб (109,62%) і в центральних та в південних областях: у Полтавській – 94,4 тис. осіб (122,44%), у Київській – 83,2 тис. осіб (108,33%), у Дніпропетровській – 463,4 тис. осіб (100,27%), у Херсонській – 117,3 тис. осіб (95,33%), у Кримській – 769,0 тис. осіб (89,64%), у Миколаївській – 116,5 тис. осіб (86,49%), у Черкаській – 53,7 тис. осіб (85,24%), у Запорізькій – 282,1 тис. осіб (76,11%), в Одеській – 276,6 тис. осіб (63,55%), а також у західній Закарпатській – 18,2 тис. осіб (62,32%) [Таблиця 14].

На рівні 35-60% був приріст в інших центральних, східних та в деяких західних областях: у Чернігівській – 34,7 тис. осіб (59,31%), у Харківській – 386,1 тис. осіб (59,17%), в Івано-Франківській – 18,1 тис. осіб (49,31%), у Донецькій (найбільший приріст в абсолютних показниках) – 713,8 тис. осіб (44,96%), у Хмельницькій – 25,1 тис. осіб (43,73%), у Кіровоградській – 40,3 тис. осіб (41,46%), у Житомирській – 31,8 тис. осіб (39,75%), у Рівненській – 13,1 тис. осіб (35,12%), у Луганській – 329,2 тис. осіб (35,03%) [Там само].

Порівняно нижчим був рівень приросту чисельності російськомовних росіян у переважній більшості західних, а також в одній північній та одній центральній областях: у Волинській – 8,7 тис. осіб (24,75%), у Чернівецькій – 10,9 тис. осіб (21,58%), у Вінницькій – 18,8 тис. осіб

(21,29%), у Сумській – 21,8 тис. осіб (13,37%), у Львівській – 11,0 тис. осіб (6,17%). Крім того, варто підкреслити, що в західних областях приріст чисельності російськомовних росіян поступався зростанню числа україномовних росіян у відносних показниках, але значно переважав у абсолютних [Таблиці 12, 14].

Таким чином, темпи приросту чисельності україномовних росіян були значно меншими за темпи зростання числа російськомовних росіян у переважній більшості областей, крім західних: Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Чернівецької, а також столиці України. В абсолютних показниках перевага в зростанні чисельності російськомовних росіян спостерігалася в усіх областях, за винятком однієї – Тернопільської.

Територіальне розміщення україномовних і російськомовних росіян за регіонами та за областями. Крім темпів приросту, суттєво відрізнилося також і розміщення обох цих мовних груп росіян на території України. Якщо взяти за 100% чисельність росіян у цілому в Україні, окремо, як першої, так і другої групи, то в Південному регіоні в 1959 році проживало 15,2 тис. осіб (11,64%) усіх україномовних росіян та 1 млн. 550,1 тис. осіб (22,28%) усіх російськомовних росіян, а в 1989 році, відповідно, 24,0 тис. осіб (13,52%) та 2 млн. 829,5 тис. осіб (25,33%). У Південно-Західному регіоні в 1959 році в першій групі налічувалося 39,7 тис. осіб (30,40%), у другій групі – 1 млн. 069,8 тис. осіб (15,37%), а в 1989 році, відповідно, україномовні росіяни склали 63,7 тис. осіб (35,89%), російськомовні росіяни – 1 млн. 673,1 тис. осіб (14,97%). Найбільше росіян зосереджувалося в Донецько-Придніпровському регіоні, де в 1959 році нараховувалося 75,7 тис. осіб (57,96%) україномовних та 4 млн. 339,0 тис. осіб (62,35%) російськомовних, а в 1989 році, відповідно, перших – 89,8 тис. осіб (50,59%) та других – 6 млн. 669,9 тис. осіб (59,70%) [Таблиці 11, 13, 34].

Таким чином, проведений аналіз статистичних мате-

ріалів переписів свідчить, що за 1959-1989 рр. зросла частка україномовних росіян, які проживали в Південному та Південно-Західному регіонах, за рахунок її скорочення в Донецько-Придніпровському регіоні. Завдяки більш високим темпам приросту чисельності російськомовних росіян частка цієї групи у Південному регіоні зросла, а в Донецько-Придніпровському та Південно-Західному скоротилася.

У результаті того, що мовна асиміляція росіян (українізація) більш інтенсивно проходила в Південно-Західному регіоні, частка україномовних росіян із загального їх числа в Україні в цьому регіоні була вищою, порівняно з часткою російськомовних росіян зосереджених на цій території. І, навпаки, в більш зросійщених Донецько-Придніпровському та Південному регіонах частка російськомовних росіян переважала відповідні частки україномовних росіян на цих теренах.

Проведемо аналіз розселення обох груп росіян за мовою в окремих областях. Російськомовні росіяни, як свідчать статистичні матеріали, були зосереджені переважно в східних та південних областях, а також у Києві. Зокрема, в 1989 році найбільше їх знаходилося в Донецькій області – 2 млн. 301,2 тис. осіб (20,59% загальної чисельності російськомовних росіян в Україні), в Кримській – 1 млн. 626,8 тис. осіб (14,56%), у Луганській – 1 млн. 269,0 тис. осіб (11,36%), у Харківській – 1 млн. 038,6 тис. осіб (9,30%). Досить багато їх було також у Дніпропетровській – 914,6 тис. осіб (8,18%), в Одеській – 711,8 тис. осіб (6,37%), у Запорізькій – 652,7 тис. осіб (5,84%), у Києві – 529,7 тис. осіб (4,74%), у Миколаївській – 252,2 тис. осіб (2,24%), у Херсонській – 239,7 тис. осіб (2,05%) [Таблиці 13, 34].

Порівняно зі східними та південними областями, у центральних і північних російськомовних росіян проживало менше – від 80 до 180 тис. осіб у кожній з них. Зокрема, у Сумській – 184,8 тис. осіб (1,74%), у Полтавській – 171,5 тис. осіб (1,53%), у Київській – 160,0 тис. осіб (1,43%), у Кіровоградській – 137,5 тис. осіб (1,23%),

у Черкаській – 116,7 тис. осіб (1,04%), у Житомирській – 111,8 тис. осіб (1,00%), у Вінницькій – 107,1 тис. осіб (0,95%), у Чернігівській – 93,2 тис. осіб (0,83%), у Хмельницькій – 82,5 тис. осіб (0,74%) [Там само].

Найменше росіян за етнічним походженням та мовою (від 20 до 60 тис. осіб) знаходилося в західних областях, у кожній – менше 0,55% від загального їхнього числа в Україні, за винятком Львівської, де їх було значно більше – 189,3 тис. осіб (1,15%). В інших областях Західної України їх нараховувалося в 1989 році: в Чернівецькій – 61,4 тис. осіб (0,54%), в Івано-Франківській – 54,8 тис. осіб (0,49%), у Рівненській – 50,4 тис. осіб (0,44%), у Закарпатській – 47,4 тис. осіб (0,42%), у Волинській – 44,1 тис. осіб (0,39%), у Тернопільській – 24,6 тис. осіб (0,22%) [Там само].

Розселення україномовних росіян не було подібним до територіального розміщення російськомовних росіян за окремими областями. У 1989 році найбільше українців за мовою російського етнічного походження зосереджувалося в семи областях, переважно в східних та південних, від 10 до 20 тис. осіб у кожній, або 5-12% загального їхнього числа, тобто, на тих теренах, де загальна чисельність етнічних росіян була досить значною, за винятком Житомирської області. Зокрема, у Дніпропетровській області – 20,9 тис. осіб (11,77%), у Харківській – 15,6 тис. осіб (8,90%), у Донецькій – 13,0 тис. осіб (7,29%), у Запорізькій – 11,3 тис. осіб (6,36%), у Луганській – 9,8 тис. осіб (5,52%), у Херсонській – 9,7 тис. осіб (5,46%), у Житомирській – 9,6 тис. осіб (5,40%) [Таблиці 11, 34].

Далі, від п'яти до двох відсотків, послідовно йшли Київська область – 7,9 тис. осіб (4,45%), Полтавська – 7,4 тис. осіб (4,16%), Київ – 6,9 тис. осіб (3,88%), Миколаївська – 6,6 тис. осіб (3,71%), Одеська – 6,5 тис. осіб (3,66%), Кіровоградська – 6,5 тис. осіб (3,66%), Львівська – 5,7 тис. осіб (3,21%), Черкаська – 5,6 тис. осіб (3,15%), Хмельницька – 5,4 тис. осіб (3,04%), Вінницька – 5,4 тис.

осіб (3,04%), Сумська – 5,2 тис. осіб (2,92%), Чернігівська – 3,4 тис. осіб (1,91%) [Там само].

Зовсім незначним числом (від однієї до трьох тисяч осіб) були представлені україномовні росіяни в західних областях: у Рівненській – 3,2 тис. осіб (1,81%), у Волинській – 2,7 тис. осіб (1,52%), в Івано-Франківській – 2,2 тис. осіб (1,23%), у Тернопільській – 2,0 тис. осіб (1,12%), у Закарпатській – 1,9 тис. осіб (1,07%) та в Чернівецькій – 1,6 тис. осіб (0,90%) [Там само]. Найменше, серед усіх областей, налічувалося україномовних росіян у Кримській області – 1,2 тис. осіб (0,66%), хоча ця область була другою, після Донецької, за загальною чисельністю росіян [Таблиці 9, 11, 32, 34].

Таким чином, порівняльний аналіз територіального розміщення україномовних та російськомовних росіян свідчить, що воно не було рівномірним і мало досить значні відмінності. У Києві та у восьми найбільш зросійщених областях: Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській, Кримській, Дніпропетровській, Запорізькій і Миколаївській питома вага україномовних росіян поступалася відповідній частці російськомовних росіян.

Частки україномовних та російськомовних серед росіян. Цінний результат дає аналіз статистичних матеріалів про ступінь мовної українізації росіян. В умовах зросійщення України, природна мовна асиміляція українською більшістю російської етнічної меншини штучно гальмувалася. Тому частка україномовних серед загальної чисельності росіян була досить незначною, до того ж, у 60-70 рр. вона виявила тенденцію до суттєвого скорочення. Так, у 1959 році ця частка складала 1,84% загального числа етнічних росіян, у 1970 році – 1,48%, у 1979 році – 1,34%. У 80-ті рр. відбулося досить незначне зростання частки україномовних, однак у 1989 році її рівень був навіть меншим, ніж у 1959 році, – лише 1,56%. Тобто, за тридцять років скорочення становило 0,28% [Таблиця 22].

Навпаки, частка російськомовних серед росіян продовжувала залишатися надзвичайно великою як для ет-

нічної меншини. Вона складала в 1959 році 98,14%, у 1970 році – 98,50%, у 1979 році – 98,64%, а в 1989 році – 98,39% [Там само]. Отже, аналіз статистичних матеріалів свідчить, що в середовищі російської етнічної меншини процеси мовної асиміляції не набули значного поширення, мало того, вони штучно гальмувалися.

У рівні часток обох груп росіян за мовою виявляються також і регіональні відмінності. Найбільш високою була частка україномовних серед етнічних росіян у Південно-Західному регіоні. Вона складала в 1959 році – 3,58%, у 1970 році – 3,20%, у 1979 році – 2,94% і в 1989 році зросла до 3,67%. Лише в одному цьому регіоні, на відміну від двох інших, питома вага україномовних серед росіян, хоча й не набагато, але все ж таки збільшилася в 1989 році, порівняно з 1959 роком [Там само].

Значно нижчим її рівень був у Донецько-Придніпровському регіоні і становив у 1959 році 1,71% та у 1989 році – 1,33%, а також у Південному, відповідно, 0,97% та 0,84% [Там само]. Як бачимо, у цих двох регіонах протягом 1959-1989 рр. відбувалося навіть зменшення частки україномовних серед росіян. Це свідчить, що в цих двох регіонах процеси природної мовної асиміляції в середовищі російської етнічної меншини фактично призупинилися.

На відміну від україномовних, найвищою частка російськомовних була серед росіян Південного регіону, в 1959 році – 98,98% та в 1989 році – 99,07% і Донецько-Придніпровського, відповідно, 98,28% та 98,63%. Порівняно меншою була ця частка в Південно-Західному регіоні – 96,40% у 1959 році та 96,31% у 1989 році. Таким чином, у всіх трьох регіонах частка російськомовних серед росіян залишалася доволі високою й виявила стійку тенденцію до поступового зростання в Південному та в Донецько-Придніпровському, і лише дещо зменшилася в Південно-Західному [Там само].

Спостерігалися також і суттєві відмінності в рівні часток серед росіян – як україномовних, так і російськомовних за окремими областями. У 1989 році найвищою була

частка україномовних серед росіян у західних та в центральних областях (від чотирьох до восьми відсотків загального їх числа). Зокрема, вона складала у Житомирській – 7,91%, у Тернопільській – 7,52%, у Хмельницькій – 6,14%, у Рівненській – 5,97%, у Волинській – 5,76%, у Вінницькій – 4,80%, у Київській – 4,71%, у Черкаській – 4,58%, у Кіровоградській – 4,51%, в Івано-Франківській – 3,86%, у Закарпатській – 3,84%, а також у південній Херсонській – 3,89%. Але і в цих областях, де загальна чисельність росіян була відносно незначною, процеси мовної асиміляції в середовищі етнічної меншини були досить недостатньо розвинуті [Таблиці 9, 22].

Дещо нижчою була ця частка в двох північних областях: у Чернігівській – 3,52% та Сумській – 2,74% і в двох західних: у Львівській – 2,92% та Чернівецькій – 2,54%, а також у Миколаївській – 2,56% та Дніпропетровській – 2,33%. Значно нижчим, менше двох відсотків, був рівень частки україномовних серед росіян у зросійщених східних та південних областях, а також у столиці України: у Запорізькій – 1,69%, у Харківській – 1,48%, у Києві – 1,29%, в Одеській – 0,90%, у Луганській – 0,70%, у Донецькій – 0,56%. Фактично зовсім не було україномовних серед росіян у Кримській області – 0,07%. У цій південній області України росіяни фактично не зазнавали мовної асиміляції (українізації) [Таблиця 22].

Протягом 1959-1989 рр. питома вага україномовних серед росіян дещо зросла лише в семи західних областях: у Волинській, у Закарпатській, в Івано-Франківській, у Львівській, у Рівненській, у Тернопільській, у Чернівецькій, а також у столиці, і практично не змінилася в Сумській та Кримській. У всіх інших 16-ти областях спостерігалась стійка тенденція до скорочення частки україномовних росіян. Тобто, на цих теренах України процеси мовної асиміляції українською більшістю російської етнічної меншини практично призупинилися. Мало того, українці самі зазнавали мовної асиміляції у формі зросійщення.

Найбільш високою була питома вага російськомовних серед росіян у східних та південних областях, а також у Києві. Вона становила в 1989 році в Кримській – 99,83%, у Донецькій – 99,36%, у Луганській – 99,22%, в Одеській – 99,00%, у Києві – 98,69%, у Харківській – 98,52%, у Запорізькій – 98,28%, у Дніпропетровській – 97,73%, у Миколаївській – 97,36% [Там само].

Порівняно меншою була ця частка в західних та центральних областях (92-96%). Зростання питомої ваги російськомовних серед росіян за 1959-1989 рр. відбувалося в переважній більшості областей України (в 16-ти), за рахунок скорочення частки україномовних [Там само].

Частки україномовних та російськомовних росіян серед усього населення. Окремого розгляду потребує аналіз змін часток україномовних та російськомовних росіян серед загальної чисельності населення України. У зв'язку з тим, що чисельність україномовних росіян була зовсім незначною, то їхня питома вага серед усього населення виявилась досить низькою, можна сказати мізерною, до того ж, протягом 60-70-х рр. вона навіть скорочувалася. У 1959 році її рівень складав лише 0,31% від загальної чисельності всього населення України, у 1970 році – 0,29%, у 1979 році – 0,28%, а в 1989 році дещо збільшився – до 0,34% [Таблиця 26].

Навпаки, питома вага російськомовних росіян серед усього населення України була досить значною, і до того ж, виявила тенденцію до неухильного зростання. Зокрема, у 1959 році вона складала 16,62%, у 1970 році – 19,08%, у 1979 році – 20,82%, досягнувши в 1989 році – 21,71% загальної чисельності населення України. Отже, за тридцять років її рівень збільшився на 5,09%. Для порівняння, за цей же час частка україномовних росіян зросла лише на 0,03% [Там само]. Такі зміни відбувалися тому, що зростання чисельності україномовних росіян поступалося темпам приросту числа російськомовних росіян як у відносних, так і в абсолютних показниках.

Ще більші відмінності спостерігалися за окремими

регіонами. Зокрема, частка україномовних росіян серед усього населення Донецько-Придніпровського регіону в 1959 році складала 0,43%, а в 1989 році – 0,41%, у Південному, відповідно, 0,30% та 0,31%. Найнижчою вона була серед загальної чисельності населення Південно-Західного регіону – 0,21% та 0,29% [Там само]. Це було пов'язано з тим, що загальна чисельність росіян у цьому регіоні, хоча й активно зростала, але залишалася порівняно меншою, ніж у двох інших регіонах.

На противагу україномовним, питома вага російськомовних росіян серед населення окремих регіонів була досить високою і постійно збільшувалася, від перепису до перепису. Найвищий рівень частки російськомовних росіян був серед усього населення Південного регіону і складав у 1959 році 30,60%, у 1970 році – 33,73%, у 1979 році – 36,07%, а в 1989 році досяг 37,13%. Досить значною ця частка залишилася також і в Донецько-Придніпровському регіоні, де становила в 1959 році 24,42%, у 1970 році – 27,51%, у 1979 році – 29,73% і в 1989 році – 30,75%. Набагато нижчим був її рівень серед усього населення Південно-Західного регіону, де в 1959 році складав 5,62%, у 1970 році – 6,38%, у 1979 році – 7,12%, а в 1989 році – 7,56% [Там само].

Таким чином, в усіх без винятку регіонах України спостерігалось поступове зростання частки російськомовних росіян серед загальної чисельності всього населення. На відміну від них, частка україномовних росіян серед населення України майже не змінилася.

Частки україномовних та російськомовних росіян серед загального приросту чисельності населення. Досить цінні результати для розуміння процесів мовної асиміляції в середовищі російської етнічної меншини дає порівняльний аналіз часток україномовних та російськомовних росіян серед загального приросту чисельності населення України. Так, частка російськомовних росіян серед загального приросту виявилася значно більшою, ніж їхня питома вага в складі всього населення України. Вона ста-

новила за перший період (1959-1970 рр.) 38,62% загального приросту чисельності населення, за другий період (1970-1979 рр.) – 53,98%, тобто, більше половини, за третій період (1979-1989 рр.) – 45,74%, а в цілому за 1959-1989 рр. – 43,97%. Отже, питома вага російськомовних росіян серед загального приросту всього населення була непропорційно високою, більше ніж удвічі переважала їхню частку серед загальної чисельності населення України. Варто особливо підкреслити, що в 70-ті рр. вона складала навіть більше половини загального приросту чисельності всього населення УРСР [Таблиці 26, 49].

Рівень цієї частки мав суттєві територіальні відмінності. За 1959-1989 рр. у двох з трьох регіонів частка російськомовних росіян перевищувала половину загального приросту населення: у Південному – 50,10% та в Донецько-Придніпровському – 59,38% [Таблиця 49]. Таким чином, загальна чисельність населення цих двох регіонів зростала переважно за рахунок російськомовних росіян. Для таких змін не існувало жодних об'єктивних передумов. Ці етнічні процеси мали досить несприятливі наслідки для українства, особливо на південних та східних теренах України.

У Південно-Західному регіоні, де загальна чисельність росіян була меншою, порівняно з двома іншими регіонами, частка російськомовних росіян серед загального приросту чисельності всього населення протягом 1959-1989 рр. була також досить значною – 19,44%. Її рівень був непропорційно великим, порівняно з часткою російськомовних росіян серед усього населення цього регіону, бо остання складала в 1989 році лише 7,56% [Таблиці 26, 49].

Частка ж україномовних росіян серед загального приросту чисельності населення України в 1959-1989 рр. залишалась досить незначною – лише 0,49%, її рівень був незрівнянно меншим, ніж відповідна частка російськомовних росіян – 43,97%. Серед трьох регіонів найвищою частка українців за мовою російського етнічного поход-

ження була в Південно-Західному – 0,77%. У двох інших регіонах – ще меншою, зокрема, в Донецько-Придніпровському – 0,36%, у Південному – 0,34%. Незважаючи на досить низький рівень частки україномовних росіян серед загального приросту (менше одного відсотка), їхня питома вага серед усього населення була ще нижчою [Там само].

Порівняльний аналіз часток російськомовних серед етнічних українців та україномовних серед росіян. Цінний результат для дослідження процесів мовної асиміляції в середовищі українців та росіян дає порівняльний аналіз рівня часток російськомовних серед корінної нації та україномовних серед етнічної меншини. Зокрема, в 1959 році серед українців російськомовні склали 6,45% загального їх числа, серед росіян україномовних було лише 1,84% [Таблиці 21, 22]. У результаті активного розвитку процесів мовного зросійщення українців з одного боку, а з іншого боку, внаслідок штучного гальмування природних процесів мовної українізації етнічних меншин, перш за все росіян, протягом 1959-1989 рр. чисельність російськомовних українців зростала значно швидше, ніж чисельність україномовних росіян. За тридцять років чисельність зросійщених за мовою українців збільшилася на 120,59% (2 млн. 502,9 тис. осіб), а україномовних росіян – лише на 35,91% (46,9 тис. осіб). Тобто, цей приріст досить суттєво відрізнявся у відносних, а особливо в абсолютних показниках [Таблиці 8, 12].

У результаті таких значних відмінностей у темпах приросту в 1989 році частка російськомовних серед українців збільшилася до 12,23%, а частка україномовних серед росіян скоротилася до 1,56% [Таблиці 21, 22]. Тобто, протягом 1959-1989 рр. частка російськомовних серед українців зростала на 5,78%, а частка україномовних серед росіян скоротилася на 0,28% [Таблиці 52, 53]. Отже, з одного боку, процеси штучного мовного зросійщення в середовищі українців продовжували набувати поширення, а з іншого, природні процеси мовної українізації ро-

сійської етнічної меншини фактично припинилися. Так, якщо в 1959 році рівень мовної асиміляції корінної нації був втричі більшим, ніж етнічної меншини, то в 1989 році – вже у вісім разів.

Відмінності ж в абсолютній чисельності російськомовних українців та україномовних росіян взагалі були величезними. Варто при цьому підкреслити, що ця невідповідність протягом 1959-1989 рр. ще більше зросла, в результаті досить різних темпів приросту обох цих груп населення. Так, зокрема, у 1959 році в Україні налічувалося 2 млн. 075,5 тис. зросійщених за мовою українців та 130,6 україномовних росіян, а в 1989 році, відповідно, 4 млн. 578,4 тис. осіб та 177,1 тис. осіб [Таблиці 7, 11]. Тобто, якщо в 1959 році співвідношення між чисельністю перших та других складало 15 до 1, то в 1989 році – вже 25 до 1.

Ще більші відмінності масштабів мовної асиміляції серед українців та росіян спостерігалися за окремими регіонами та областями. Найбільша різниця в цьому була у Південному регіоні, в значній мірі за рахунок Кримської області. Так, якщо у 1959 році асимільовані за мовою серед українців у цьому регіоні склали 13,46%, то серед росіян – лише 0,97%, тобто менше одного відсотка загального їх числа [Таблиці 21, 22].

У Південному регіоні за тридцять років значно збільшилася чисельність російськомовних українців – на 556,1 тис. осіб, тобто на 143,32%, а україномовних росіян – лише на 8,8 тис. осіб (57,89%) [Таблиці 8, 12]. Внаслідок цього протягом 1959-1989 рр. значно зросла частка зросійщених серед українців, і навпаки, скоротилася частка україномовних серед росіян. Так, у 1989 році 23,61% загального числа українців Південного регіону, тобто майже кожен четвертий, визнавали рідною російську мову, і лише 0,84% загального числа росіян визнавали рідною українську мову [Таблиці 21, 22]. Тобто, рівень мовної асиміляції українців у цьому регіоні був майже в 30 разів більшим, ніж рівень мовної асиміляції російської етнічної меншини.

Що стосується абсолютної чисельності, то якщо в 1959 році у Південному регіоні нараховувалось 388,0 тис. російськомовних українців і лише 15,2 тис. україномовних росіян, то в 1989 році, відповідно, 944,1 тис. осіб та 24,0 тис. осіб [Таблиці 7, 11]. Тобто, співвідношення в абсолютних показниках між асимільованими за мовою українцями та росіянами складало в 1959 році 25 до 1, то в 1989 році – 40 до 1.

Подібна ситуація склалася і в Донецько-Придніпровському регіоні. Зокрема, зросійщені серед українців у цьому регіоні становили у 1959 році 10,00% загального їх числа, а в 1989 році – 20,74% [Таблиця 21]. Серед росіян україномовні складали, відповідно за роками, 1,71% та 1,33% [Таблиця 22]. Отже, у 1989 році рівень мовної асиміляції серед українців був більшим у 12 разів, порівняно зі ступенем мовної асиміляції в середовищі російської етнічної меншини.

Протягом 1959-1989 рр. у Донецько-Придніпровському регіоні чисельність російськомовних українців збільшилася на 131,94%, тобто на 1 млн. 656,0 тис. осіб – найвищий абсолютний показник серед усіх трьох регіонів [Таблиця 8]. За цей же час приріст чисельності україномовних росіян складав 18,63%, тобто, лише 14,1 тис. осіб [Таблиця 12].

Найбільше, порівняно з двома іншими регіонами, як російськомовних українців, так і україномовних росіян, знаходилось у Донецько-Придніпровському регіоні. Відносно велика чисельність асимільованих за мовою росіян у цьому регіоні була й тому, що тут зосереджувалось найбільше в Україні росіян. Так, у 1959 році в цьому промисловому регіоні знаходилось 1 млн. 255,1 тис. російськомовних українців та 75,7 тис. україномовних росіян. Співвідношення між ними складало 16 до 1. У 1989 році воно змінилось і становило 32 до 1. У Донецько-Придніпровському регіоні зосереджувалось 2 млн. 911,1 тис. російськомовних українців та 89,8 тис. україномовних росіян [Таблиці 7, 11].

Відносно кращою ситуація для збереження україномовного середовища та розгортання природних процесів мовної асиміляції російської етнічної меншини склалася в Південно-Західному регіоні, перш за все за рахунок західних областей. Так, зокрема, якщо в 1959 році рівень мовного зросійщення українців у цьому регіоні був меншим, ніж рівень мовної українізації росіян, відповідно, 2,59% та 3,58%, то в 1989 році ситуація змінилась на користь російськомовних, відповідно, 3,73% та 3,67% [Таблиці 21, 22].

Тобто, процеси зросійщення українців активно проходили і в цьому регіоні, але рівень мовної асиміляції в середовищі українців та росіян був приблизно однаковим у відносних показниках, але суттєво відрізнявся в абсолютних. Так, у Південно-Західному регіоні в 1959 році нараховувалося 432,4 тис. зросійщених за мовою українців та 39,7 тис. україномовних росіян, а в 1989 році, відповідно, 723,2 тис. осіб та 63,7 тис. осіб [Таблиці 7, 11]. Співвідношення між асимільованими за мовою українцями та росіянами в Південно-Західному регіоні у 1959 році складало як 10 до 1, а в 1989 році як 11 до 1. Зміни співвідношення на користь російськомовних українців пояснюються тим, що темпи приросту їхньої чисельності переважали темпи приросту україномовних росіян. Так, за 1959-1989 рр. приріст чисельності російськомовних українців у цьому регіоні складав 290,8 тис. осіб (67,25%), а україномовних росіян – лише 24,0 тис. осіб (60,45%) [Таблиці 8, 12].

У результаті досить різних темпів приросту чисельності асимільованих за мовою українців та росіян в окремих регіонах змінювалося також і їхнє територіальне розміщення. Так, у 1959 році у Південно-Західному регіоні знаходилось 20,83% загального числа російськомовних українців та 30,40% загального числа україномовних росіян України, у Донецько-Придніпровському, відповідно, 60,48% та 57,96%. Найменше як російськомовних українців (18,69%), так і україномовних росіян (11,64%) розміщувалося у Південному регіоні [Таблиці 33, 34].

У 1989 році частка зросійщених за мовою українців серед окремих регіонів скоротилася за рахунок Південно-Західного (15,79%), натомість, у Донецько-Придніпровському та Південному зросла, відповідно, до 63,59% та 20,62% [Таблиця 33]. При цьому, варто звернути увагу на те, що в 1989 році у Південному регіоні знаходилось більше російськомовних українців, ніж у Південно-Західному, а в 1959 році було навпаки. Ці зміни відбулися тому, що масштаби мовної асиміляції українців були значно вищими в Південному регіоні, ніж у Південно-Західному.

Що стосується україномовних росіян, то їхня частка скоротилася в 1989 році, порівняно з 1959 роком у Донецько-Придніпровському регіоні, за рахунок зростання у Південно-Західному і частково в Південному регіоні, і складала, відповідно за регіонами, 50,59%; 35,89%; 13,52% [Таблиця 34].

Досить значні відмінності в рівні часток російськомовних українців та російськомовних росіян спостерігалися за окремими областями. Проведений аналіз статистичних матеріалів дозволив виявити таку закономірність: у тих областях, де був найвищим рівень мовного зросійщення серед українців, виявився найнижчий рівень мовної українізації російської етнічної меншини. Це стосувалося насамперед східних та південних областей. Зокрема, найвищим рівень мовної асиміляції українців у формі зросійщення був у Кримській області і складав у 1989 році 47,37% загальної чисельності українців. [Таблиця 21]. У цій же області був найменшим рівень мовної українізації росіян і в 1989 році він становив лише 0,07% загального їхнього числа [Таблиця 22]. Тобто, в цій південній області України росіяни фактично не зазнавали мовної асиміляції, і навпаки, майже половина українців були зросійщеними за мовою.

Менше одного відсотка росіян визнавали рідною українську мову ще в трьох областях: у Донецькій – 0,56%, у Луганській – 0,77% та в Одеській – 0,90% [Там само].

Але в цих же областях рівень мовної асиміляції української більшості був найвищим і складав, відповідно, у Донецькій – 40,37%, у Луганській – 33,66%, в Одеській – 25,74% [Таблиця 21].

Менше двох відсотків загальної чисельності росіян були україномовними ще в двох областях: у Харківській – 1,48% та Запорізькій – 1,69%. У цих же областях серед українців російськомовні складали більше 20%, зокрема, у Харківській – 20,45% і в Запорізькій – 22,94%. Навіть у столиці України серед українців у 1989 році кожен п'ятий виявився російськомовним (21,22%), але серед росіян лише 1,29% загального їхнього числа були україномовними [Таблиці 21, 22].

Досить багато було російськомовних серед українців також у Миколаївській (16,34%), у Дніпропетровській (15,23%) та Херсонській (12,27%) областях. Натомість, ступінь мовної українізації росіян у цих областях був досить незначним, відповідно, 2,56%, 2,23% та 3,89%. Крім східних та південних, ще в двох північних областях – у Сумській та Чернігівській у 1989 році частка зросійщених за мовою серед українців була значно вищою, ніж частка українізованих серед росіян, відповідно за областями, 9,23%, 2,74% та 6,66%, 3,52% [Там само].

Отже, в 11-ти областях України та в Києві у відносних показниках частка асимільованих за мовою серед українців значно переважала відповідну частку асимільованих за мовою серед росіян. Тобто, на цих теренах розгорнулися неприродні процеси мовної асиміляції в середовищі української корінної більшості, а мовна асиміляція російської етнічної меншини фактично припинилася, насамперед це стосувалося Кримської, Луганської, Донецької, Одеської, Запорізької та Харківської областей.

В інших 13-ти центральних та західних областях частки асимільованих за мовою українців у відносних показниках поступалися відповідній частці асимільованих за мовою росіян, але досить не суттєво. У Чернівецькій об-

ласті у 1989 році ці частки були приблизно рівними, відповідно, 2,62% та 2,54%. У семи центральних областях частки зросійшених серед українців у 1989 році склали від 1,67% до 3,57%, а частки українізованих серед росіян від 4,51% до 7,91%. Зокрема, в Кіровоградській – 3,57% та 4,51%, у Житомирській – 3,24% та 7,91%, у Полтавській – 2,92% та 4,13%, у Черкаській – 2,12% та 4,58%, у Київській – 2,02% та 4,71%, у Вінницькій – 1,81% та 4,80%, у Хмельницькій – 1,67% та 6,14% [Там само].

У західних областях частки російськомовних серед українців були найменшими, від 0,24% та 1,09%, а частки україномовних серед росіян були порівняно більшими, від 3,84% до 7,52%. Варто нагадати, що до Другої світової війни в цих областях росіяни фактично не проживали, і тому процеси мовного зросійщення українців на означених теренах відбувалися обмежений час, порівняно з іншими областями України. Серед загальної чисельності українців Львівської області російськомовні склали 1,09%, а україномовні серед росіян – 4,71%, у Закарпатській, відповідно, 0,95% та 3,84%, у Рівненській – 0,85% та 5,97%, у Волинській – 0,63% та 5,76%, в Івано-Франківській – 0,58% та 3,86%, у Тернопільській – 0,24% та 7,52% [Там само].

Перевага в чисельності російськомовних українців над україномовними росіянами, тобто, в абсолютних показниках, була незаперечною в усіх областях, без жодного винятку, включаючи і західні області. При цьому, необхідно підкреслити, що абсолютні показники асимільованих за мовою серед українців та росіян були зовсім не відповідні за своїм рівнем, особливо у східних та південних областях.

Так, зокрема, у 1989 році у Донецькій області нараховувалося 1 млн. 087,5 тис. російськомовних українців і лише 13,0 тис. україномовних росіян, у Луганській – 499,0 тис. осіб та 9,8 тис. осіб, у Дніпропетровській – 421,8 тис. осіб та 20,9 тис. осіб, у Харківській – 407,6 тис. осіб та 15,6 тис. осіб, у Києві – 395,5 тис. осіб та 6,9 тис. осіб, в

Одеській – 368,0 тис. осіб та 6,5 тис. осіб, у Запорізькій – 300,1 тис. осіб та 11,3 тис. осіб, у Кримській – 296,5 тис. осіб та 1,2 тис. осіб, у Миколаївській – 163,5 тис. осіб та 5,2 тис. осіб, у Херсонській – 115,0 тис. осіб та 9,7 тис. осіб. У східних та південних областях було від 115,0 тис. зросійшених за мовою українців у Херсонській області до 1087,5 тис. осіб – у Донецькій та від 1,2 тис. україномовних росіян у Кримській області до 20,9 тис. осіб – у Дніпропетровській [Таблиці 7, 11].

Досить багато російськомовних українців проживало також і в двох північних областях: у Сумській та в Чернігівській, відповідно, 112,7 тис. осіб та 86,1 тис. осіб у 1989 році. Навпаки, україномовних росіян у цих областях було небагато, відповідно, 5,2 тис. осіб та 3,4 тис. осіб [Там само].

У семи центральних областях абсолютна чисельність російськомовних українців також була значно більшою, ніж число україномовних росіян. Так, у 1989 році в Полтавській області нараховувалося 45,0 тис. зросійшених за мовою українців та 7,4 тис. українізованих росіян, у Житомирській, відповідно, 42,4 тис. осіб та 9,6 тис. осіб, у Кіровоградській – 37,4 тис. осіб та 6,5 тис. осіб, у Київській – 34,9 тис. осіб та 7,9 тис. осіб, у Вінницькій – 31,9 тис. осіб та 5,4 тис. осіб, у Черкаській – 29,3 тис. осіб та 5,6 тис. осіб, у Хмельницькій – 23,0 тис. осіб та 5,4 тис. осіб [Там само].

Близькою до центральних областей за рівнем чисельності асимільованих за мовою українців та росіян була Львівська область – 27,0 тис. осіб та 5,7 тис. осіб. В інших шести західних областях число як перших, так і других було значно меншим. Зокрема, в 1989 році у Чернівецькій області знаходилося 17,5 тис. російськомовних українців та 1,6 тис. україномовних росіян, у Рівненській, відповідно, 9,3 тис. осіб та 3,2 тис. осіб, у Закарпатській – 9,3 тис. осіб та 1,9 тис. осіб, в Івано-Франківській – 7,8 тис. осіб та 2,2 тис. осіб, у Волинській – 6,3 тис. осіб та 2,7 тис. осіб, у Тернопільській – 2,8 тис. осіб та 2,0 тис. осіб [Там само].

Така відносно незначна чисельність російськомовних українців у західних областях була тому, що тут процеси мовної асиміляції не набули широкого розвою. Ці землі лише короткий час перебували у складі СРСР і західні українці мали значно вищий рівень національної самосвідомості, порівняно зі східними. Число україномовних росіян у цих областях було також невеликим, тому що і загальна чисельність росіян тут залишалася відносно незначною, особливо порівняно зі східними та південними областями.

Протягом 1959-1989 рр. частка російськомовних серед українців зросла майже в усіх областях України, крім Львівської та Тернопільської, де відбулося незначне скорочення їхньої чисельності, а також Чернігівської, де значно зменшилося загальне число українців. У Києві також скоротилася частка зросійщених за мовою серед українців, але в результаті того, що темпи приросту україномовних переважали темпи зростання російськомовних. В абсолютних же показниках і в столиці України спостерігалось збільшення числа російськомовних українців.

Натомість, за тридцять років у більшості областей відбулось скорочення частки україномовних серед росіян, за винятком семи західних областей, а також столиці України. У Сумській та в Кримській областях її рівень у 1989 році залишився фактично без змін, як і в 1959 році. Але в абсолютних показниках у всіх областях без винятку чисельність російськомовних українців була значно більшою, ніж число україномовних росіян. Тобто, такі зміни переконливо свідчать про посилення процесів мовного зросійщення корінної нації – українців і гальмування процесів мовної асиміляції російської етнічної меншини.

Отже, аналіз статистичних матеріалів дозволив виявити, що протягом 1959-1989 рр. асиміляційні процеси у мовному середовищі українців та росіян мали асиметричний характер. При цьому, особливо необхідно підкрес-

лити, що ця асиметрія була не на користь української, а на користь російської мови, хоча для таких змін не було жодних об'єктивних умов. Росіяни фактично не зазнавали мовної українізації, завдячуючи перш за все суб'єктивним чинникам. В умовах відсутності дійсно незалежної української держави, не українці, а якраз росіяни посідали в Україні домінуюче становище корінної нації. До того ж, фактично статус державної в Україні мала не українська, а російська мова. Тому, навіть у Західній Україні, де до Другої світової війни росіяни фактично не проживали, а їхня чисельність була досить незначною, вони не асимілювалися за мовою, хоча й не мали ареалів компактного проживання. Таке становище природно не характерне для етнічної меншини, якою й були росіяни в Україні насправді завжди.

У сучасних умовах незалежної України можна прогнозувати розвиток асиміляційних процесів у зворотньому, природному напрямку. З одного боку, це стосується припинення мовного зросійщення корінної більшості – українців, а з другого – розгортання процесів мовної українізації в середовищі росіян. Тобто, асиміляційні процеси у мовному середовищі українців та росіян повинні набути асиметричного характеру, але вже не на користь російської мови, а на користь української.

Для цього є всі об'єктивні умови. Зокрема, набуває статусу державної українська мова, а російська ж втратила цей статус, не притаманний їй як мові однієї з етнічних меншин. З іншого боку, саме розселення росіян сприяє цьому, вони не мають ареалів компактного проживання і є меншістю в усіх областях, окрім Криму, де вони переважають серед загальної чисельності населення. Не останню роль відіграє і той факт, що російська етнічна меншина розмивається екзогамними (міжетнічними) шлюбами. Більш повно про вплив екзогамії на становище цієї етнічної меншини йдеться у попередньому розділі. Поступово росіяни стають двомовними. І такі процеси вже зараз розгорнулися в західних областях,

перш за все в Галичині, де загальна чисельність росіян залишається досить незначною і вони були зосереджені переважно в містах. Реальне отримання українською мовою, перш за все в Західній Україні, державного статусу, сприяло зростанню її соціального престижу, що об'єктивно вплинуло на мовне середовище росіян у напрямку їхньої поступової українізації. Можна прогнозувати, що найближчим часом такі ж процеси розгорнуться в Центральній Україні. Що стосується східних та південних областей, де наслідки тривалого російщення виявились найбільш суттєвими, масова природна мовна українізація росіян у найближчі роки навряд чи можлива. Але і на цих теренах, незважаючи на рецидиви російщення, цілком можливе суттєве скорочення рівня мовного зросійщення українців.

Отже, в сучасних умовах асиміляційні процеси в мовному середовищі як українців, так і російської етнічної меншини, повинні розгортатися і вже почали розгортатися в зворотному напрямку від тих, якими вони були за радянських часів. Тобто, ці етнічні процеси повинні мати не штучний, а природний характер, що означатиме припинення мовного зросійщення українців, їхнє поступове деросійщення з одного боку, а з іншого — посилення мовної українізації етнічних меншин, у тому числі й росіян.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз змін чисельності україномовних та російськомовних росіян переконливо доводить:

Зростання чисельності україномовних росіян було значно меншим за темпи приросту російськомовних росіян. Про масштаб цих відмінностей у темпах приросту чисельності обох груп росіян свідчать такі авторські розрахунки. Якби за 1959-1989 рр. чисельність україномовних росіян зростала б такими ж темпами, як і чисельність російськомовних росіян, то в 1989 році число останніх складало б 209,6 тис. осіб, а не 177,5 тис. осіб, як це було за даними перепису. З іншого боку, якби чисельність російськомовних росіян зростала такими ж темпами, як

фактично збільшилася чисельність україномовних росіян, то число останніх становило б лише 9 млн. 457,9 тис. осіб, а не 11 млн. 172,5 тис. осіб, як було за переписом 1989 року [Розрахунки за даними таблиць 11, 12, 13, 14].

За досліджуваний період (1959-1989 рр.) у Південному та в Донецько-Придніпровському регіоні темпи зростання російськомовних росіян переважали темпи приросту чисельності україномовних росіян. Лише в одному Південно-Західному регіоні перевага в темпах приросту чисельності була на боці останніх. В абсолютних же показниках у двох інших регіонах переважали російськомовні росіяни. Скорочення чисельності україномовних росіян за 1959-1989 рр. відбувалося в двох східних областях: у Донецькій та Луганській. Зменшення числа російськомовних росіян простежується лише в одній західній Тернопільській області та й те досить незначне.

У результаті суттєвих відмінностей у темпах приросту україномовних та російськомовних росіян, змінювалось їхнє територіальне розміщення за окремими регіонами та областями. Абсолютна більшість (більше 50%) обох груп росіян зосереджувалася в Донецько-Придніпровському регіоні. За 1959-1989 рр. підвищилася питома вага російськомовних та україномовних росіян, які знаходились у Південному та Південно-Західному регіонах за рахунок її скорочення в Донецько-Придніпровському. У Південно-Західному регіоні відносно більше було україномовних росіян, ніж російськомовних росіян порівняно з Південним та Донецько-Придніпровським регіонами.

4. Завдяки незначній чисельності україномовних росіян серед населення України, їхня питома вага залишалась досить низькою. Разом з тим, частка російськомовних росіян була досить високою, особливо серед населення Південного та Донецько-Придніпровського регіонів, і мала тенденцію до поступового, але невпинного зростання. До того ж, питома вага російськомовних росіян серед загального приросту чисельності населення була непропорційно великою (понад 40%), порівняно з

їхньою часткою серед усього населення України. Отже, загальна чисельність населення України зростала, в значній мірі, за рахунок російськомовних росіян. Особливо це стосувалося Південного та Донецько-Придніпровського регіонів, де чисельність населення збільшувалась переважно за рахунок російськомовних росіян, більше 50% загального приросту чисельності населення.

5. За досліджуваний період у результаті політики російщення України, природний процес мовної асиміляції українською більшістю російської етнічної меншини штучно гальмувався і фактично призупинився. Про це свідчать статистичні матеріали: питома вага україномовних серед росіян у 1989 році скоротилася, порівняно з 1959 роком, особливо в східних та південних областях.

Порівняльний аналіз розвитку процесів асиміляції у мовному середовищі українців та росіян дозволив виявити те, що мовна асиміляція була більш характерною для корінної нації, а не для етнічної меншини. При цьому спостерігалась така закономірність: у тих областях, де був більшим рівень мовного зросійщення українців, рівень мовної українізації росіян виявився значно меншим. Перш за все це стосувалося східних та південних областей, а також Києва.

Тобто, не росіяни, а українці фактично опинилися у становищі етнічної меншини, до того ж на своїй рідній землі, і зазнавали масового мовного зросійщення. Такі етнічні процеси природними визнавати не варто, вони були викликані цілеспрямованою політикою російщення України, бо мовної асиміляції природно зазнає не корінна нація, якою були українці, а якраз етнічна меншина, якою були росіяни.

Аналіз процесів мовної асиміляції в середовищі росіян та українців доводить, що якби рівень мовної українізації росіян був таким же, як і рівень мовного зросійщення українців, тобто 12,23%, а не 1,56%, то у 1989 році чисельність україномовних росіян складала б 1 млн. 388,8

тис. осіб, а не 177,5 тис. осіб, як було за даними перепису. З іншого боку, в тому випадку, коли б частка російськомовних серед росіян була такою, як і частка україномовних серед українців, тобто лише 87,72% замість 98,39%, то в 1989 році неасимільованих за мовою етнічних росіян налічувалось б лише 9 млн. 961,1 тис. осіб, а не 11 млн. 172,5 тис. осіб, як це засвідчив перепис [Розрахунки за даними таблиць 5, 7, 11, 13, 21, 22].

Отже, проведений аналіз статистичних матеріалів дозволив виявити, що протягом 1959-1989 рр. російська етнічна меншина в Україні фактично не зазнавала мовної асиміляції з боку українців. Окрім того, в Донецько-Придніпровському регіоні чітко визначилась тенденція до перетворення цієї етнічної меншини у більшість серед цього населення. Такі етнічні процеси могли відбуватися лише в умовах системної та довготривалої політики посиленого російщення України, бо етнічна меншина природно ніколи не в змозі асимілювати корінну більшість.

2.6. Інші етнічні меншини: динаміка чисельності та мовне середовище.

Історично склалося так, що крім українців значну частину населення України склали представники інших етносів, тобто етнічні меншини. За слушним і аргументованим висновком сучасного українського етнологу В.К.Борисенко: “Україна не є багатонаціональною державою, як Індонезія, Індія. Це держава з переважно корінним населенням і національними меншинами, яким надано рівні права у соціальному і культурному розвитку”¹. Територія України є історичною Батьківщиною перш за все для українців, а також для кримських татар, караїмів, кримчаків і, можливо, для гагаузів. Усі інші етнічні меншини є фактично мігрантами, хоча деякі з них не в першому поколінні, бо їхні етнічні землі знаходяться за межами України. Крім того, варто підкреслити, що

абсолютна більшість цих меншин мають власні національні держави.

Аналіз змін чисельності цієї досить значної групи населення України проводився без урахування російської етнічної меншини, бо зміни її чисельності досліджуються окремо, в двох попередніх параграфах. Причому, зміни чисельності етнічних меншин протягом 1959-1989 рр. аналізувалися за такими напрямками: 1) загальна чисельність; 2) неасимільованих за мовою, тобто тих, що зберігали власні національні мови; 3) україномовних; 4) російськомовних.

Зміни загальної чисельності етнічних меншин України, крім росіян, за 1959-1989 рр. Загальна чисельність етнічних меншин, окрім росіян, становила в 1959 році 2 млн. 619,7 тис. осіб, у 1970 році – 2 млн. 716,3 тис. осіб, у 1979 році – 2 млн. 648,8 тис. осіб, і в 1989 році – 2 млн. 677,4 тис. осіб [Таблиця 36]. Тобто, якщо за перший період приріст чисельності складав 96,6 тис. осіб (3,69%), то за другий період відбулося скорочення на 67,5 тис. осіб (2,48%), за третій період їхня чисельність зросла на 28,6 тис. осіб (1,08%). Усього ж, протягом 1959–1989 рр. приріст становив лише 57,7 тис. осіб (2,20%) [Таблиця 38].

Темпи зростання чисельності етнічних меншин за 1959-1989 рр. були значно меншими, ніж темпи приросту загальної чисельності населення України, а особливо, коли порівняти їх із темпами приросту чисельності російської етнічної меншини. Звертає на себе увагу і той факт, що максимальна чисельність етнічних меншин разом взятих, окрім росіян, була ними досягнута не в 1989, а 1970 році. Тобто, протягом 70-80-х рр. чисельність цієї групи навіть скоротилася. Аналіз статистичних матеріалів свідчить про те, що розповсюджене нині в науковій, а особливо в публіцистичній літературі твердження про збільшення “багатонаціональності” населення України не правдиве, бо не відповідає дійсності. Активно зростала чисельність лише однієї меншини – росіян. До того ж, загальна чисельність росіян переважала число всіх інших

етнічних меншин разом узятих у 1989 році більше ніж учетверо.

Існували також досить суттєві територіальні відмінності в темпах приросту чисельності етнічних меншин, окрім росіян, особливо в окремих регіонах. Найбільш високими темпами зростало це населення в Південному регіоні з 617,2 тис. осіб у 1959 році до 764,8 тис. осіб у 1989 році [Таблиця 36]. За тридцять років цей приріст складав 147,6 тис. осіб (23,91%) [Таблиця 38]. Порівняно меншими темпами відбувалося зростання чисельності цієї групи населення в Донецько-Придніпровському регіоні – лише на 83,7 тис. осіб (10,53%), бо в 1959 році воно становило 795,2 тис. осіб, а в 1989 році – 878,9 тис. осіб. Необхідно додати, що за другий період (у 70-ті рр.) у цьому регіоні відбувалося зменшення загальної чисельності етнічних меншин, окрім росіян [Таблиці 36, 38].

На відміну від двох інших регіонів, у Південно-Західному чисельність цієї групи населення скорочувалася протягом усіх трьох періодів переважно за рахунок зменшення числа євреїв та поляків. Зокрема, якщо в 1959 році загальна чисельність етнічних меншин, окрім росіян у цьому регіоні складала 1 млн. 207,3 тис. осіб, а в 1989 році – 1 млн. 033,7 тис. осіб. За тридцять років скорочення становило 173,6 тис. осіб (14,38%) [Там само].

Якщо взяти за 100% загальну чисельність етнічних меншин, окрім росіян, у цілому в Україні, то на Південно-Західний регіон припадало в 1959 році 46,12%, а в 1989 році – 38,61%, на Донецько-Придніпровський, відповідно, 30,35% та 32,83%, на Південний – 23,56% та 28,56% [Таблиця 46]. Незважаючи на скорочення загальної чисельності етнічних меншин, окрім росіян у Південно-Західному регіоні, на його теренах було зосереджене найбільше число цієї групи населення, порівняно з двома іншими регіонами.

Темпи зростання чи навіть скорочення чисельності окремих етнічних меншин були досить різними. Для того, щоб з'ясувати ці відмінності, був проведений аналіз змін

чисельності найбільших за числом 12-ти етнічних меншин: євреїв, поляків, білорусів, молдован, болгар, угорців, греків, румунів, татар, вірменів, гагаузів та циган за 1959–1989 рр. Простежити за змінами чисельності кримських татар за тридцять років було неможливо, бо до другої половини 80-х рр. радянський режим забороняв їм повертатись на історичну Батьківщину – в Крим, звідки їх було депортовано в 1944 році до Середньої Азії.

Євреї. Другою за чисельністю після росіян етнічною меншиною в Україні залишалися євреї, незважаючи на досить інтенсивне скорочення їхньої чисельності за 1959–1989 рр. Необхідно підкреслити, що ще в кінці 20-х рр. ХХ ст. чисельність євреїв та росіян у кордонах сучасної України була майже однаковою – близько 3 млн. осіб².

Чисельних втрат євреї зазнали в роки Другої світової війни, внаслідок політики геноциду, яку проводив нацистський окупаційний режим. Частина євреїв у 1941 році евакуювалась до східних районів Росії, а після закінчення війни не всі вони повернулись в Україну. Крім того, протягом 1944–1955 рр. євреї із Західної України, перш за все з Галичини, були переселені до Польщі в результаті так званого “обміну населенням” між СРСР та Польщею³. Переселення євреїв до Польщі продовжувалось і в другій половині 50-х рр. ХХ ст. Так, лише за 1956–1957 рр. 3 615 євреїв виїхали до цієї країни⁴.

Причиною значного скорочення чисельності євреїв в Україні в 60–80-ті рр. ХХ ст. стала не лише міграція до Ізраїлю та США, що розпочалася в 60-ті рр. Передусім на зменшення чисельності цієї етнічної меншини активно впливала етнічна асиміляція, головним чином – зросійщення. Антисемітизм, що існував у СРСР не лише на побутовому рівні, бо відкрито проводилася антисемітська пропаганда, спонукав значну частину євреїв відмовлятися не лише від рідної мови, але й від власного етнічного походження, реєструючись переважно росіянами. До того ж, для цієї етнічної меншини був характерний низький природний приріст чисельності. Низький рівень

народжуваності сприяв депопуляційним процесам у середовищі єврейської етнічної меншини, до того ж, більшість тих, хто від’їздив за кордон, були у молодому та середньому віці.

Процеси етнічної асиміляції та депопуляції призвели до того, що протягом 1959–1989 рр. чисельність євреїв зменшилася з 840,3 тис. осіб до 486,3 тис. осіб, тобто на 354,0 тис. осіб (42,13%) [Таблиці 36, 38]. У результаті інтенсивного зменшення чисельності євреїв їхня частка серед усього населення України неухильно скорочувалася – з 2,01% у 1959 році до 0,94% у 1989 році [Таблиця 37]. Абсолютна більшість єврейського населення історично зосереджувалась переважно в містах, особливо в Одесі, у Києві, Харкові та в Чернівцях. З кінця 80-х рр. ХХ ст. євреї отримали можливість вільного виїзду на свою історичну Батьківщину, а також до США та Німеччини. Ті євреї, що залишились в Україні, мають усі можливості для всебічного розвитку своєї мови, освіти, що було неможливим у СРСР. Вони мають постійний зв’язок з Ізраїлем, отримують всебічну підтримку не лише від історичної Батьківщини, а й від єврейських громад з інших країн. У сучасній Україні євреї є однією з найбільш згуртованих етнічних меншин.

Поляки. Крім євреїв, значну частину серед етнічних меншин Західної та Правобережної України склали поляки, бо ці території в минулому тривалий час перебували у складі Польської держави (Речі Посполитої). В умовах відсутності української національної держави протягом декількох століть відбувалося інтенсивне заселення поляками українських земель. Внаслідок того, що вони займали панівне становище, активно проводилася мовна та етнічна асиміляція (полонізація) українців, зокрема української шляхти та міщан. Полонізації українців у Правобережній Україні навіть після того, як поляки втратили власну державу, сприяло те, що в 1839 році уряд Російської імперії заборонив діяльність української греко-католицької (уніатської) церкви. Це призвело до того,

що значна частина українців – греко-католиків змушені були перейти до римо-католицької церкви і поступово перетворилися на поляків українського етнічного походження. Подібні етнічні процеси відбулись також у кінці XIX та на початку XX століття на Холмщині⁵. Мовна та етнічна асиміляція українців поляками сприяла значному скороченню території українських етнічних земель на заході.

Досить складними були українсько-польські стосунки також і в XX столітті: військова агресія відновленої Польської держави проти Західно-Української Народної республіки в 1918-1919 рр., фактичний розподіл українських земель між Польщею та Радянською Росією в 1921 році (Ризька угода) і польський окупаційний режим у Західній Україні в 20-30-ті рр., жорстока боротьба польських збройних формувань з Українською повстанською армією і сумнозвісна операція “Вісла” в 1947 році, що завершилася депортацією українців з історичних земель.

Українсько-польський договір 1997 року підвів ризик під цими трагічними сторінками історії двох сусідніх народів. Необхідно підкреслити, що значна частина українських етнічних земель, де ще в першій половині XX століття українці складали абсолютну більшість населення, тепер опинилися у складі Польщі і незворотно втрачені для української держави, перш за все це Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшшя.

Значне скорочення чисельності поляків в Україні відбулося в роки Другої світової війни та в післявоєнний час. Тут і розстріли польських офіцерів у радянських таборах (ці трагічні події замовчувалися в СРСР до початку 90-х рр.), а також депортації поляків із Західної України в східні райони Росії в 1939-1941 рр. У 1944-1955 рр. за домовленістю між комуністичними урядами СРСР та Польщі було проведено переселення на територію останньої 810,4 тис. поляків та осіб, що мали польське громадянство, перш за все євреїв⁶. Це призвело до того, що в

Галичині та в Західній Волині поляків майже не залишилося. Переселення продовжувалось також і в другій половині 50-х рр. Зокрема, лише за 1956-1957 рр. до Польщі виїхало 44 823 особи з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської та Тернопільської областей⁷.

Протягом 1959-1989 рр. чисельність поляків в Україні продовжувала активно скорочуватися. Якщо в 1959 році вони за чисельністю серед інших етнічних меншин України займали третє місце після росіян та євреїв, то в 1989 році – лише шосте. Так, якщо у 1959 році поляків в Україні налічувалося 363,3 тис. осіб, то в 1989 році – 219,2 тис. осіб [Таблиця 36]. За тридцять років їхня чисельність зменшилася на 144,1 тис. осіб, або на 39,66% [Таблиця 38]. У 1989 році найбільше поляків зосереджувалося у Житомирській, Хмельницькій та Львівській областях. Зменшення чисельності поляків призвело до зниження їхньої питомої ваги серед усього населення України з 0,87% у 1959 році до 0,42% у 1989 році [Таблиця 37].

Лише встановлення рівноправних і справді добросусідських взаємин між Україною та Польщею сприятиме подоланню стереотипів багатовікового протистояння між поляками та українцями в минулому. Це надасть можливість вільного розвитку польської етнічної меншини в Україні та української – в Польщі.

Білоруси. На відміну від поляків, чисельність білорусів в Україні протягом 1959-1989 рр. активно зростала. Так, якщо в 1959 році їх налічувалося лише 290,9 тис. осіб, то в 1989 році вже 440,0 тис. осіб [Таблиця 36]. Загальний приріст чисельності білорусів за тридцять років склав 149,1 тис. осіб, або 51,25% [Таблиця 38].

Темпи приросту чисельності білорусів були значно вищими за темпи приросту українців, але не в результаті природного приросту, а внаслідок міграцій. Однак, темпи зростання числа білорусів протягом 1959-1989 рр. у свою чергу поступалися темпам приросту іншої етнічної меншини – росіянам [Таблиці 4, 10, 38]. Необхідно звер-

нути також увагу на той факт, що темпи приросту чисельності білорусів на історичній Батьківщині – в Білорусі були меншими, ніж в Україні.

У результаті високих темпів приросту чисельності помітно також зросла і частка білорусів серед усього населення України – з 0,69% у 1959 році до 0,85% у 1989 році [Таблиця 38]. Абсолютна більшість білорусів зосереджувалася не на прикордонних з Білорусією територіях, а в промислових східних та південних областях України, переважно в містах. Необхідно нагадати також, що в складі сусідньої країни залишалась частина українських етнічних земель, зокрема Берестейщина, де ще на початку ХХ століття українці складали більшість серед усього населення.

Молдовани. За 1959-1989 рр. досить високими темпами, вищими навіть, ніж українців, зростала чисельність молдован, зосереджених переважно в Одеській та Чернівецькій областях, що межували з Молдовою. Зокрема, у 1959 році загальна чисельність молдован в Україні складала 241,7 тис. осіб, а в 1989 році досягла 324,5 тис. осіб [Таблиця 36]. Тобто, за досліджуваний період їхня чисельність збільшилася на 82,8 тис. осіб (34,26%) [Таблиця 38]. Це збільшення чисельності молдовської етнічної меншини було забезпечено переважно за рахунок природного приросту.

За тридцять років частка молдован серед населення України піднялася з 0,58% у 1959 році до 0,63% у 1989 році [Таблиця 37]. Якщо в Україні молдовани знаходились з ХVIII ст. як етнічна меншина, що не мала великих ареалів компактного розселення, то до складу сучасної Молдови входить Придністров'я – українська етнічна територія, яка до 1940 року належала УРСР і де українці становили більшість серед усього населення.

Болгари. Чисельність болгар в Україні зростала лише за перший та за другий періоди і почала скорочуватися в третьому. Це призвело до того, що максимальної чисельності болгари досягли не в 1989 році, а в 1979 році – 238,2 тис. осіб. [Таблиця 36].

Протягом 1959-1989 рр. чисельність болгар зросла лише на 14,4 тис. осіб (6,56%), тому що в 1959 році їх нарахувалося 219,4 тис. осіб, а в 1989 році – 233,8 тис. осіб [Таблиці 36, 38]. Внаслідок незначних темпів приросту чисельності, питома вага болгар серед усього населення України зменшилася з 0,52% у 1959 році до 0,45% у 1989 році [Таблиця 37]. Переважна більшість болгар ще з ХVIII століття компактно проживала на території сучасних Одеської та Запорізької областей. Серед них переважало не міське, а сільське населення.

Угорці. Основним ареалом компактного проживання угорців в Україні залишалася Закарпатська область. З ХІ століття і до 1918 року, а також з 1939 до 1944 року Закарпаття входило до складу Угорщини. Протягом довготривалого часу угорці займали панівне становище в краї. В результаті цього відбувалися процеси активного переселення їх до Закарпаття, а також мовна та етнічна асиміляція ними українців (мадяризація).

За досліджуваний період чисельність угорців зросла з 149,2 тис. осіб у 1959 році до 163,1 тис. осіб у 1989 році, або на 13,9 тис. осіб (9,32%). За третій період відбулося незначне зменшення їхнього числа [Таблиці 36, 38]. Завдяки тому, що темпи приросту чисельності угорців залишалися порівняно низькими, скоротилася також їхня питома вага серед усього населення України. Зокрема, у 1959 році вона складала 0,35%, а в 1989 році зменшилася до 0,31% [Таблиця 37].

Греки. Основною територією, на якій проживали греки в Україні, були південні райони Донецької області (Маріупольщина). Греки, що мешкали в Криму, були депортовані разом з болгарами та вірменами за постановою ДКО СРСР у червні 1944 року. Ця депортація проводилася на місяць пізніше від насильницького переселення кримських татар. Усього з Криму було тоді депортовано 12 171 родину (44 636 осіб) греків, вірмен та болгар⁸.

За досліджуваний період чисельність греків в Україні

зменшилася з 104,4 тис. осіб у 1959 році до 98,6 тис. осіб у 1989 році [Таблиця 36]. Тобто, за тридцять років скорочення становило 5,8 тис. осіб (5,55%) [Таблиця 38]. Максимальної чисельності ця етнічна меншина досягла в 1979 році – 106,9 тис. осіб [Таблиця 36]. Основною причиною зменшення чисельності греків в Україні була етнічна асиміляція (зросійщення), бо значна їхня частина зосереджувалася в містах, а також частково міграція греків з другої половини 80-х рр. на історичну Батьківщину – в Грецію. Внаслідок цього, їхня питома вага серед населення України скоротилася з 0,24% у 1959 році до 0,19% у 1989 році [Таблиця 37].

Румуни. Основним регіоном, де зосереджувалися румуни в Україні, була Чернівецька область. Ці терени в 1918-1940 рр. входили до складу королівської Румунії, а потім у 1941-1944 рр. були окуповані румунськими військами. Найвність незначної за чисельністю румунської етнічної меншини використовується деякими політичними колами сучасної Румунії як привід до територіальних претензій стосовно України. Але в Південній Буковині, Марамороші (Східне Закарпаття), а також у Придунав'ї, що залишилися в складі Румунії, проживає значна частина етнічних українців – автохтонного населення цих територій. Щодо цих українців режим Чаушеску, як і попередній королівський уряд, проводив насильницьку політику їхньої мовної та етнічної асиміляції (румунізації).

В Україні ж румуни не лише зберегли власну національну ідентичність, а й їхня чисельність зростала навіть більш високими темпами, порівняно з українцями [Таблиця 4, 38]. Це відбувалося у результаті відсутності процесів масової етнічної асиміляції в їхньому середовищі, а також слабкому розвитку міграцій і компактному розселенню. Зокрема, у 1959 році число румунів в Україні досягало 100,9 тис. осіб, а в 1989 році – 134,8 тис. осіб [Таблиця 36]. Тобто, їхній приріст склав за тридцять років 33,9 тис. осіб, або 33,60% [Таблиця 38]. За цей же час частка

румунів серед усього населення України зросла з 0,24% до 0,26% [Таблиця 37].

Татари. Досить активно зростала в Україні чисельність татар, перш за все за рахунок міграції. Так, якщо в 1959 році їх нараховувалося 61,5 тис. осіб, то в 1989 році – 86,9 тис. осіб [Таблиця 36]. За тридцять років приріст чисельності татар становив 25,4 тис. осіб, або 41,30% [Таблиця 38].

Зростання чисельності татарської етнічної меншини значно перевищувало темпи приросту чисельності українців, але поступалося перед росіянами та білорусами [Таблиці 4, 10, 38]. Завдяки цьому їхня частка серед усього населення збільшилася з 0,14% у 1959 році до 0,16% у 1989 році [Таблиця 37]. Татари в основному зосереджувалися в містах східних та південних областей України, насамперед у Донбасі.

Вірмени. Ця етнічна меншина, як і євреї, була представлена на теренах України ще з часів Київської Русі. Незважаючи на порівняно незначне число вірменів в Україні, темпи їхнього приросту були досить високими протягом 1959-1989 рр., особливо за останній третій період. Так, якщо в 1959 році їх налічувалося лише 28,0 тис. осіб, то в 1989 році – 54,2 тис. осіб [Таблиця 36]. Приріст чисельності становив 26,2 тис. осіб (93,57%) – один з найвищих у відносних показниках серед інших етнічних меншин [Таблиця 38].

Загальний приріст чисельності вірменів був забезпечений переважно за рахунок міграцій. Їхній масштаб значно зріс у кінці 80-х рр., що пов'язано з наслідками землетрусу 1988 року та збройним вірмено-азербайджанським конфліктом навколо Нагірного Карабаху. Частка вірмен серед усього населення України за тридцять років підвищилася з 0,06% у 1959 році до 0,10% у 1989 році [Таблиця 37]. Як і татари, вірмени зосереджувалися переважно в містах на сході та на півдні України.

Гагаузи. Абсолютна більшість гагаузів компактно проживала в Одеській області. У 1959 році їхня чисельність становила 23,5 тис. осіб, у 1989 році – 32,0 тис. осіб [Таб-

лища 36]. Протягом 1959-1989 рр. приріст чисельності складав 8,5 тис. осіб (36,17%) [Таблиця 38]. Частка гагаузів серед усього населення України зроста, відповідно, з 0,05% у 1959 році до 0,06% у 1989 році [Таблиця 37].

Цигани. Чисельність циган в Україні становила у 1959 році 22,5 тис. осіб, а в 1989 році – 47,9 тис. осіб [Таблиця 36]. За тридцять років їхнє число зросло більш ніж удвічі, тобто – на 25,4 тис. осіб, або на 112,89% [Таблиця 38]. Темпи приросту чисельності у відносних показниках циган були досить високими. Це було пов'язано перш за все з традиційно високим рівнем народжуваності, а також міграцією з-за меж України. Ця етнічна меншина також майже не зазнавала впливу асиміляційних процесів, а рівень народжуваності у них був досить високим. Частка циган серед усього населення України зроста з 0,05% у 1959 році до 0,09% у 1989 році [Таблиця 37].

Проаналізувавши зміни чисельності 12-ти найбільших за числом етнічних меншин, необхідно зупинитись ще на двох – кримських татарах та німцях. Простежити за змінами їхньої чисельності протягом 1959-1989 рр. неможливо, бо представники цих етносів почали повертатися в Україну лише в другій половині 80-х рр., хоча ще до Другої світової війни їхня чисельність на теренах України була доволі значною.

Кримські татари. Трагічною була історична доля кримських татар, депортованих сталінським режимом до Середньої Азії. Виселення їх з історичної Батьківщини проводилось за постановою ДКО СРСР від 11 травня 1944 року за № 5859. Ця “операція” була проведена військами НКВС у ніч з 18-го на 19-те травня 1944 року, в ході якої було депортовано 44 006 родин, загальним числом 188 628 осіб⁹. Значна їхня частина, особливо діти та люди похилого віку, померли в дорозі, або в перші місяці після виселення до Середньої Азії. 28 квітня 1956 року указом Президії Верховної Ради СРСР кримські татари були звільнені зі спецпоселень, однак “без права повернення до місцевостей, звідки вони були вислані, і без повернен-

ня конфіскованого майна”¹⁰. Спеціальною постановою Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 року було заборонено проживання кримських татар також у південних областях: Запорізькій, Одеській, Миколаївській та Херсонській¹¹.

Протягом 1956-1967 рр. до Кримської області було дозволено повернення в індивідуальному порядку лише 15 кримським татарам. Крім того, в інших областях України в 1966 році проживало 247 осіб кримсько-татарської національності¹². КДБ СРСР контролював місце проживання практично кожного представника цього етносу. Незважаючи на їхні звернення до керівництва СРСР та УРСР про скасування обмежень проживання на території Криму, а також підтримку цих вимог з боку дисидентів, “кримськотатарське питання” так і не було вирішене.

Активний спротив справедливому вирішенню цього питання був з боку органів КДБ. Так, у доповіді, направленій у квітні 1967 року головою КДБ УРСР В. Нікітченком на ім'я тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, “аргументувалася” відсутність необхідності скасування раніше прийнятих постанов про заборону повернення кримських татар до Криму¹³.

У вересні 1967 року Верховна Рада СРСР в указі “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму” підтвердила заборону про їхнє повернення на попереднє місце проживання¹⁴. Звертає на себе увагу той факт, що в цьому указі кримських татар було названо не їх власним ім'ям, а “татами, які проживали в Криму”¹⁵. Тобто, відкидалась будь-яка можливість для їхнього повернення в майбутньому на історичну Батьківщину. Тому всі спроби цього стражденного народу повернутись до Криму, здійснені до другої половини 80-х рр., виявились марними.

За переписом 1989 року в Україні нараховувалось лише 46,8 тис. кримських татар [Таблиця 36]. Повернення їх до Криму зустріло досить упереджене ставлення з боку властей створеної в 1991 році Кримської автономії. Але, незважаючи на складну економічну ситуацію в Україні,

повернення кримських татар на свою історичну Батьківщину стало актом відновлення історичної справедливості.

Німці. Німецьке населення з XVIII століття проживало на півдні України, а також на Волині. У 30-х роках XX століття на території України в сучасних її кордонах проживало 590 тис. німців¹⁶. Їх, як і кримських татар, у роки Другої світової війни радянський режим звинуватив у “зраді” та депортував на територію Казахстану та Сибіру. Німцям заборонялося повернення до місць колишнього розселення. З другої половини 80-х років тисячі етнічних німців переселилися на постійне місце проживання до Німеччини. В Україні в 1989 році чисельність німців була досить незначною – 37,8 тис. осіб [Там само].

Крім вище названих етнічних меншин, у 1989 році в Україні проживали ще й представники інших народів. Однак, чисельність кожного з них залишалась досить невеликою, менше 30 тис. осіб.

Таким чином, проведений аналіз статистичних матеріалів свідчить, що зміни чисельності окремо взятих етнічних меншин мали суттєві відмінності. Більш високими темпами зростала чисельність білорусів, молдован, румунів, татар, вірменів, гагаузів та циган, це зростання значно переважало у відносних показниках навіть темпи приросту чисельності українців. Порівняно меншими були темпи приросту числа болгар та угорців, а чисельність євреїв, поляків та греків протягом 1959–1989 рр. навіть скоротилася.

У цілому ж, чисельність усіх разом узятих етнічних меншин, окрім росіян, зростала значно меншими темпами, ніж загальна чисельність населення України. Це призвело до того, що їхня питома вага серед усього населення України, і так досить незначна, продовжувала скорочуватися. Так, якщо в 1959 році вона становила 6,26%, то у 1970 році зменшилася до 5,76%, у 1979 році скоротилася до 5,34%, а в 1989 році складала лише 5,20%. Таке ж зменшення спостерігалось в усіх трьох регіонах. Зокре-

ма, якщо серед населення Південного регіону ця частка досягала в 1959 році 12,18%, то в 1989 році вона знизилась до 10,04%, у Південно-Західному, відповідно, з 6,34% до 4,67%, у Донецько-Придніпровському – з 4,48% до 4,05% [Таблиця 37].

Окремого дослідження потребують зміни чисельності етнічних меншин, окрім росіян за їх рідною мовою, за такими групами: з власною національною, з українською та з російською, бо в динаміці чисельності між цими групами існували суттєві відмінності.

Зміни чисельності етнічних меншин, окрім росіян, які зберігали власні національні мови. Незважаючи на значне розповсюдження процесів мовної асиміляції серед етнічних меншин, значна їхня частина зуміла зберегти власні національні мови. Загальна чисельність цієї групи населення складала в 1959 році – 1 млн. 134,6 тис. осіб, у 1970 році – 1 млн. 170,7 тис. осіб, у 1979 році – 1 млн. 144,2 тис. осіб, а в 1989 році досягнула максимального показника – 1 млн. 281,2 тис. осіб [Таблиця 39]. Отже, напрямок змін чисельності не був прямолінійним та цілком однозначним. Так, за перший період число неасимільованих за мовою етнічних меншин зросло на 36,1 тис. осіб (3,18%), за другий період відбулося скорочення на 26,5 тис. осіб, або на 2,26%, а за третій період знову спостерігалось зростання на 137,6 тис. осіб, або на 12,97%, у значній мірі за рахунок кримських татар [Таблиця 40].

З кінця 80-х років розпочався процес поступового повернення значної частини представників етнічних меншин України до власних національних мов. Це відбулось у першу чергу внаслідок зростання національної самосвідомості та призупинення, хоча б частково, процесів мовної асиміляції, перш за все в напрямку зросійщення. Крім цього, на збільшення загальної чисельності цього населення впливали також і міграції з-за меж України. В цілому ж, протягом 1959–1989 рр. загальна чисельність неасимільованих за мовою етнічних меншин, окрім росіян, зросла на 147,2 тис. осіб, або на 12,97%, але це зрос-

тання було досягнуто переважно за останній, третій період (80-ті роки) [Там само].

Проаналізуємо зміни чисельності цього неасимільованого за мовою населення за окремими регіонами. Високими темпами зростала чисельність етнічних меншин, що зберігали власну мову в Південному регіоні, з 341,1 тис. осіб у 1959 році до 444,2 тис. осіб у 1989 році [Таблиця 39]. Тобто, за тридцять років приріст складав 103,1 тис. осіб (30,23%) [Таблиця 40].

Інтенсивно збільшувалась чисельність цієї групи населення в Донецько-Придніпровському регіоні. Зокрема, якщо в 1959 році вона становила 227,2 тис. осіб, то в 1989 році – 323,0 тис. осіб. Протягом 1959-1989 рр. приріст чисельності досяг 95,8 тис. осіб (42,17%). На відміну від цих двох регіонів, у Південно-Західному регіоні чисельність етнічних меншин, не асимільованих за мовою, скоротилася на 51,7 тис. осіб, або на 9,13%. Хоч загальне їхнє число і продовжувало залишатися досить значним порівняно з двома іншими регіонами – 566,3 тис. осіб у 1959 році та 514,6 тис. осіб у 1989 році [Таблиці 39, 40].

Якщо взяти за 100% загальну чисельність етнічних меншин, які зберігали власні національні мови, без урахування росіян, у цілому в Україні, то в 1959 році майже половина його – 49,92%, була зосереджена в Південно-Західному регіоні, а в 1989 році – лише 40,15%. Частка Південного регіону, навпаки, збільшилася з 30,06% у 1959 році до 34,65% у 1989 році головним чином за рахунок кримських татар, а Донецько-Придніпровського, відповідно, з 20,02% до 25,20%, перш за все за рахунок вірменів та азербайджанців [Таблиця 46]. Територіальне розміщення цієї групи населення змінювалося в результаті різних за величиною темпів приросту чисельності в окремо взятих регіонах, або навіть зменшення в одному з них – Південно-Західному [Таблиця 40].

Важливий результат дає аналіз статистичних матеріалів про відповідність етнічного походження та власної національної мови серед етнічних меншин України в

цілому, не рахуючи росіян. Іншими словами, проведемо дослідження питомої ваги неасимільованих за мовою представників етнічних меншин серед їхньої загальної чисельності. Так, у 1959 році ця частка становила 42,07% загального їхнього числа, у 1970 році – 41,10%, у 1979 році – 40,12%, і в 1989 році піднялася до 44,99% [Таблиця 45].

Аналіз свідчить, що в 60-70-ті рр. відбувалося скорочення частки тих, хто визнавав рідною власну національну мову, збільшення її спостерігалось лише за третій період (80-ті рр.). Незважаючи на це зростання, в 1989 році неасимільована за мовою група не досягала і половини загальної чисельності етнічних меншин України, окрім росіян. Тобто, абсолютна більшість серед етнічних меншин, не рахуючи росіян, визнавали за рідні не свої власні національні мови, а чужі, перш за все російську.

Існували значні регіональні відмінності в рівні мовної асиміляції етнічних меншин. Найвищою частка неасимільованих за мовою етнічних меншин, без урахування росіян, була в Південному регіоні, в 1959 році – 55,27%, у 1989 році – 58,08%. У Південно-Західному регіоні вона становила в 1959 році 46,08%, а в 1989 році зросла до 49,78%, але продовжувала складати меншість. Найбільше асимільованими за мовою виявилися етнічні меншини, які були зосереджені в Донецько-Придніпровському регіоні. У 1959 році лише 28,57% загальної чисельності цієї групи меншин визнавали рідними власні національні мови, а в 1989 році – 36,75%. Отже, з трьох регіонів, лише в одному з них – Південному, неасимільовані за мовою становили більшість серед загальної чисельності етнічних меншин, окрім росіян [Там само].

Ступінь мовної асиміляції, як і темпи приросту, досить різнилися серед окремих етнічних меншин. Простежимо за змінами чисельності окремих меншин, неасимільованих за мовою. Так, зокрема, протягом 1959-1989 рр. чисельність білорусів, які зберегли рідну для них білоруську мову, збільшилася на 49,2 тис. осіб, або на 45,98%. За ці ж роки число неасимільованих за мовою молдован

зросло на 52,5 тис. осіб (26,18%), угорців – на 9,0 тис. осіб (6,12%), греків – на 10,1 тис. осіб (123,17%), татар – на 4,1 тис. осіб (10,68%), вірменів – на 14,9 тис. осіб (128,44%), гагаузів – на 4,3 тис. осіб (20,38%) та циган – на 19,6 тис. осіб (230,59%) [Таблиця 40].

Навпаки, серед інших етнічних меншин зменшилася чисельність тих, хто визнавав рідною власну національну мову. За 1959–1989 рр. число неасимільованих за мовою євреїв скоротилося на 107,6 тис. осіб (75,67%), поляків – на 40,7 тис. осіб (59,68%), болгар – на 14,6 тис. осіб (8,24%) та румунів – на 1,0 тис. осіб (1,17%) [Там само]. До речі, зменшення числа останніх відбулося в результаті того, що частина румунів визнавали за рідну не румунську, а молдовську мову.

Отже, аналіз статистичних матеріалів переписів населення свідчить, що динаміка змін чисельності неасимільованих за мовою етнічних меншин досить суттєво різнилася. Серед чотирьох з 12-ти етнічних меншин спостерігалось скорочення чисельності тих, хто зберігав власні національні мови.

Проведемо аналіз зміни часток неасимільованих за мовою серед кожної з цих етнічних меншин за 1959–1989 рр. Мовна асиміляція, що набула серед них широкого розповсюдження, перш за все у формі зросійщення, сприяла зменшенню частки неасимільованих серед більшості етнічних меншин України. Зокрема, вона скоротилася серед євреїв, поляків, білорусів, молдован, болгар, угорців, румунів, татар, гагаузів. Збільшення частки неасимільованих за мовою спостерігалось лише серед трьох етнічних груп, в основному за рахунок її зростання лише в третьому періоді (80-ті рр.). Це стосувалося вірменів, циган та греків, хоча рівень цієї частки серед цих меншин продовжував залишатись досить невисоким, особливо у греків [Таблиця 45].

Отже, якщо чисельність неасимільованих за мовою зросла серед восьми етнічних меншин, то їхня частка серед загальної чисельності кожної з цих меншин збільши-

лася лише в трьох, бо темпи приросту асимільованих за мовою переважали темпи зростання неасимільованих.

Найвищою за рівнем була частка неасимільованих за мовою серед тих етнічних меншин, які мали райони компактного проживання, особливо в сільській місцевості. Серед 12-ти етнічних меншин найнижчою залежність від асиміляційних впливів виявилася в угорців. Це пояснюється тим, що протягом декількох століть у Закарпатті, що є й сьогодні основним ареалом розселення їх в Україні, угорці були в становищі державної нації. До того, Закарпаття ввійшло до складу СРСР лише в 1944 році, тому і росіян у цій області було відносно мало і процеси зросійщення не встигли набути тут значних розмірів. Питома вага неасимільованих за мовою серед угорців була навіть вищою, ніж серед українців, і поступалася в цьому лише перед однією етнічною меншиною України – росіянами. У 1959 році 98,52% загального числа угорців визнавали рідною угорську мову, в 1989 році цей показник дещо зменшився і склав 95,54%, серед росіян визнавали рідною російську мову, відповідно за роками, 98,14% та 98,39% загального їхнього числа, серед українців неасимільовані за мовою – 93,51% та 87,72% [Таблиці 21, 22, 45].

Другою після угорців етнічною меншиною, що зуміла зберегти високий рівень власної національної мови, були гагаузи, які компактно проживали в Одеській області. Частка неасимільованих за мовою серед них становила в 1959 році 89,78%, але в 1989 році скоротилася до 79,37% [Таблиця 45].

Значна частина молдован також зберігала власну національну мову, в 1959 році вона складала 82,95% загальної чисельності цієї етнічної меншини, а в 1989 році – 77,96%. Хоча питома вага неасимільованих за мовою серед болгар протягом 1959–1989 років помітно зменшилася, однак її рівень залишався досить значним, у 1959 році – 80,76%, у 1989 році – 69,54% [Таблиця 45].

Румунську мову за рідну визнавали в 1959 році 84,24% загального числа румунів, а в 1989 році – лише 62,31%,

окрім того, значна їхня частина вважали рідною близьку до румунської молдовську мову. Протягом 1959-1989 рр. зросла також частка неасимільованих за мовою серед циган. У 1959 році вона складала 37,77%, а в 1989 році – 58,66% [Там само].

З 12-ти найбільших за чисельністю етнічних меншин України найвідчутніше зазнавали впливу мовної асиміляції євреї, поляки та греки. Так, у 1959 році лише 16,92% загальної чисельності євреїв визнавали за рідну власну національну мову, а в 1989 році їх стало ще менше – лише 7,11%. Серед поляків у 1959 році зберігали власну національну мову лише 18,77% загального їхнього числа, а в 1989 році – 12,54%, серед греків, відповідно, 7,85% та 18,56% [Там само]. Отже, аналіз статистичних матеріалів свідчить, що абсолютна більшість євреїв, поляків та греків, які проживали в Україні, втратили власні національні мови, асимілювалися за мовою, переважно зросійщилися.

Ще серед трьох етнічних меншин – білорусів, татар та вірменів, склалось таке становище в їхньому мовному середовищі, коли менше половини загальної чисельності зберігали власні національні мови. Що стосувалося білорусів, то серед них лише третина вважали рідною білоруську мову. В той же час, більшість білорусів, що проживали в основному в містах, визнавали рідною російську мову. Зокрема, в 1959 році неасимільована за мовою частка серед білорусів дорівнювала 36,78% загального їхнього числа, а в 1989 році – 35,50%. Процеси мовної асиміляції протягом 1959-1989 років значно посилися і серед татар. Так, якщо в 1959 році 62,44% з них визнавали рідною татарську мову, то в 1989 році – лише 48,80%. Хоча частка неасимільованих за мовою серед вірмен за цей же час помітно зросла, але, незважаючи на це, більшість їх не визнавали рідною вірменську мову. Серед вірмен частка тих, хто зберігав власну національну мову, становила в 1959 році – 41,43%, а в 1989 році – 48,89% [Там само]. Територіальне розміщення цих трьох етнічних меншин:

білорусів, татар та вірмен, які не мали ареалів компактного розселення і проживали переважно в містах, сприяло активній мовній асиміляції, головним чином у формі зросійщення.

Отже, проведений аналіз змін чисельності етнічних меншин України, які зберігали власні національні мови, свідчить, що його зростання за 1959-1989 рр. було порівняно незначним. Процеси мовної асиміляції в їхньому середовищі вже призвели до того, що менше половини загальної чисельності вважали рідними власні національні мови. Із 12-ти найбільших за чисельністю етнічних меншин України найнижчий рівень частки неасимільованих за мовою (менше 50%) спостерігався в шести: євреїв, поляків, греків, білорусів, волзьких татар та вірмен. Серед цих етнічних меншин їхні власні національні мови були витіснені іншими мовами, перш за все російською.

Зміни чисельності україномовних етнічних меншин України за 1959-1989 рр. Політика російщення штучно гальмувала природний процес мовної асиміляції українською більшістю етнічних меншин. У результаті цього, чисельність етнічних меншин України, без урахування росіян, які визнавали рідними не власні національні, а українську мову, залишалася протягом досліджуваного періоду досить незначною, крім того, виявилась стійка тенденція до поступового зменшення її рівня.

Так, якщо в 1959 році чисельність україномовних серед усіх етнічних меншин, без урахування росіян, становила 359,4 тис. осіб, у 1970 році – 309,4 тис. осіб, у 1979 році – 263,6 тис. осіб, то в 1989 році знизилась до 269,0 тис. осіб [Таблиця 41]. Отже, протягом 1959-1989 років їхнє число скоротилося на 90,4 тис. осіб, або на чверть – 25,15% [Таблиця 42].

Простежимо за змінами чисельності україномовних серед етнічних меншин, окрім росіян, за окремими регіонами. Найбільше їхнє число, порівняно з двома іншими регіонами, зосереджувалося в Південно-Західному

регіоні. Абсолютну більшість серед україномовних цього регіону складали поляки. У цілому ж, чисельність етнічних меншин у цьому регіоні, що визнавали рідною українську мову, становила в 1959 році 293,4 тис. осіб, а в 1989 році зменшилася до 207,4 тис. осіб [Таблиця 41]. Тобто, за тридцять років скорочення у цьому регіоні склалося 86,0 тис. осіб, або 29,31% [Таблиця 42].

Досить незначна чисельність етнічних меншин, які визнавали рідною українську мову, були в Донецько-Придніпровському та в Південному регіонах. Зокрема, в першому з них україномовні складали в 1959 році лише 39,8 тис. осіб, а в 1989 році ще менше – 34,2 тис. осіб. Тобто, протягом 1959-1989 рр. скорочення становило 5,6 тис. осіб (14,07%). Незважаючи на те, що в Південному регіоні загальна чисельність етнічних меншин протягом 1959-1989 років за рахунок збільшення за третій період зросла (за перший та за другий періоди вона скорочувалася), число україномовних продовжувало залишатися досить незначним: у 1959 році – 26,2 тис. осіб і в 1989 році – 27,4 тис. осіб. Тобто, приріст чисельності україномовних серед етнічних меншин, окрім росіян, у цьому регіоні був мінімальним – лише 1,2 тис. осіб (4,58%) [Таблиці 41, 42].

Якщо взяти за 100% загальну чисельність етнічних меншин, окрім росіян, що вважали рідною українську мову, в цілому в Україні, то абсолютна їх більшість була зосереджена в Південно-Західному регіоні – 81,64% у 1959 році, 77,10% у 1989 році. У Донецько-Придніпровському регіоні знаходилося в 1959 році лише 11,07% загальної чисельності україномовних етнічних меншин, а в 1989 році – 12,71%, у Південному, відповідно, 7,29% та 10,19% [Таблиця 46]. Тобто, незважаючи на незначні зміни протягом 1959-1989 років, територіальне розселення україномовних етнічних меншин, окрім росіян, фактично не змінилося, основним осередком їхнього розміщення залишався Південно-Західний регіон.

Аналіз статистичних матеріалів переписів населення свідчить, що українська мова як рідна не набула в Україні

широкого розповсюдження серед етнічних меншин. Мало того, частка україномовних серед них протягом 1959-1989 рр. навіть скоротилася. Зокрема, якщо в 1959 році в цілому в Україні вона досягала 13,68%, у 1970 році – 11,38%, у 1979 році – 10,70%, то в 1989 році вона знизилася до 10,04% [Таблиця 45]. Тобто, лише кожен десятий представник етнічних меншин, без урахування росіян, був українцем за рідною мовою.

Зменшення частки україномовних серед етнічних меншин відбувалося в усіх, без винятку, регіонах. Рівень же цієї частки мав досить суттєві територіальні відмінності. Незважаючи на скорочення, найвищою ця частка залишалася в Південно-Західному регіоні, в основному, за рахунок україномовних поляків. У 1959 році її рівень становив 24,30%, а в 1989 році – 20,06% [Там само]. Тобто, лише кожен п'ятий представник етнічних меншин, окрім росіян, у цьому регіоні визнавав рідною не власну національну, а українську мову.

У Донецько-Придніпровському регіоні ця частка була досить невеликою: в 1959 році – 5,01%, а в 1989 році – 3,89%. У Південному регіоні її рівень був ще нижчим, відповідно, 4,24% та 3,58% [Там само]. Отже, ступінь мовної українізації етнічних меншин, окрім росіян, у двох із трьох регіонів протягом 1959-1989 рр. залишався на досить низькому рівні, до того ж виявив тенденцію до поступового зменшення.

Проведемо аналіз змін числа україномовних окремо серед 12-ти найбільших за чисельністю етнічних меншин України за 1959-1989 рр. Зокрема, зменшилося число україномовних євреїв, поляків, греків та циган. Дещо збільшилося, але не набагато в абсолютних показниках, число україномовних білорусів, молдован, болгар, угорців, румунів, татар, вірменів та гагаузів. Необхідно особливо підкреслити, що темпи приросту чисельності україномовних значно поступалися темпам зростання російськомовних серед усіх цих окремо взятих етнічних меншин, за винятком лише вірменів, ще більша різниця спостерігалася в абсолютних показниках.

Отже, українська мова досить рідко заступала місце рідної серед окремих етнічних меншин. Це пояснюється тим, що в умовах відсутності справді незалежної української держави та здійснення радянським режимом політики російщення України соціальний престиж української мови залишався низьким. Її функції в суспільстві були досить обмеженими, внаслідок цього й самі українці активно асимілювалися за мовою, що не було характерною ознакою природних етномовних процесів для будь-якої корінної нації, яка має власну національну державу.

Проаналізуємо ступінь мовної асиміляції українцями окремих етнічних меншин, тобто рівень частки україномовних серед загальної їхньої чисельності. Найвищою, порівняно з іншими меншинами, була частка україномовних серед поляків. Вона складала в 1959 році – 68,43% загального їхнього числа, а в 1989 році – 66,60% [Таблиця 45]. Тобто, абсолютна більшість поляків (дві третини) визнавали за рідну мову не свою власну національну, а українську. Крім того, слід зазначити, що україномовні поляки становили понад 50% загальної чисельності україномовних серед усіх етнічних меншин України, не враховуючи росіян.

Значно меншою, порівняно з поляками, була частка україномовних ще серед чотирьох етнічних меншин, до того ж, її рівень протягом 1959-1989 рр. поступово знижувався (цигани, білоруси, румуни та молдовани). Зокрема, в 1959 році – 27,55% загальної чисельності циган вважали рідною українську мову, а в 1989 році – лише 12,31%. Серед румунів частка україномовних у 1959 році дорівнювала 12,78%, а в 1989 році – 9,79%, серед білорусів, відповідно, 9,14% та 9,27%. Серед молдован питома вага україномовних виявилась ще меншою, в 1959 році – 6,62%, у 1989 році – 6,13% [Там само].

Серед інших семи етнічних меншин: євреїв, греків, болгар, вірменів, татар, угорців, гагаузів українська мова як рідна не набула значного розповсюдження, і частка україномовних залишалася ще на нижчому рівні – від

одного до трьох відсотків. Зокрема, за переписом 1959 року лише 2,78% загальної чисельності євреїв визнали українську мову як рідну, а в 1989 році – ще менше, 2,07%. Серед греків україномовні склали в 1959 році 2,77%, а в 1989 році – 2,33%, серед вірменів, відповідно, 2,14% та 2,77%, серед болгар – 2,41% та 2,69%, татар – 2,11% та 1,72%, серед угорців – 0,80% та 1,59%, серед гагаузів – 0,85% та 1,56%. Таким чином, серед 12-ти найбільших за чисельністю етнічних меншин України, не враховуючи росіян, найменше українізованими за мовою виявилися гагаузи та угорці [Там само].

Отже, результати проведеного аналізу змін чисельності етнічних меншин, які визнавали рідною не власні національні, а українську мову, переконливо свідчить, що протягом 1959-1989 років відбувалося її інтенсивне скорочення. Виявилось, що українська мова як рідна була досить мало розповсюджена серед окремих етнічних меншин. Тобто, ступінь їхньої природної мовної асиміляції українцями був досить низьким, лише серед поляків частка україномовних була порівняно більшою.

Зміни чисельності російськомовних етнічних меншин, окрім росіян. На відміну від української, російська мова, хоча й була лише мовою однієї з меншин, здобула досить значну перевагу над іншими мовами серед усіх етнічних меншин України, витіснивши й їхні рідні мови. Проведено аналіз змін чисельності етнічних меншин, які визнавали як рідну не власні національні, а російську мову. Так, у 1959 році сукупна чисельність російськомовних етнічних меншин, не враховуючи росіян, становила 1 млн. 125,7 тис. осіб, у 1970 році – 1 млн. 236,2 тис. осіб, у 1979 році – 1 млн. 221,0 тис. осіб, а в 1989 році – 1 млн. 126,6 тис. осіб [Таблиця 43].

Протягом 1959-1989 років їхня чисельність майже не змінилася, приріст був мінімальним і становив лише 0,9 тис. осіб, або 0,08%. Зростання чисельності російськомовних відбувалося лише за перший період, в той же час за другий та за третій періоди відмічалось незначне її зни-

ження [Таблиця 44]. Максимального числа російськомовні зі складу етнічних меншин, не рахуючи росіян, досягли в 1970 році – 1 млн. 236,2 тис. осіб [Таблиця 43]. Незначне зростання чисельності в цілому за тридцять років, а також скорочення за два останні періоди було пов'язане, перш за все, зі зменшенням числа євреїв, абсолютну більшість серед яких складали російськомовні. Це зменшення відбулося внаслідок міграції євреїв до Ізраїлю та США, а також частково в результаті їхньої етнічної асиміляції, головним чином у формі зросійщення.

Простежимо за змінами чисельності російськомовних серед етнічних меншин, окрім росіян, за окремими регіонами. Найбільше число російськомовних зосереджувалось у Донецько-Придніпровському регіоні. У 1959 році в цьому регіоні їх налічувалося 528,2 тис. осіб, а в 1989 році – 521,7 тис. осіб [Таблиця 43]. Тобто, за тридцять років чисельність скоротилася на 6,5 тис. осіб, або на 1,23% [Таблиця 44]. Зростання відмічалось лише за перший період, за другий, а особливо за третій періоди відбулося скорочення загальної чисельності російськомовних етнічних меншин. Це зменшення було викликано перш за все процесами етнічної асиміляції. Максимальної чисельності російськомовні в цьому регіоні досягли в 1970 році – 585,6 тис. осіб [Таблиця 43].

Найбільш високі темпи приросту цієї мовної групи серед етнічних меншин були в Південному регіоні. У 1959 році чисельність російськомовних становила 249,9 тис. осіб, в 1989 році – 293,2 тис. осіб. Тобто, за 1959-1989 рр. приріст складав 43,3 тис. осіб (17,33%). У Південно-Західному регіоні чисельність етнічних меншин, рідна мова яких була російською, крім власне етнічних росіян, становила у 1959 році 347,6 тис. осіб, а в 1989 році вона зменшилася до 311,7 тис. осіб. За тридцять років скорочення складало 35,9 тис. осіб, або 10,33% [Таблиця 43, 44].

Територіальне розміщення російськомовних етнічних меншин мало свої особливості. Якщо взяти за 100% їхню загальну чисельність в Україні, то в 1959 році у Донецько-

ко-Придніпровському регіоні було зосереджено 46,92%, у Південно-Західному – 30,88%, у Південному – 22,20%, у 1989 році, відповідно за регіонами, 46,31%, 27,66% та 26,03% [Таблиця 46]. Тобто, збільшилась частка російськомовних етнічних меншин, які проживали в Південному регіоні, за рахунок її скорочення в Південно-Західному та в незначній мірі в Донецько-Придніпровському регіонах.

Розселення російськомовних етнічних меншин, окрім росіян, суттєво відрізнялося від територіального розташування україномовних. Крім того, спостерігалася і така закономірність: територіальне розміщення російськомовних етнічних меншин збігалось з розселенням росіян, а україномовних етнічних меншин – із розташуванням українців [Таблиця 32, 46].

Цінний та пізнавальний матеріал для розуміння процесів мовної асиміляції дає дослідження рівня частки російськомовних серед загальної чисельності етнічних меншин, окрім росіян. Російщення України сприяло тому, що значна їхня частина була асимільована за мовою, зросійщена. Так, у цілому в Україні в 1959 році частка російськомовних серед етнічних меншин, окрім росіян, складала 43,33%, для порівняння, частка тих, хто зберігав власні національні мови, тобто не був асимільованим за мовою, була ще меншою – 42,07%, в 1970 році, відповідно, 45,88% та 41,10%. У 1979 році відмінності між цими частками виявилися найбільшими за весь досліджуваний період і становили, відповідно, 46,48% та 40,12% [Таблиця 45].

Тобто, протягом 1959-1979 років російськомовні становили відносно більшість серед етнічних меншин, окрім росіян, в Україні, і їхня чисельність переважала в абсолютних показниках число тих, хто зберігав власні національні мови. Лише в 1989 році за своїм рівнем частка російськомовних стала поступатися питомій вазі неасимільованих за мовою серед усіх етнічних меншин разом взятих, не враховуючи росіян.

Перевага в чисельності неасимільованих за мовою над російськомовними серед етнічних меншин, окрім росіян, була зумовлена декількома причинами. Головним чином це було пов'язано з першими проявами процесів національного відродження неросійських народів у кінці 80-х рр., а також стало результатом повернення до Криму кримських татар, абсолютна більшість яких зуміли зберегти власну національну мову. На зменшення частки російськомовних серед етнічних меншин впливало і суттєве скорочення загальної чисельності євреїв, що відбувалося внаслідок їхнього повернення на історичну Батьківщину, а також до Німеччини та США. Як свідчать статистичні матеріали, переважна більшість євреїв були російськомовними, тобто визнавали рідною мовою не свою власну, а російську. В цілому ж, у 1989 році російськомовні складали 42,65% загального числа етнічних меншин, окрім росіян, а неасимільовані, тобто, ті, хто зберігав власні національні мови, – 44,99% [Там само]. Тобто, частка російськомовних серед етнічних меншин не набагато поступалася за своїм рівнем частці неасимільованих за мовою.

Суттєві відмінності в рівні частки російськомовних серед етнічних меншин, окрім росіян, спостерігалися і за окремими регіонами. Найбільше зросійщеними виявилися етнічні меншини в Донецько-Придніпровському регіоні, порівняно з іншими двома регіонами. У цьому регіоні російськомовні складали не відносну, а якраз абсолютну більшість серед етнічних меншин, окрім росіян, зокрема, в 1959 році – 66,42%, у 1970 році – 68,47%, у 1979 році – 68,99%, а в 1989 році – 59,36% [Там само].

У Південному та в Південно-Західному регіонах російськомовні залишалися в меншості серед етнічних меншин, окрім росіян. Так, у Південному регіоні їхня частка зменшилася з 40,49% у 1959 році до 38,34% у 1989 році, а в Південно-Західному ненабагато збільшилася, відповідно, з 28,79% у 1959 році до 30,35% у 1989 році [Там само]. Отже, незважаючи на зменшення питомої ваги російсь-

комовних серед етнічних меншин, окрім росіян, у двох із трьох регіонів України її рівень продовжував залишатись досить значним, особливо в Донецько-Придніпровському регіоні.

Цінні результати для порівняння процесів мовної асиміляції у формі зросійщення дає аналіз змін чисельності російськомовних серед окремо взятих етнічних меншин. Протягом 1959-1989 рр. серед дев'яти з 12-ти меншин спостерігалось зростання числа російськомовних. За цей час найбільш високі темпи приросту чисельності російськомовних, хоча і незначні в абсолютних показниках, спостерігались серед румунів – 3,5 тис. осіб (291,66%), гагаузів – 3,9 тис. осіб (243,75%) та угорців – 1,8 тис. осіб (225,00%). Такі високі відносні показники були тому, що в 1959 російськомовних серед цих трьох меншин було досить мало, відповідно, румунів – 1,2 тис. осіб, гагаузів – 1,6 тис. осіб, угорців – 0,8 тис. осіб [Таблиця 44]. Незначне число російськомовних серед цих трьох етнічних меншин було перш за все пов'язане з тим, що території, де вони компактно проживали, ввійшли до складу СРСР лише в 1940 та в 1944 роках.

Ще серед чотирьох меншин темпи зростання числа російськомовних перевищували темпи приросту власне росіян. Зокрема, чисельність російськомовних молдован за 1959-1989 рр. збільшилася на 26,0 тис. осіб (106,56%), татар – на 20,9 тис. осіб (96,31%), болгар – на 27,7 тис. осіб (76,94%), вірменів – на 10,1 тис. осіб (64,74%). Зросло також і число російськомовних білорусів – на 85,6 тис. осіб, найбільший абсолютний показник серед інших етнічних меншин (54,49%) та циганів – на 1,3 тис. осіб (36,11%) [Там само].

Лише серед трьох етнічних меншин скоротилося число російськомовних: євреїв, поляків та греків. Це відбулося внаслідок того, що протягом 1959-1989 рр. загальна чисельність цих меншин помітно зменшилася, завдяки етнічній асиміляції та частково внаслідок міграцій (євреї). У цілому ж, за досліджуваний період число російськомов-

них євреїв скоротилося на 230,7 тис. осіб (34,36%), російськомовних греків – на 15,1 тис. осіб (16,27%), російськомовних поляків – на 0,9 тис. осіб (1,99%) [Там само].

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що зростання чисельності російськомовних серед 12-ти етнічних меншин України було значно вищим, ніж темпи приросту чисельності цих меншин у цілому, за винятком лише вірменів та гагаузів. До того ж, темпи приросту чисельності зросійщених за мовою етнічних меншин перевищували навіть темпи зростання числа власне росіян. Отже, протягом 1959-1989 рр. процеси мовного зросійщення етнічних меншин України продовжували поглиблюватися.

Заслужують окремого дослідження також і зміни частки російськомовних у відсоткових показниках серед окремо взятих етнічних меншин, тобто аналіз рівня їхнього мовного зросійщення. Російська мова заступала місце власних національних, особливо серед тих із етнічних меншин, що переважно зосереджувалися у містах. Процеси мовного зросійщення вже призвели до того, що серед трьох етнічних меншин України – євреїв, греків та білорусів, російськомовні склали абсолютну більшість. Зокрема, у 1959 році 79,90% загальної чисельності євреїв визнавали рідною не власну національну, а російську мову, в 1989 році – вже 90,62%. Тобто, дев'ять з десяти представників цієї меншини були росіянами за мовою єврейського етнічного походження. Російськомовні серед греків у 1959 році склали 88,89%, а в 1989 році – 78,80%, серед білорусів, відповідно, 54,00% та 55,16% [Таблиця 45].

Крім цих трьох меншин, серед яких російськомовні склали абсолютну більшість, відносно більшість у 1989 році вони становили ще й серед татар – 48,02%, а в 1959 році – лише 35,58%. Серед вірменів у 1959 році російськомовні переважали – 55,71%, а в 1989 році їхня частка зменшилася до 47,42% і поступалася частці неасимільованих за мовою – 48,89%. Зростання рівня частки ро-

сійськомовних мало місце також і серед інших п'яти етнічних меншин: болгар, поляків, гагаузів, молдован та циганів. Зокрема, у 1959 році 16,41% загальної чисельності болгар вважали рідною російську мову, а в 1989 році – вже 27,24%. [Там само].

Зросла частка російськомовних серед поляків з 12,47% у 1959 році до 20,25% у 1989 році, серед гагаузів, відповідно, з 6,81% до 17,19%, серед молдован з 10,09% до 15,15%. Зменшився рівень цієї частки лише серед циганів, з 16,00% до 10,23% [Там само]. Найменше зросійщеними за мовою, порівняно з іншими, були лише дві меншини: румуни та угорці, але й серед них частка російськомовних виявила тенденцію до зростання. Так, якщо в 1959 році російськомовними були лише 1,19% загального числа румунів та 0,54% угорців, то в 1989 році, відповідно, 3,48% та 1,59% [Там само].

Таким чином, протягом 1959-1989 рр., рівень частки російськомовних серед етнічних меншин значно збільшився, за винятком лише вірменів та циганів. Процеси мовної асиміляції етнічних меншин в українському та російському напрямках були асиметричними. Російська мова переважала українську серед усіх етнічних меншин, окрім поляків. Тобто, за досліджуваний період продовжувалася активна заміна в мовному середовищі етнічних меншин України російською мовою їхніх власних національних мов, тобто, російщення. Проведений аналіз статистичних матеріалів засвідчив, що фактично, не українці, а росіяни виступали в ролі корінної нації в процесах мовної асиміляції інших етнічних меншин. Такі асиміляційні процеси природними вважати не можливо.

Висновки. Отже, підводячи підсумки аналізу змін чисельності етнічних меншин України, крім росіян, варто зробити такі висновки:

1. Зростання чисельності етнічних меншин за 1959-1989 рр. було досить незначним, лише 1,97% і поступалося темпам приросту чисельності всього населення України, а ще більше зростанню числа росіян. Існували

також суттєві відмінності в динаміці чисельності окремих меншин. До того ж, з 12-ти найбільших за числом етнічних меншин України, без урахування росіян, чисельність трьох з них – євреїв, поляків та греків за досліджуваній період навіть помітно скоротилася. З трьох регіонів найбільше представників етнічних меншин зосереджувалась у Південно-Західному регіоні.

Внаслідок значно нижчих темпів приросту, питома вага етнічних меншин, без урахування росіян, серед загальної чисельності населення України, за тридцять років поступово скорочувалася, з 6,26% у 1959 році до 5,20% [Таблиця 37]. Для порівняння, за цей же час питома вага російської етнічної меншини серед усього населення України зросла, відповідно, з 16,94% до 22,07% [Таблиця 20]. Тобто, чисельність однієї цієї етнічної меншини більше ніж учетверо переважала всі інші етнічні меншини разом узяті, відповідно, 11 млн. 355,6 тис. осіб та 2 млн. 677,4 тис. осіб [Таблиця 36]. Отже, проведений аналіз статистичних матеріалів переконливо засвідчує, що розповсюджене в сучасній науковій, а особливо публіцистичній літературі, твердження про зростання “багатонаціональності” населення України не відповідає дійсності і є не професійною оцінкою етнічних процесів, бо активно збільшувалась чисельність лише однієї етнічної меншини – росіян.

2. Незважаючи на досить широкий розвиток процесів мовної асиміляції серед етнічних меншин, перш за все у формі зросійщення, значна їхня частина продовжувала зберігати власні національні мови. Чисельність неасимільованих за мовою зростала навіть швидше, ніж загальна чисельність етнічних меншин, але, в основному, завдяки приросту лише протягом третього періоду (80-ті рр.). Незважаючи на цей приріст, неасимільовані за мовою залишалися у відносній меншості серед етнічних меншин України, хоча протягом 1959-1989 рр. їхня частка і збільшилася з 43,31% до 47,87% [Таблиця 45]. Із трьох регіонів лише в одному – Південному, вони склали аб-

солютну більшість серед загального числа етнічних меншин, окрім росіян.

Із 12-ти найбільших за чисельністю етнічних меншин неасимільовані за мовою склали меншість серед шести з них: євреїв, поляків, білорусів, греків, татар та вірменів. Найбільше незалежними від впливів мовної асиміляції виявились ті меншини, що мали райони компактного проживання, значну частину яких складало сільське населення, перш за все це були угорці, гагаузи, румуни та молдовани.

Не останню роль у процесах мовної асиміляції відіграв часовий чинник. Ті меншини, які найменше зазнавали асиміляційних впливів, зосереджувалися переважно на територіях, які ввійшли до складу СРСР, а відповідно й Україні, лише в 40-ві рр. ХХ ст. Незважаючи на значну диференціацію серед окремих меншин, у цілому ж, більшість серед цих 12-ти етнічних меншин уже втратили як рідну власні національні мови, тобто, асимільовалися за мовою.

3. Аналіз розподілу етнічних меншин за напрямками мовної асиміляції на україномовних та російськомовних свідчить, що українська мова досить рідко заступала національні мови як рідна. До того ж, виявилось, що чисельність україномовних серед етнічних меншин України протягом 1959-1989 рр. суттєво скоротилася – на чверть (25,15%) [Таблиця 42]. Таке значне скорочення відбулося за рахунок двох регіонів: Південно-Західного та Донецько-Придніпровського. Досить незначне зростання було лише в Південному регіоні, яке не вплинуло на загальну чисельність україномовних меншин. Абсолютна більшість україномовних серед етнічних меншин продовжувала знаходитися у Південно-Західному регіоні, тут зосереджувалось 4/5 їхньої загальної чисельності.

У результаті суттєвого скорочення чисельності україномовних, їхня частка серед етнічних меншин також зменшилась з 13,68% у 1959 році до 10,04% у 1989 році. З усіх регіонів найвищою частка україномовних була серед

етнічних меншин, що зосереджувалися в Південно-Західному регіоні, у 1989 році вона складала 20,06%, у двох інших регіонах її рівень був зовсім незначним – менше чотирьох відсотків [Таблиця 45].

Єдиною етнічною меншиною, серед якої україномовні складали абсолютну більшість, були поляки – дві третини їхнього загального числа. Поляки становили також більше половини загальної чисельності україномовних серед усіх етнічних меншин України, не рахуючи росіян. Окрім поляків, серед усіх інших меншин частка україномовних залишалася на досить низькому рівні. Найменше ж була розповсюджена українська мова як рідна, порівняно з іншими етнічними меншинами, серед гагаузів та угорців. Тобто, природний процес мовної асиміляції українською більшістю етнічних меншин протягом 1959-1989 рр. не лише не набув суттєвого розвитку, а фактично припинився.

4. Навпаки, процеси мовного зросійщення набули досить широкого розвою не лише серед етнічних меншин, але, як це не дивно на перший погляд, і в середовищі корінної нації – українців, особливо у східних та південних областях. Хоча чисельність російськомовних протягом 1959-1989 рр. майже не змінилася, їхня частка серед етнічних меншин залишалася непропорційно великою.

Найбільш активно процеси мовної асиміляції у формі зросійщення проходили в Донецько-Придніпровському та в Південному регіонах. У цих двох регіонах зосереджувалося більше 70% російськомовних з числа етнічних меншин. Територіальне розміщення російськомовних суттєво відрізнялося від розселення україномовних етнічних меншин. Розташування російськомовних етнічних меншин в основному збігалось з територіальним розміщенням росіян, а україномовних – з розселенням українців.

Протягом 1959-1989 рр. російськомовні складали відносну більшість серед загального числа меншин, лише в 1989 році їхня чисельність стала дещо поступатися чис-

лу неасимільованих за мовою. Тобто, якщо в 1959 році російськомовні становили 43,33% загальної чисельності етнічних меншин України, без урахування росіян, то в 1989 році – 42,85% [Таблиця 45].

Спостерігались істотні відмінності в рівні мовного зросійщення окремих етнічних меншин. Виявилася і така закономірність: інтенсивніше російська мова витісняла власні національні мови серед тих меншин, які не мали ареалів компактного розміщення та були зосереджені переважно в містах. Крім того, необхідно підкреслити, що значний вплив на розвиток процесів мовного зросійщення етнічних меншин мав і термін перебування в складі Російської імперії та СРСР. Тому більше зросійщеними виявилися ті меншини, що мешкали на сході України, значно менше – на заході. До речі, така ж географічна закономірність у ступені мовної асиміляції спостерігалася і в середовищі українців. Так, у Донецько-Придніпровському регіоні в 1989 році 59,36% загальної чисельності етнічних меншин, без урахування етнічних росіян, тобто, абсолютна більшість, визнавали рідною не власні національні мови, а російську, в Південно-Західному – лише 30,15% [Таблиця 46].

Із 12-ти найбільших за чисельністю етнічних меншин України, серед трьох – євреїв, греків та білорусів, російськомовні за досліджуваний період складали абсолютну більшість, і серед татар – відносну більшість. Найменше зросійщеними за мовою виявились угорці та румуни, що компактно проживали в Закарпатській та Чернівецькій областях. У цілому ж, протягом 1959-1989 рр. частка російськомовних зросла серед більшості етнічних меншин України, за винятком вірменів та циганів, навіть серед тих меншин, загальна чисельність яких скорочувалася. Отже, проведений аналіз статистичних матеріалів засвідчує, що протягом 1959-1989 рр., на відміну від мовної українізації, яка штучно гальмувалася, процеси мовного зросійщення етнічних меншин України продовжували інтенсивно розвиватися.

За рівнем мовної асиміляції етнічних меншин можна оцінювати роль та переважаючі впливи тієї чи іншої мови в суспільстві. Як переконливо свідчать результати аналізу статистичних матеріалів, за досліджуваній період визначальну роль в Україні виконувала не мова корінної нації, а мова однієї з етнічних меншин – російська, що не можна вважати природним явищем. Російська мова, яка була лише мовою однієї з меншин, посіла в Україні не притаманне їй місце мови корінної нації, витіснивши українську, фактично перетворивши останню на мову однієї з етнічних меншин, особливо в східних та південних областях. Таке неприродне і нелогічне становище було прямим наслідком багатовікової політики цілеспрямованого та послідовного російщення неросійських народів за межами російської етнічної території.

Відродження незалежної Української держави повинно поставити все на свої місця, покласти край штучним за своєю сутністю процесам мовного та етнічного зросійщення. Українська мова повинна стати і обов'язково стане не декларативно, а на практиці єдиною державною мовою і мовою міжнародного спілкування в Україні, а російська мова повинна зайняти відповідне їй місце – мови однієї, хоча й найбільшої за чисельністю, етнічної меншини. Це не лише перспектива розвитку природних етнічних процесів на теренах України, а й відновлення історичної справедливості.

2.7. Україномовне та російськомовне населення: чисельність та структура

Порівняльна характеристика приросту чисельності україномовного та російськомовного населення за 1959-1989 рр. Зміни етнічного складу населення України не збіглися зі змінами структури населення за рідною мовою, головним чином внаслідок розгортання процесів мовної асиміляції. За визнанням як рідної мови все населення України поділялось на дві великі за числом групи: украї-

номовні та російськомовні. Щоб дослідити мовну структуру населення України, проведемо порівняльний аналіз змін чисельності та територіального розміщення обох цих груп за 1959-1989 рр.

За перший період (1959-1970 рр.) чисельність україномовного населення в Україні збільшилася на 2 млн. 139,7 тис. осіб, тобто на 7,00%, а чисельність російськомовного населення – на 3 млн. 081,7 тис. осіб, або на 30,30%. За другий період (1970-1979 рр.) чисельність першої групи зросла лише на 215,5 тис. осіб (0,66%), а другої – на 2 млн. 293,8 тис. осіб (17,31%). За третій період (1979-1989 рр.), відповідно за групами, 354,4 тис. осіб (1,08%) та 1 млн. 350,7 тис. осіб (8,69%) [Таблиці 16, 18].

У цілому ж, за тридцять років (1959-1989 рр.) приріст чисельності україномовного населення становив 2 млн. 709,6 тис. осіб, тобто лише 8,87% [Таблиця 16]. За цей же час чисельність російськомовного населення зросла на 6 млн. 726,2 тис. осіб або на 66,12% [Таблиця 18].

Статистичні дані переписів населення переконливо свідчать про те, що перевага була не лише у темпах приросту чисельності російськомовного населення, порівняно з україномовним населенням, але й в абсолютних показниках як у цілому за тридцять років, так і за всі три часові періоди. Зокрема, якщо за перший період ця перевага в абсолютних показниках була в півтора рази, то в 70-ті роки (другий період) для україномовного населення склалася справді катастрофічна ситуація. Приріст чисельності російськомовного населення за цей час був більше ніж удесятеро більшим, порівняно з україномовним населенням. Така ж несприятлива для україномовного населення тенденція зберігалась й у 80-ті роки. Чисельність російськомовного населення за третій період зростала майже вчетверо швидше, ніж україномовного.

Аналіз статистичних матеріалів засвідчує, що в цілому за 1959-1989 рр. зростання чисельності україномовного населення в абсолютних показниках більше ніж удвічі поступалося приросту російськомовного населен-

ня. З усіх трьох періодів лише перший був відносно сприятливим для україномовного населення. На цей період припадало 78,97% його загального приросту за 1959-1989 рр., на другий – лише 7,95%, а на третій – 13,08% [Таблиця 47]. Отже, україномовне населення зростало переважно лише за перший період, на другий та на третій періоди, разом узяті, припадало менше чверті загального приросту його чисельності за тридцять років.

Темпи приросту чисельності російськомовного населення виявили також тенденцію до поступового зниження, але не так стрімко, як україномовного. Якщо взяти за 100% загальний приріст російськомовного населення за 1959-1989 рр., то на перший період припадає 45,82%, на другий – 34,10%, на третій – 20,08% [Таблиця 47].

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів свідчить, що в динаміці чисельності україномовного населення за досліджуваний період виявилися досить небезпечні для нього тенденції. З іншого боку, простежувалося невпинне зростання російськомовного населення та перевага його не лише в темпах приросту, але й в абсолютних показниках, порівняно з україномовним населенням. Це є яскравим прикладом етномовних наслідків радянської політики російщення України.

Зміни в чисельності як україномовного, так і російськомовного населення мали значні територіальні відмінності. За перший період відбувалося збільшення чисельності обох цих груп населення в усіх трьох регіонах, але досить різними темпами. Так, чисельність україномовного населення зросла за цей час у Південно-Західному регіоні на 1 млн. 364,2 тис. осіб, або на 8,21%, а чисельність російськомовного населення – на 308,4 тис. осіб, або на 16,59%. У Донецько-Придніпровському регіоні приріст першої групи населення складав лише 365,6 тис. осіб (3,20%), а другої групи набагато більше – 1 млн. 919,2 тис. осіб (31,34%). У Південному регіоні він становив, відповідно, 409,9 тис. осіб (16,17%) та 854,1 тис. осіб (39,00%) [Таблиці 16, 18].

Отже, темпи приросту чисельності російськомовного населення в усіх трьох регіонах за перший період перевищували темпи зростання україномовного населення, а у Донецько-Придніпровському та Південному значна перевага зберігалася і в абсолютних показниках. Лише в Південно-Західному регіоні абсолютний приріст чисельності україномовного населення був вищим, порівняно зі зростанням числа російськомовного населення.

За другий період (1970-1979 рр.) темпи приросту чисельності україномовних були значно нижчими, порівняно з російськомовними. У Донецько-Придніпровському регіоні відбулося навіть суттєве скорочення чисельності україномовного населення – на 360,5 тис. осіб, або на 3,06%. Навпаки, чисельність російськомовного населення в цьому промисловому регіоні за другий період зросла на 1 млн. 323,8 тис. осіб (найвищий рівень в абсолютних показниках серед усіх трьох регіонів), або на 16,46%. У Південно-Західному регіоні приріст україномовного населення складав 503,1 тис. осіб, (найвищий рівень в абсолютних показниках, 2,80%), а російськомовного – 355,5 тис. осіб (16,40%), у Південному, відповідно, 72,9 тис. осіб (2,48%) та 614,5 тис. осіб (20,19%) [Таблиці 16, 18].

Протягом третього періоду (1979-1989 рр.) у динаміці чисельності як україномовного, так і російськомовного населення продовжували проявлятися ті ж самі тенденції, які склалися в 70-ті рр. За цей час у Південно-Західному регіоні приріст чисельності україномовного населення становив 430,3 тис. осіб (2,33%), а російськомовного – 194,0 тис. осіб (7,69%) [Там само].

У Південному регіоні число україномовних за цей час збільшилося на 86,3 тис. осіб (2,86%), а російськомовних – на 412,9 тис. осіб (11,29%). У Донецько-Придніпровському регіоні у 80-ті рр., як і за попередній другий період, зростала лише чисельність російськомовного населення – на 743,9 тис. осіб (7,94%), а чисельність україномовного продовжувала зменшуватися – на 162,2 тис. осіб (1,42%) [Там само].

У цілому ж, за 1959-1989 рр. темпи приросту чисель-

ності україномовного населення були відносно незначними у Південному регіоні – 569,1 тис. осіб (22,45%) та в Південно-Західному – 2 млн. 297,6 тис. осіб (13,83%). В індустріальному Донецько-Придніпровському регіоні спостерігалось навіть його зменшення – на 157,1 тис. осіб, або на 1,38% [Таблиця 16].

Навпаки, чисельність російськомовного населення зросла за 1959-1989 рр. у всіх без винятку регіонах, і до того ж значно вищими темпами, порівняно з україномовним. Зокрема, чисельність російськомовного населення збільшилася у Південному регіоні на 1 млн. 881,5 тис. осіб (85,91%), у Донецько-Придніпровському – на 3 млн. 986 тис. осіб (найвищий абсолютний показник, 65,11%), у Південно-Західному – на 857,9 тис. осіб (46,15%). Якщо взяти за 100% загальний приріст чисельності російськомовного населення в цілому в Україні, то на Донецько-Придніпровський регіон припадало 59,27%, на Південний – 27,97%, а на Південно-Західний – 12,76% [Таблиця 18].

Таким чином, за тридцять років відбулися значні зміни в чисельності як російськомовного, так і україномовного населення, але не на користь останнього, особливо у Донецько-Придніпровському регіоні, де відбувалося його інтенсивне скорочення.

Важливий результат дає порівняльний аналіз зростання чисельності україномовного та російськомовного населення з темпами приросту всього населення України. Так, за 1959-1989 рр. темпи приросту загальної чисельності населення склали 22,89%, україномовного – 8,87%, а російськомовного – 66,12% [Таблиці 2, 16, 18].

Ще більш істотні відмінності в темпах приросту всього населення України та його окремих груп за мовою спостерігалися за регіонами. Зокрема, у Південно-Західному регіоні за тридцять років чисельність усього населення зросла на 16,30%, україномовного – на 13,83%, а російськомовного – на 46,15%. У Південному регіоні ці показники становили, відповідно, 50,41%, 22,45% та 85,91%. Загальна чисельність населення індустріального Донець-

ко-Придніпровського регіону за 1959-1989 рр. збільшилася на 22,10%, російськомовного населення зросла на 65,11%, а україномовного населення, навпаки, скоротилася на 1,38% [Там само].

Таким чином, темпи зростання чисельності російськомовного населення значно перевищували темпи приросту всього населення як у цілому в Україні, так і в усіх трьох регіонах. У той же час, зростання чисельності україномовного населення поступалося темпам приросту всього населення, а в Донецько-Придніпровському регіоні відбувалося навіть його зменшення.

Ще більші відмінності в темпах приросту чисельності як україномовного, так і російськомовного населення спостерігалися за окремими областями. Так, за перший період чисельність україномовного населення скоротилася в чотирьох областях: у Донецькій, у Луганській, у Вінницькій та в Сумській (у двох останніх внаслідок цього відбулося зменшення всього населення). За другий період чисельність україномовного населення знизилася вже в 13-ти, а в третьому – в 12-ти областях. Усього ж, за 1959-1989 рр. з 25-ти областей України, чисельність україномовного населення зменшилася в десяти [Таблиця 16].

За тридцять років найбільш значне скорочення спостерігалось у двох східних, найбільш зросійщених областях: у Луганській – на 257,8 тис. осіб, тобто на 20,56% та в Донецькій – на 270,5 тис. осіб (14,29%). Зменшення чисельності україномовного населення відбувалося також і в переважній більшості центральних та північних областей – історичному центрі української нації: у Вінницькій – на 237,7 тис. осіб (12,01%), у Чернігівській – на 161,9 тис. осіб (11,79%), у Сумській – на 133,3 тис. осіб (10,68%), у Хмельницькій – на 112,9 тис. осіб (7,51%), у Житомирській – на 98,3 тис. осіб (6,83%), у Кіровоградській – на 47,0 тис. осіб (4,39%), у Черкаській – на 44,8 тис. осіб (3,19%), у Полтавській – на 10,8 тис. осіб (0,71%) [Там само].

У всіх інших областях України відбувався приріст чи-

сельності україномовного населення, але його темпи були доволі різними. Зокрема, найвищий рівень цього приросту в абсолютних та відносних показниках спостерігався у Києві – 999,7 тис. осіб (207,14%), при чому він розподілявся за окремими періодами більш-менш рівномірно. У Криму чисельність україномовного населення за 1959–1989 рр. зросла на 187,0 тис. осіб (130,68%), але в основному лише за перший період [Там само]. Такий високий рівень у відносних показників приросту був пов'язаний головним чином з тим, що в Криму загальна чисельність україномовного населення залишалася в цілому незначною [Таблиця 15].

Досить значні темпи приросту україномовного населення спостерігалися також і в областях Західної України. Зокрема, в Закарпатській – на 291,3 тис. осіб (42,74%), у Львівській – на 646,4 тис. осіб (35,55%), в Івано-Франківській – на 298,8 тис. осіб (28,68%), у Чернівецькій – на 139,2 тис. осіб (26,41%), у Рівненській – на 224,6 тис. осіб (25,84%), у Волинській – на 158,4 тис. осіб (18,82%). Суттєво меншими вони були лише в одній західній області – Тернопільській, відповідно, 82,4 тис. осіб (7,85%) [Таблиця 16].

Вищим, ніж у середньому в Україні за відносними показниками, був також рівень приросту чисельності україномовних у Херсонській – 202,8 тис. осіб (31,93%) та в Дніпропетровській – 393,8 тис. осіб (19,94%) областях. В інших п'яти областях приріст чисельності україномовного населення був досить незначним і складав у Запорізькій – 118,0 тис. осіб (13,04%), у Миколаївській – 98,1 тис. осіб (12,99%), в Одеській – 80,2 тис. осіб (8,01%), у Київській – 108,2 тис. осіб (6,76%), у Харківській – 46,2 тис. осіб (2,96%). Необхідно підкреслити, що основна частина приросту чисельності на цих територіях була досягнута лише за рахунок першого періоду, бо за другий період відзначалося зменшення числа україномовних у Запорізькій, в Одеській та в Харківській областях, у третьому – в Одеській та в Київській [Там само].

На відміну від україномовного населення, чисельність російськомовного зростала в усіх областях України, крім двох західних: Львівської, де скорочення складало 5,0 тис. осіб (2,04%) та Тернопільської, відповідно, 1,9 тис. осіб (6,07%) [Таблиця 18].

За тридцять років більше ніж удвічі зросла чисельність російськомовного населення у Херсонській області – на 193,6 тис. осіб (106,08%), у Дніпропетровській – на 738,1 тис. осіб (105,01%), а також у Полтавській – на 118,8 тис. осіб (105,98%). Для порівняння, на Полтавщині за 1959–1989 рр. відбувалося зменшення чисельності україномовного населення [Таблиці 16, 18].

Більше ніж на 50% збільшилася чисельність російськомовного населення у південних, у східних та в деяких центральних областях України. Зокрема, у Київській – на 104,4 тис. осіб (98,58%), у Запорізькій – на 490,5 тис. осіб (93,97%), у Кримській – на 971,0 тис. осіб (93,58%), у Миколаївській – на 203,5 тис. осіб (83,13%), у Києві – на 464,1 тис. осіб (78,14%), у Черкаській – на 67,2 тис. осіб (74,42%), в Одеській – на 509,9 тис. осіб (70,31%), у Харківській – на 603,1 тис. осіб (64,10%), у Донецькій – на 1 млн. 303,2 тис. осіб (найбільший приріст в абсолютних показниках, 56,86%), у Луганській – на 615,3 тис. осіб (52,92%), а також у західній Закарпатській – на 24,3 тис. осіб (63,61%) [Таблиця 18].

Відносно нижчими були темпи приросту в більшості областей Західної та Правобережної України: в Івано-Франківській – 21,6 тис. осіб (47,26%), у Кіровоградській – 55,7 тис. осіб (42,75%), у Хмельницькій – 33,8 тис. осіб (38,67%), у Житомирській – 48,8 тис. осіб (35,75%), у Рівненській – 16,3 тис. осіб (33,61%), у Чернівецькій – 26,4 тис. осіб (32,04%), у Волинській – 9,7 тис. осіб (21,80%), у Вінницькій – 28,4 тис. осіб (20,67%) [Там само].

Найменшими були темпи приросту чисельності російськомовного населення у двох північних областях: у Сумській – 43,7 тис. осіб (16,74%) та в Чернігівській – 18,8 тис. осіб (10,90%) [Там само]. При цьому варто

підкреслити, що в цих областях відбувалося значне скорочення чисельності всього населення, в тому числі й українців та україномовного населення [Таблиці 2, 4, 16].

Отже, темпи приросту чисельності україномовного населення за 1959-1989 рр. істотно поступалися темпам зростання чисельності російськомовних у більшості областей України, за винятком Львівської, Тернопільської, Кримської та Києва. Перевага в абсолютних показниках була лише в дев'яти областях, у тому числі в семи західних: у Волинській, у Закарпатській, в Івано-Франківській, у Львівській, у Рівненській, у Тернопільській, у Чернівецькій, а також у Київській та в Херсонській і в столиці України. В інших 16-ти областях абсолютний приріст чисельності російськомовних переважав абсолютне зростання числа україномовних.

Територіальне розміщення україномовного та російськомовного населення. Внаслідок відмінностей у темпах приросту, протягом 1959-1989 рр. змінювалося також і територіальне розташування як україномовного, так і російськомовного населення за окремими областями та регіонами. Так, якщо взяти за 100% окремо як чисельність україномовного, так і російськомовного населення в цілому в Україні, то в Південному регіоні в 1959 році проживало 2 млн. 535,1 тис. осіб, 8,29% загальної чисельності україномовного та 2 млн. 190,1 тис. осіб, 21,53% загального числа російськомовного населення, а в 1989 році, відповідно, 3 млн. 104,2 тис. осіб (9,33%) та 4 млн. 071,6 тис. осіб (24,09%) [Таблиці 15, 17, 35]. Тобто, в цьому регіоні проживав кожен десятий україномовний та кожен четвертий російськомовний мешканець України.

Важливий результат для розуміння територіальних відмінностей етномовних процесів в Україні дає порівняльний аналіз розміщення україномовного та російськомовного населення в Південно-Західному та в Донецько-Придніпровському регіонах, в яких загальна чисельність всього населення була приблизно однаковою. Так, у Донецько-Придніпровському регіоні у 1959 році

проживало 11 млн. 415,8 тис. осіб, 37,36% чисельності усього україномовного та 6 млн. 123,2 тис. осіб, 60,20% числа усього російськомовного населення України. У Південно-Західному регіоні, відповідно, перша група нараховувала 16 млн. 611,4 тис. осіб (54,35%), а друга – 1 млн. 858,8 тис. осіб (18,27%) [Таблиці 1, 15, 17, 31, 35].

У 1989 році в Донецько-Придніпровському регіоні зосереджувалося 11 млн. 258,7 тис. осіб (33,84%) україномовних та 10 млн. 110,0 тис. осіб (59,83%) російськомовних. У Південно-Західному регіоні чисельність перших становила 18 млн. 909,0 тис. осіб (56,83%), других – 2 млн. 716,7 тис. осіб (16,08%) [Таблиці 15, 17, 35]. Тобто, в Південно-Західному регіоні знаходилася абсолютна більшість усього україномовного, а в Донецько-Придніпровському – абсолютна більшість усього російськомовного населення України.

Отже, порівняльний аналіз територіального розміщення україномовного та російськомовного населення свідчить про їхні суттєві відмінності. Завдяки різниці у темпах приросту чисельності обох груп за окремими регіонами за 1959-1989 рр. збільшилася частка україномовного населення, яке проживало в Південно-Західному та Південному регіонах, за рахунок її скорочення в Донецько-Придніпровському. З іншого боку, частка російськомовного населення за цей час зросла лише в Південному регіоні, в результаті її зменшення в Південно-Західному та в Донецько-Придніпровському регіонах. Незважаючи на ці зміни, основним ареалом розселення україномовного населення залишався Південно-Західний регіон, а російськомовного населення – Донецько-Придніпровський, більше 50% загальної чисельності.

Розміщення україномовного та російськомовного населення було досить різним також і за окремими областями. Найбільша концентрація російськомовного населення спостерігалась у 1989 році в Києві, в східних та в південних областях, більше ніж по одному мільйону в кожній з них. Зокрема, у Донецькій – 3 млн. 593,8 тис.

осіб (21,26%), тобто кожен п'ятий російськомовний житель України, у Кримській – 2 млн. 008,6 тис. осіб (11,88%), у Луганській – 1 млн. 778,0 тис. осіб (10,52%), у Харківській – 1 млн. 544,0 тис. осіб (9,13%), у Дніпропетровській – 1 млн. 441,0 тис. осіб (8,52%), в Одеській – 1 млн. 235,1 тис. осіб (7,30%), у Києві – 1 млн. 058,0 тис. осіб (6,26%), Запорізькій – 1 млн. 012,5 тис. осіб (5,99%). Тобто, у цих семи областях та в Києві в 1989 році зосереджувалось 4/5 (80,86%) усього російськомовного населення України. Значно менше було російськомовних, порівняно з сусідніми областями, ще в двох південних: у Миколаївській – 448,3 тис. осіб (2,65%) та в Херсонській – 376,1 тис. осіб (2,22%) [Таблиці 17, 35].

На всі інші 16 областей припадало менше 15% загального числа російськомовного населення України [Таблиця 35]. Зокрема, в семи областях центральної та північної України, а також у західній Львівській, частка російськомовних від загальної їхньої чисельності становила від одного до двох відсотків у кожній з них: у Сумській – 304,8 тис. осіб (1,80%), у Львівській – 240,4 тис. осіб (1,42%), у Полтавській – 230,9 тис. осіб (1,36%), у Київській – 210,3 тис. осіб (1,24%), у Чернігівській – 191,2 тис. осіб (1,13%), у Кіровоградській – 186,0 тис. осіб (1,10%), у Житомирській – 185,3 тис. осіб (1,09%) [Таблиці 17, 35].

У дев'яти областях Правобережної та Західної України чисельність російськомовного населення була відносно невеликою. Там проживало менше одного відсотка цієї групи населення в кожній з областей, зокрема: у Вінницькій – 165,8 тис. осіб (0,98%), у Черкаській – 157,5 тис. осіб (0,93%), у Хмельницькій – 121,2 тис. осіб (0,71%), у Чернівецькій – 108,8 тис. осіб (0,64%), в Івано-Франківській – 67,3 тис. осіб (3,39%), у Рівненській – 64,8 тис. осіб, у Закарпатській – 62,5 тис. осіб (0,36%), у Волинській – 54,2 тис. осіб (0,32%) і найменше у Тернопільській – 29,4 тис. осіб (0,17%) [Там само].

На відміну від розселення російськомовного населення, територіальне розміщення українськомовного населення за

окремими областями було більш рівномірним. У 1989 році найвищою серед усіх областей України була чисельність українськомовного населення, зосередженого у Львівській – 2 млн. 464,7 тис. осіб (7,47%) та в Дніпропетровській – 2 млн. 368,3 тис. (7,11%) областях [Таблиці 15, 35].

У всіх інших областях знаходилося від двох до п'яти відсотків загальної чисельності українськомовних у кожній, за винятком однієї Кримської області. Зокрема, у Вінницькій області проживало 1 млн. 741,8 тис. осіб (5,23%), у Київській – 1 млн. 709,7 тис. осіб (5,13%), у Донецькій – 1 млн. 622,7 тис. осіб (4,87%), у Харківській – 1 млн. 604,7 тис. осіб (4,82%), у Полтавській – 1 млн. 502,2 тис. осіб (4,51%), у Києві – 1 млн. 482,3 тис. осіб (4,45%), у Хмельницькій – 1 млн. 389,4 тис. осіб (4,17%) у Черкаській – 1 млн. 360,9 тис. осіб (4,09%), в Івано-Франківській – 1 млн. 340,8 тис. осіб (4,02%), у Житомирській – 1 млн. 340,2 тис. осіб (4,02%), у Чернігівській – 1 млн. 211,3 тис. осіб (3,64%), у Тернопільській – 1 млн. 132,1 тис. осіб (3,40%), у Сумській – 1 млн. 114,3 тис. осіб (3,34%), у Рівненській – 1 млн. 093,8 тис. осіб (3,28%), в Одеській – 1 млн. 081,8 тис. осіб (3,28%), у Кіровоградській – 1 млн. 023,3 тис. осіб (3,07%), у Запорізькій – 1 млн. 023,2 тис. осіб (3,07%), у Волинській – 1 млн. 001 тис. осіб (3,00%) [Там само].

Менше одного мільйона українськомовних знаходилося ще у кожній з п'яти областей: Луганській – 996,0 тис. осіб (2,99%), Закарпатській – 972,8 тис. осіб (2,92%), Миколаївській – 853,3 тис. осіб (2,56%), Херсонській – 838,0 тис. осіб (2,51%) та Чернівецькій – 666,2 тис. осіб (2,00%). Найменше, лише близько одного відсотка всього українськомовного населення України, припадало на Кримську область – 330,1 тис. осіб (0,99%) [Там само].

Отже, порівняльний аналіз розселення українськомовного та російськомовного населення за окремими областями свідчить, що перша група розміщувалась більш-менш рівномірно на всій території України, незважаючи на те, що загальна чисельність населення кожної області не була однаковою, наприклад, населення Чернівецької області

складало менше одного млн. осіб, а Донецької – більше п'яти млн. осіб. Виявилася така закономірність: великі за загальною чисельністю населення східні й частково південні області більше ніж удвічі перевищували західні, але внаслідок їхнього зросійщення чисельність україномовного населення кожної з цих областей була меншою, ніж у західних. Наприклад, у Донецькій області було менше число україномовних, ніж удвічі меншій за загальною чисельністю населення Львівській [Таблиці 1, 15, 31, 35].

На відміну від україномовного, абсолютна більшість російськомовного населення зосереджувалась переважно у південних та в східних областях. Якщо порівняти частку російськомовного населення з часткою україномовного в кожній області окремо, то перша з них переважала у восьми областях: у Дніпропетровській, у Донецькій, у Запорізькій, у Кримській, у Луганській, у Миколаївській, в Одеській, у Харківській та в столиці України – Києві, і поступалася в інших 17-ти областях [Таблиця 35].

Частки україномовних та російськомовних серед загальної чисельності населення України. Політика російщення України, яка особливо посилилася у 70-80-ті рр., мала досить негативний вплив на зростання чисельності україномовного населення. Завдяки більш високим темпам приросту чисельності російськомовних, порівняно зі зростанням числа україномовних, питома вага перших серед усього населення України поступово збільшувалась за рахунок невпинного скорочення частки других, відповідно, на 8,54% та на 8,33% [Таблиці 16, 18, 27, 28].

Так, якщо в 1959 році чисельність україномовного населення складала 30 млн. 562,3 тис. осіб, тобто 73,00% загальної чисельності населення України, а російськомовного населення – 10 млн. 172,1 тис. осіб (24,30%), то в 1970 році, відповідно за групами, 32 млн. 702,0 тис. осіб (69,39%) та 13 млн. 253,8 тис. осіб (28,12%). У 1979 році перша група нараховувала 32 млн. 917,5 тис. осіб (66,35%),

друга група – 15 млн. 547,6 тис. осіб (31,34%) [Таблиці 15, 17, 19, 20].

Хоча у 1989 році загальна чисельність україномовних збільшилася в абсолютних показниках, але їхня частка серед усього населення України ще більше скоротилася і становила 33 млн. 271,9 тис. осіб, тобто лише 64,67% [Таблиці 15, 16, 19]. У той же час загальна чисельність російськомовних та їхня частка серед усього населення продовжували неухильно зростати і досягла 16 млн. 898,3 тис. осіб, тобто, 32,84% загальної чисельності населення України [Таблиці 17, 18, 20].

Отже, якщо в 1959 році співвідношення між україномовними та російськомовними в Україні становило як 3:1, то в 1989 році – лише як 2:1. Таким був конкретний результат політики російщення України.

Частки україномовних та російськомовних серед загального приросту чисельності всього населення України. Ще більш несприятливі тенденції для україномовних виявилися, при порівнянні рівня їхньої частки з часткою російськомовних серед приросту чисельності всього населення України. Так, якщо за перший період (1959-1970 рр.) частка україномовних серед загального приросту всього населення складала 40,70%, то частка російськомовних – 58,62%, за другий період (1970-1979 рр.), відповідно, 8,68% та 92,39%, за останній третій період (1979-1989 рр.) – 19,23% та 73,30% [Таблиця 49].

Звертає увагу на себе й той факт, що найменшою була частка україномовних серед загального приросту чисельності населення за другий період (70-ті рр.). До того ж, необхідно зазначити, що за цей час відбулося скорочення чисельності етнічних меншин, які визнавали рідними власні національні мови, без урахування росіян. Внаслідок цього сума часток приросту україномовних та російськомовних перевищувала 100%. У цілому ж, за 1959-1989 рр. частка україномовних становила лише 28,26% загального приросту чисельності населення України, а питома вага російськомовних досягла 70,19% [Там само].

Тобто, із загального приросту всього населення України за тридцять років (1959-1989 рр.) сім із десяти були російськомовними і лише три – україномовними. Ще більш несприятливе співвідношення з російськомовними склалося для україномовних у 70-80-ті рр. Так, за другий період із загального приросту всього населення України лише один із десяти був україномовним, а дев'ять – російськомовними, за третій період, відповідно, два та вісім.

Отже, порівняльний аналіз свідчить: по-перше, питома вага україномовних серед загального приросту чисельності всього населення була значно меншою, ніж їхня частка серед усього населення України. І навпаки, питома вага російськомовних серед загального приросту чисельності населення виявилася значно вищою за їхню частку серед усього населення. По-друге, за всі три періоди російськомовні складали абсолютну більшість серед приросту чисельності всього населення, а україномовні опинилися в меншості [Таблиці 16, 18, 19, 20, 49].

Таким чином, чітко простежувалася тенденція, спрямована на поступове перетворення російськомовної меншини у більшість населення України. Інакше кажучи, за тридцять років загальна чисельність населення України збільшувалася переважно не за рахунок україномовних, а завдяки російськомовним. Тобто, протягом 1959-1989 рр. відбувалося російщення України, її поступова, але невинна деукраїнізація.

Ще більші відмінності спостерігалися за окремими регіонами. Зокрема, найвищою частка україномовних була серед усього населення Південно-Західного регіону, однак і тут вона мала тенденцію до поступового скорочення. Так, якщо у 1959 році україномовні складали 87,26% загальної чисельності населення цього регіону, у 1970 році – 86,88%, у 1979 році – 85,86%, то в 1989 році – 85,41% [Таблиця 19]. Тобто за 1959-1989 рр. скорочення становило 1,85% [Таблиця 27].

Значно меншою була питома вага україномовних серед усього населення Донецько-Придніпровського та

Південного регіонів, до того ж вона постійно знижувалася від перепису до перепису. Так, зокрема, у Донецько-Придніпровському регіоні в 1959 році україномовне населення складало майже дві третини (64,26%), у 1970 році – 58,74%, у 1979 році – 54,35%, а в 1989 році лише дещо більше половини – 51,90% загальної чисельності всього населення [Таблиця 19]. Отже, за тридцять років частка україномовних серед населення цього регіону скоротилася на 12,36% [Таблиця 27].

Ще більш несприятлива, навіть небезпечна ситуація для розвитку україномовного середовища склалася у Південному регіоні. Так, якщо у 1959 році україномовні становили абсолютну більшість серед населення цього регіону – 50,04%, то за даними наступних переписів уже перетворилися на меншість. Хоча для таких кардинальних змін не було жодних об'єктивних причин. Зокрема, у 1970 році частка цієї групи була на рівні 46,15%, у 1979 році – 42,66%, а в 1989 році зменшилась до 40,74% [Таблиця 19]. У цілому ж, за 1959-1989 рр. частка україномовних серед усього населення Південного регіону скоротилася на 9,30% [Таблиця 27].

Серед загального приросту чисельності населення частка україномовних була значно меншою, ніж їхня питома вага серед усього населення як у цілому в Україні, так і в усіх трьох її регіонах. Порівняно з іншими територіями, найбільш сприятливе становище для україномовних було у Південно-Західному регіоні. Однак і в ньому відбувалося скорочення питомої ваги україномовних у загальному прирості чисельності населення, особливо в 70-ті рр. Так, якщо в 1959-1970 рр. ця частка досягала 82,54% усього приросту чисельності населення регіону, то в 1970-1979 рр. – 60,43%, у 1979-1989 рр. – 69,58%. У цілому ж, за тридцять років частка україномовних серед приросту загальної чисельності населення складала 74,03%, тобто, 3/4, що було значно менше питомої ваги україномовних серед усього населення цього регіону [Таблиця 49].

Значно складнішою для україномовного населення було становище у Південному регіоні, де воно з 1970 року вже знаходилося в меншості. Так, якщо за перший період його частка серед приросту чисельності всього населення регіону становила 31,19%, то за другий період – лише 10,52% і за третій – 15,79%. У цілому ж, за 1959-1989 рр. частка україномовних серед загального приросту чисельності всього населення регіону була меншою за чверть – лише 22,29% [Там само].

Загрозливе становище для україномовного населення склалося і в Донецько-Придніпровському регіоні, де зростання його чисельності відбувалося лише за перший період (1959-1970 рр.). За цей час частка україномовних серед приросту всього населення була досить незначною і становила лише 15,96% [Таблиці 16, 49]. За другий та за третій періоди, а також у цілому за 1959-1989 рр. у Донецько-Придніпровському регіоні спостерігалось значне скорочення чисельності україномовного населення і тому частка україномовних серед приросту всього населення цього регіону була відсутня зовсім [Таблиця 16].

У результаті політики російщення штучно створювалися умови для інтенсивного зростання питомої ваги російськомовних серед загальної чисельності населення всіх без винятку регіонів, за рахунок зменшення частки україномовних. Найвищою питома вага російськомовних була серед населення Південного регіону і складала у 1959 році 43,23%, у 1970 році – 47,71%, у 1979 році – 51,72%, а в 1989 році – 53,43% [Таблиця 20].

Досить значною була також частка російськомовних серед населення індустріального Донецько-Придніпровського регіону. Зокрема, у 1959 році ця частка становила 34,47%, тобто, лише дещо більше третини чисельності всього населення, у 1970 році – 40,10%, у 1979 році – 44,57%, у 1989 році – 46,61% [Там само].

Таким чином, за 1959-1989 рр. частка російськомовного населення серед усього населення Південного регіону збільшилася на 10,20%, а Донецько-Придніпровського –

на 12,14% [Таблиця 28]. Починаючи з 1979 року, російськомовні вже склали абсолютну більшість серед населення Південного регіону, в значній мірі за рахунок Кримської області, а в Донецько-Придніпровському були досить близькі до такого ж результату в 1989 році [Таблиця 20].

Значно нижчою була ця частка серед населення Південно-Західного регіону і становила в 1959 році 9,76%, у 1970 році – 10,47%, у 1979 році – 11,72%, у 1989 році – 12,27%. Але і в цьому регіоні вона виявила тенденцію до поступового зростання, яке складало за 1959-1989 рр. 2,41% [Таблиці 20, 28].

Отже, серед загального приросту чисельності населення частка російськомовних була ще більшою, ніж його питома вага серед населення окремих регіонів. Найвищою частка російськомовних була серед приросту всього населення в Донецько-Придніпровському регіоні, за перший період вона складала 83,79%. За другий та за третій періоди, а також у цілому за 1959-1989 рр. чисельність населення цього важливого в економічному плані регіону збільшувалася **ВИНЯТКОВО** за рахунок російськомовних, бо чисельність україномовних невпинно скорочувалася [Таблиці 16, 18, 49].

На досить високому рівні зберігалась частка російськомовних серед загального приросту чисельності всього населення також і в Південному регіоні, особливо у 70-80-ті рр. Так, якщо за перший період вона становила 64,99%, то за другий – 88,69%, а за третій – 75,55%. У цілому ж, за тридцять років 73,68% загального приросту чисельності населення Південного регіону припадало на російськомовних [Таблиця 49].

Значно нижчою, порівняно з двома іншими регіонами, була частка російськомовних серед загального приросту чисельності населення Південно-Західного регіону. В той же час, її рівень суттєво переважав питому вагу російськомовних у загальній чисельності населення цього регіону. Зокрема, якщо за перший період ця частка складала лише 18,66%, то за другий – значно більше, 42,70%

і за третій – 31,37%. Взагалі ж, за 1959-1989 рр. вона становила 27,64%, що було вдвічі більше за частку російськомовних серед населення цього регіону [Таблиці 20, 49].

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що в 1989 році у двох із трьох регіонів України україномовне населення опинилося перед реальною загрозою стати меншістю. Тобто, у Південному та Донецько-Придніпровському регіонах процеси зросійщення вже призвели до суттєвого скорочення україномовного середовища, штучно були створені умови для мовної асиміляції російською етнічною меншиною корінної української більшості та інших етносів.

Частка україномовних серед загальної чисельності населення окремих областей. Простежимо за змінами рівнів часток україномовних та російськомовних серед усього населення окремих областей. Перш за все, проаналізуємо зміни питомої ваги україномовного населення. Характерною ознакою цих змін було скорочення його частки серед загальної чисельності населення абсолютної більшості областей – 19-ти. Протягом 1959-1989 рр. найбільш інтенсивно скорочувалася частка україномовних серед усього населення найбільш зросійщених східних та південних областей. Зокрема, за тридцять років питома вага україномовних серед загальної чисельності населення зменшилася у Луганській області на 16,27%, у Донецькій – на 14,87%, у Харківській – на 11,30%, у Запорізькій – на 12,51%, у Дніпропетровській – на 11,01%, у Миколаївській – на 10,25%, у Херсонській – на 9,22% і в Одеській – на 8,20% [Таблиця 27].

Знизився рівень цієї частки також і в центральних та в північних областях: у Полтавській – на 6,82%, у Київській – на 4,77%, у Кіровоградській – на 4,47%, у Черкаській – на 4,44%, у Сумській – на 4,39%, у Чернігівській – на 2,64%, у Житомирській – на 2,54%, у Хмельницькій – на 1,91%, у Вінницькій – на 0,97%. Скорочення частки україномовного населення відбувалося також і у двох західних областях, хоча й досить незначне: у Волинській – на 0,03% та в Івано-Франківській – на 0,32% [Там само].

Зростання частки україномовного населення за 1959-1989 рр. спостерігалось лише у Києві, у Кримській та в п'яти західних областях. Зокрема, в Києві – на 13,93%, у Кримській області – на 1,75%, хоча в останній загальна чисельність україномовного населення продовжувала залишатися досить незначною. У Західній Україні частка україномовних зростає серед усього населення Закарпатської області – на 3,95%, Львівської – на 3,88%, Чернівецької – на 2,61%, Тернопільської – на 0,57%, Рівненської – на 0,11% [Там само].

Порівняльний аналіз рівня часток україномовних серед усього населення окремих областей дозволив виявити значні територіальні відмінності. За даними перепису 1989 року, найвищою була питома вага україномовних серед усього населення п'яти західних областей – понад 90,00%. Зокрема, вона складала у Тернопільській – 97,26%, в Івано-Франківській – 94,87%, у Волинській – 94,49%, у Рівненській – 93,95% та у Львівській – 90,13% [Таблиця 19]. Потрібно відмітити, що в останній у 1959 році частка україномовного населення була порівняно меншою – лише 86,25%, а протягом 1959-1989 рр. темпи приросту чисельності україномовних переважали темпи зростання числа російськомовних, що сприяло підвищенню рівня частки перших серед усього населення Львівщини [Таблиці 16, 18, 19].

Більшою за 90% був рівень цієї частки також й у двох правобережних областях: у Вінницькій – 91,52% та у Хмельницькій – 91,31%. Окрім того, у 1959 році ще в трьох центральних областях її рівень перевищував 90%: у Черкаській – 93,53%, у Київській – 93,15% та в Полтавській – 92,72%, однак, у 1989 році в цих областях вона стала меншою за 90%. Тобто, якщо в 1959 році в дев'яти областях України україномовні складали понад 9/10 загальної чисельності населення, то в 1989 році лише в семи [Таблиця 19].

Досить значною, на рівні 83-89%, була частка україномовних у 1989 році серед населення переважної

більшості центральних та північних областей: у Черкаській – 89,09%, у Київській – 88,38%, у Житомирській – 87,16%, у Полтавській – 85,90%, у Чернігівській – 85,73%. Порівняно меншою була ця частка у північній Сумській області – 78,04%, а також у двох західних: у Закарпатській – 78,01% та у Чернівецькій – 70,81% [Там само]. У першій з цих західних областей значну частину населення складали угорці, а в другій – румуни та молдовани.

У 1989 році україномовні становили 61-67% чисельності всього населення ще у трьох областях: Херсонській – 67,74%, Миколаївській – 64,24%, Дніпропетровській – 61,99%, хоча ще в 1959 році рівень цієї частки був значно вищим, відповідно, 77,06%, 74,48% та 73,00% [Там само].

Відносно меншою, особливо порівняно з сусідніми областями, була питома вага україномовних серед усього населення столиці України. У 1989 році вона досягла 57,62%, хоча ще в 1959 році дорівнювала лише 43,69%. Тобто, якщо в 1959 році україномовні складали меншість серед населення Києва, то в 1989 році – абсолютну більшість. Звертає на себе увагу й той факт, що якщо в 1989 році українці становили 72,45% чисельності всього населення столиці України, то україномовні – значно менше, лише 57,62%. Такі суттєві відмінності були викликані тим, що значна частина українців, що мешкали у Києві, були зросійшеними, у 1989 році – 21,22% загального їхнього числа [Таблиці 19, 21].

Досить складною була ситуація для україномовних у Харківській області. Якщо в 1959 році вони становили 61,84% загальної чисельності населення Харківщини, то в 1989 році – ледве більше половини, 50,54%. [Таблиця 19]. Значно гіршим було становище україномовних в інших п'яти східних та південних областях, де вони опинились у меншості, хоча лише в Криму етнічні росіяни складали абсолютну більшість населення [Таблиці 19, 20].

У 1989 році україномовні становили 49,33% (лише відносно більшість) загальної чисельності населення За-

порізької області, 41,22% Одеської, 34,86% Луганської, 30,54% Донецької та 13,66% Кримської. При цьому необхідно підкреслити, що в 1959 році частка україномовних серед усього населення цих областей була значно вищою і складала, відповідно, 61,84%, 49,42%, 51,13%, 44,41%, окрім Криму, де вона була дещо меншою, ніж у 1989 році, – 11,91% [Таблиця 19].

Таким чином, питома вага україномовних серед усього населення мала значну територіальну диференціацію, спостерігалася також чітко визначена тенденція до її зменшення в переважній більшості областей. Це призвело до того, що серед населення п'яти з них україномовні опинились у меншості.

Частка російськомовних серед загальної чисельності населення окремих областей. Зміни питомої ваги російськомовних мали суттєві відмінності, порівняно з часткою україномовних серед усього населення окремих областей України. Політика російщення України призвела до того, що питома вага російськомовного населення інтенсивно зростала в абсолютній більшості областей України, крім Кримської, Львівської, Тернопільської, а також міста Києва [Таблиця 28].

Протягом 1959-1989 рр. найбільше її зростання відмічалося серед усього населення східних та південних областей: у Луганській – на 14,82%, Донецькій – на 13,62%, Запорізькій – на 13,15%, у Харківській – на 11,34%, в Одеській – на 11,28%, у Дніпропетровській – на 11,26%, у Миколаївській – на 9,60% та в Херсонській – на 8,26% [Там само].

Значне збільшення рівня цієї частки спостерігалось також і в центральних та в північних областях: на Полтавщині – 6,58%, на Київщині – 4,71%, на Кіровоградщині – 4,45%, на Черкащині – 4,31%, на Сумщині – 4,11%, на Житомирщині – 3,54%, на Хмельниччині – 2,54%, на Чернігівщині – 2,44%, на Вінниччині – 2,22%. Досить невеликим було зростання рівня частки російськомовних серед населення більшості західних областей: у Чернівецькій – 0,92%, у Закарпатській – 0,87%, в Івано-

Франківській – 0,59%, у Рівненській – 0,33%, у Волинській – 0,13% [Там само].

У Києві та в Кримській області, де чисельність україномовного населення зростала більш високими темпами, ніж чисельність російськомовного, частка останніх за 1959-1989 рр. скоротилася, відповідно, на 12,65% та 3,71% [Таблиці 16, 18, 28]. Зниження частки російськомовних відбувалося також у двох західних областях: Львівській та Тернопільській, в яких спостерігалось зменшення загальної чисельності населення [Таблиці 18, 28]. Серед усього населення цих областей питома вага російськомовних скоротилася, відповідно, на 3,57% та 0,41% [Таблиця 28].

Не менш суттєві відмінності існували також і в рівні частки російськомовних серед усього населення окремих областей. Політика російщення України призвела до того, що в 1989 році російськомовні становили абсолютну більшість серед усього населення трьох областей: Кримської – 82,64%, Донецької – 67,66% та Луганської – 62,23%, відносну більшість ще в одній – Одеській (47,06%). У 1959 році рівень частки російськомовних був значно меншим, ніж у 1989 році, й складав на Донеччині – 53,74%, на Луганщині – 47,41%, на Одещині – 35,78%. До цього варто додати, що серед усього населення Криму в 1959 році вона була вищою, порівняно з 1989 роком, і становила 86,35%. Отже, якщо в 1959 році російськомовні переважали лише серед загальної чисельності населення двох областей (Кримської та Донецької), то в 1989 році – вже в чотирьох [Таблиця 20].

Досить високим у 1989 році був також і рівень частки російськомовних серед усього населення Харківської та Запорізької областей. Він складав майже половину загальної чисельності – 48,63% та 48,81%, хоча ще в 1959 році ця частка була значно меншою – 37,29% та 35,66% [Там само].

На відміну від східних та південних областей, у Києві частка російськомовного населення поступово скорочу-

валася з 53,78% у 1959 році до 41,13% у 1989 році, але продовжувала залишатися досить-таки значною [Там само]. Тобто, якщо в 1959 році російськомовні складали абсолютну більшість, то в 1989 році перетворилися на меншість серед загальної чисельності населення столиці України.

Ще в трьох областях у 1989 році російськомовні складали третину всього населення: у Дніпропетровській – 37,24%, у Миколаївській – 33,74%, у Херсонській – 30,40%. Але в 1959 році рівень цієї частки був значно меншим – лише близько чверті загальної чисельності населення кожної з цих областей, відповідно, 25,98%, 24,14% та 22,14%. Питома вага російськомовного населення була також відносно великою і в північній Сумській області. Так, якщо в 1959 році вона дорівнювала 17,24%, то в 1989 році вже досягла 21,35% [Там само].

У переважній більшості центральних та північних областей України частка російськомовних у 1989 році знаходилася на рівні 10-15% чисельності всього населення, хоча ще в 1959 році вона становила лише 6-10%. Зокрема, у Кіровоградській області ця частка в 1989 році складала 15,14%, а в 1959 році – 10,69%, у Чернігівській, відповідно, 13,53% та 11,09%, у Полтавській – 13,20% та 6,62%, у Житомирській – 12,05% та 8,51%, у Київській – 10,87% та 6,16%, у Черкаській – 10,38% та 6,00%. Близькою до рівня у цих областях була частка російськомовних серед населення однієї західної – Чернівецької області, відповідно, 11,56% та 10,64% [Таблиця 20].

В інших західних областях, а також у сусідніх з ними – Вінницькій та Хмельницькій, питома вага російськомовних серед усього населення була порівняно нижчою й не перевищувала 10%, але необхідно підкреслити, що в 1959 році її рівень був ще меншим в усіх цих областях, окрім Львівської. Ця частка становила у Вінницькій області в 1989 році 8,63%, у 1959 році – 6,41%, у Львівській, відповідно, 8,07% та 11,64%, у Хмельницькій – 7,96% та 5,42%, у Рівненській – 5,56% та 5,23%, у Волинській – 5,12% та

4,99%, у Закарпатській – 5,02% та 4,15%, в Івано-Франківській – 4,76% та 4,17%. Найменшою за рівнем з усіх областей України була частка російськомовних серед усього населення Тернопільської області, де вона скоротилася з 2,93% у 1959 році до 2,52% у 1989 році [Там само].

Таким чином, проведений аналіз статистичних матеріалів свідчить, що ступінь мовного зросійщення населення України мав досить значну територіальну диференціацію. Найбільш зросійщеним за мовою виявилось населення східних та південних областей. Розгортання процесів мовної асиміляції, особливо в 70-80-ті рр., призвело до того, що в 1989 році у трьох з них російськомовні становили абсолютну більшість населення, а в одній – відносно.

Активно зростала питома вага російськомовного населення і в інших областях. У цілому ж, у 1989 році в 17-ти областях та в Києві частка російськомовних перевищувала 10% загальної чисельності населення. Найменший рівень мовного зросійщення населення спостерігався в західних областях, де до початку Другої світової війни етнічні росіяни фактично взагалі були відсутні.

Порівняльний аналіз рівня часток українців та україномовного населення серед загальної чисельності населення. Досить цінні матеріали для розуміння сутності процесів мовного зросійщення дає порівняння часток українців та україномовного населення серед усього населення України. Російщення України призвело до того, що питома вага україномовних була за рівнем значно меншою, ніж частка українців серед загальної чисельності населення. Це відбувалося внаслідок того, що частина українців у результаті мовної асиміляції визнавала за рідну не українську, а російську мову.

Аналіз статистичних матеріалів свідчить, що ця різниця зростала від перепису до перепису. Для порівняння, серед усього населення України в 1959 році українці склали 76,81%, а україномовні – 73,00%, у 1970 році, відпо-

відно, 74,87% та 69,39%, у 1979 році – 73,55% та 66,35% і в 1989 році – 72,73% та 64,67% [Таблиця 19]. Отже, якщо в 1959 році різниця між частками етнічних українців та українців за рідною мовою серед населення України становила лише 3,81%, у 1970 році зросла до 5,48%, у 1979 році збільшилась до 7,20%, досягнувши в 1989 році 8,06% [Таблиця 29].

Ще більш суттєві відмінності спостерігалися за окремими регіонами. Зокрема, велика різниця між питомою вагою українців та україномовного населення була в Південному та в Донецько-Придніпровському регіонах, меншою – в Південно-Західному. Так, серед усього населення Південного регіону в 1959 році частка українців дорівнювала 56,91%, а частка україномовних – 50,04%, у 1970 році – 54,96% та 46,15%, у 1979 році – 53,53% та 42,66%, у 1989 році – 52,48% та 40,74% [Таблиця 19]. Тобто, різниця між цими частками становила в 1959 році – 6,87%, у 1970 році – 8,81%, у 1979 році – 10,87% та у 1989 році досягла 11,74% [Таблиця 29].

В індустріальному Донецько-Придніпровському регіоні, де процеси мовної асиміляції проходили найбільш активно, питома вага україномовних скорочувалася набагато швидше, ніж зменшувалася частка українців у складі всього населення. Так, у цьому регіоні питома вага українців серед загальної чисельності населення становила 70,67%, а частка україномовних – 64,26% в 1959 році, у 1970 році, відповідно, 67,85% та 58,74%, у 1979 році – 65,87% та 54,35%, у 1989 році – 64,77% та 51,20% [Таблиця 19]. Таким чином, різниця між цими частками була в 1959 році – 6,41%, у 1970 – 9,11%, у 1979 році – 11,52%, у 1989 році – 12,87% [Таблиця 29]. Тобто, чітко виявилася тенденція до поступового зростання різниці між частками українців та україномовного населення серед загальної чисельності населення. Крім того, необхідно звернути увагу на те, що починаючи з 1970 року її рівень у цьому регіоні був найбільшим, навіть у порівнянні з не менш зросійщеним Південним регіоном.

У Південно-Західному регіоні, де ступінь мовного зросійщення населення виявився відносно меншим, різниця між частками українців та україномовного населення не була такою значною, як у Південному чи Донецько-Придніпровському. Так, у 1959 році українці склали 87,83%, а україномовні – 87,26% загальної чисельності всього населення цього регіону, у 1970 році, відповідно, 87,81% та 86,88%, у 1979 році – 87,63% та 85,86%, у 1989 році – 87,48% та 85,41% [Таблиця 19]. Як і в інших двох регіонах, питома вага україномовних зменшувалася серед усього населення Південно-Західного регіону інтенсивніше, ніж частка українців, внаслідок цього різниця між ними поступово збільшувалася і становила у 1959 році – 0,57%, у 1970 році – 0,93%, у 1979 році – 1,77% та у 1989 році – 2,07%. Тобто, якщо в 1959 році вона не перевищувала одного відсотка, то в 1989 році вже була більшою за два відсотка [Таблиця 29].

Суттєві відмінності в рівні різниці між питомою вагою українців та україномовних спостерігалися і серед усього населення окремих областей України. Зокрема, найбільша різниця між цими частками була у східних та південних областях, а також у Києві. Її величина зростала від перепису до перепису, за винятком лише столиці України, де відбулось незначне скорочення.

Так, наприклад, серед усього населення Донецької області в 1959 році українці склали 55,58%, а україномовне населення – 44,41%, а в 1989 році – 50,76% та 30,54% [Таблиця 19]. Тобто, якщо частка етнічних українців у цій області перевищувала половину всього населення, то частка україномовних у 1989 році складала менше третини. Подібна ситуація була також і в Луганській області: у 1959 – 57,75% та 51,13%, а в 1989 році – 51,87% та 34,66% [Там само].

Таким чином, хоча українці й продовжували складати абсолютну більшість серед усього населення Донбасу, мовна асиміляція, їхнє зросійщення призвели вже до того, що україномовні в цьому стратегічно важливому для

України регіоні опинились у меншості. В перспективі, за умови збереження таких негативних тенденцій у процесах мовної асиміляції, виникає реальна загроза поступового, але неминучого зникнення україномовних з мовного середовища Донбасу. У цих двох областях протягом 1959-1989 рр. різниця між частками українців та україномовного населення постійно зростала і становила в 1959 році в Донецькій – 11,17%, у Луганській – 6,62%, а в 1989 році, відповідно, 20,22% та 17,01% [Таблиця 29].

У столиці України, хоча й різниця між частками українців та україномовного населення залишалась досить значною, але, на відміну від Донбасу, вона скорочувалась протягом 1959-1989 рр., за винятком 70-х рр. Це відбувалося тому, що україномовне населення зростало у Києві більш високими темпами, ніж загальна чисельність етнічних українців. Зокрема, у 1959 році питома вага останніх досягала 60,11%, а частка україномовних дорівнювала лише 43,69%, у 1970 році, відповідно, 64,76% та 50,70%, у 1979 році – 68,66% та 52,97%, у 1989 році – 72,45% та 57,62% [Таблиця 19]. Так, починаючи з 1970 року, україномовні становили більшість серед усього населення столиці України. Різниця між частками українців та україномовного населення у Києві залишалась досить великою і складала в 1959 році 16,42%, у 1970 році – 14,16%, у 1979 році – 15,69%, а в 1989 році – 14,83% [Таблиця 29].

Значні відмінності між питомою вагою українців та україномовних спостерігалися також і в Одеській області. Так, у 1959 році частка перших становила 55,82%, а частка других – лише 49,42%, а в 1989 році – 54,59% та 41,22% [Таблиця 19]. Тобто, в цій області частка україномовних скорочувалася швидше, ніж зменшувалася частка українців серед загальної чисельності населення Одещини. І якщо частка українців становила більше половини населення цієї південної області, то україномовні опинились у меншості. Різниця між цими частками складала в 1959 році – лише 6,40%, а вже в 1989 році вона зросла до 13,37% [Таблиця 29].

Несприятлива ситуація для існування україномовного середовища в результаті зросійщення виявилася також і ще в двох промислово-розвинутих областях: у Харківській та Запорізькій. У цих областях відбувалося інтенсивне скорочення як питомої ваги українців, так і особливо частки україномовних серед загальної чисельності населення. Так, зокрема, якщо в 1959 році питома вага українців дорівнювала 68,81%, а україномовних — 61,84% загальної чисельності населення Харківщини, в Запорізькій області — 68,28% та 61,84%, то в 1989 році, відповідно, за областями: для першої — 62,78% та 50,54%, для другої — 63,06% та 49,33% [Таблиця 19].

Незважаючи на те, що українці склали понад 60% загальної чисельності всього населення в обох областях, то україномовні — близько його половини. Крім того, необхідно підкреслити, що серед міського населення цих областей україномовні вже опинились у меншості. На цих теренах зростала також різниця між частками українців та україномовного населення. Вона складала в 1959 році в Харківській області — 6,97% та в Запорізькій — 6,44%, а в 1989 році досягла, відповідно, 12,24% та 13,73% [Таблиця 29].

Досить велика різниця між питомою вагою українців та україномовного населення спостерігалася також і в Дніпропетровській області. Ця різниця становила в 1959 році — 4,74% і в 1989 році — 9,57% [Там само]. І якщо в 1959 році на Дніпропетровщині українці склали 77,74% чисельності всього населення, а україномовні — лише 73,00%, то в 1989 році частка перших зменшилася до 71,56%, а других — до 61,99% [Таблиця 19]. Таким чином, у 1989 році україномовні становили вже менше двох третин загальної чисельності населення цієї індустріальної області Подніпров'я.

Ще у двох південних областях: у Миколаївській та в Херсонській, питома вага україномовного населення зменшувалася значно швидше, ніж частка українців серед усього населення, внаслідок чого збільшувалася різниця між ними. Так, наприклад, у 1959 році в Мико-

лаївській області ця різниця складала 6,67%, у Херсонській — 4,00%, у 1989 році вона зросла, відповідно, до 11,31% та 8,00% [Таблиця 29]. Тобто, якщо в 1959 році серед населення Миколаївської області українці склали 81,16%, а україномовні — 74,49%, то в Херсонській, відповідно, 81,06% та 77,06%. У 1989 році на Миколаївщині частка перших знизилася до 75,55%, а других — до 64,24%, на Херсонщині, відповідно, до 75,74% та 67,74% [Таблиця 19].

Таким чином, у всіх без винятку південних та східних областях питома вага україномовного населення за своїм рівнем значно поступалася частці українців серед загальної чисельності населення цих територій.

Крім того, ще в двох північних областях: у Сумській та в Чернігівській, у результаті мовної асиміляції частини українців, питома вага україномовних була значно меншою за частку українців серед усього населення. У 1959 році серед населення Сумської області українці склали 87,91%, а україномовні — 82,43%, у Чернігівській — 94,46% та 88,37%, у 1989 році, відповідно за областями, 85,49% та 78,04%, 91,45% та 85,73% [Там само]. Зокрема, ця різниця складала в 1959 році на Сумщині — 5,48%, а на Чернігівщині — 6,09%, а в 1989 році, відповідно, 7,45% та 5,72% [Таблиця 29].

У більшості центральних та західних областей, де процеси мовного російщення не набули такого широкого розвитку, як на сході та на півдні України, різниця між питомою вагою україномовного населення та українців була порівняно меншою і в 1989 році не перевищувала двох відсотків. Зокрема, в Полтавській — 1,97%, у Кіровоградській — 1,93%, у Черкаській — 1,37%, у Київській — 1,01%, у Вінницькій — 0,94%, у Закарпатській — 0,40%, у Львівській — 0,23%, в Івано-Франківській — 0,15% та найменше у Волинській — 0,11% [Там само].

У 1989 році лише в п'яти областях, у тому числі в трьох західних: у Рівненській, у Тернопільській та в Чернівецькій, а також у двох правобережних: у Житомирській

та в Хмельницькій, україномовні, все ж таки, хоча й не набагато, переважали частку українців серед усього населення цих областей. Але у 1959 та в 1970 роках таких областей було не п'ять, а сім, до вище названих долучалися Вінницька та Івано-Франківська [Там само].

У 1989 році ця різниця на користь україномовного населення становила у Житомирській області – 2,22%, у Хмельницькій – 0,97%, у Рівненській – 0,69%, у Тернопільській – 0,49% та мінімальна в Чернівецькій – 0,01%. У 1959 році в цих областях, окрім Рівненської, ця різниця була дещо вищою, ніж у 1989 році, і складала в Житомирській – 5,20%, у Хмельницькій – 3,06%, у Тернопільській – 1,80%, у Чернівецькій – 1,26%, у Рівненській – 0,47% [Там само]. Чисельність україномовних була більшою за чисельність етнічних українців у Чернівецькій області за рахунок україномовних молдаван, а в інших чотирьох областях переважно за рахунок україномовних поляків.

Таким чином, порівняльний аналіз питомої ваги українців з часткою україномовного населення серед усього населення окремих областей переконливо свідчить про існування суттєвих територіальних відмінностей. У більшості областей (у 20-ти) частка українців переважала питому вагу україномовного населення. Особливо велика різниця спостерігалася на півдні та на сході України. Її рівень постійно збільшувався внаслідок того, що частка україномовного населення скорочувалася значно швидше, ніж зменшувалася частка українців [Таблиці 19, 29].

Отже, аналіз статистичних матеріалів дозволяє зробити висновок: у результаті того, що процеси природної асиміляції українською більшістю етнічних меншин виявилися загальмованими, і, навпаки, широкого розвитку набула мовна асиміляція в середовищі самої корінної нації, частка україномовних була значно меншою, ніж питома вага українців серед усього населення України в цілому, в усіх трьох її регіонах, а також у переважній більшості областей.

Українці склали меншість серед населення лише однієї області – Кримської, в усіх інших областях вони були в більшості, але російщення України призвело до того, що україномовне населення в 1989 році опинилося у меншості в п'яти областях: Кримській, Донецькій, Луганській, Одеській та Запорізькій, а ще в одній – Харківській воно ледве перевищувало половину загальної чисельності населення цієї області [Таблиця 19].

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що в найбільш індустріально розвинутих східних та південних областях, які мають величезне стратегічне значення для України, для україномовного середовища склалися досить несприятливі умови існування. Відродження незалежної Української держави повинно покласти край процесу поступової зміни мовного та етнічного складу населення на користь однієї з етнічних меншин – російської і привести до відновлення природних етнічних процесів – деросійщення України.

Порівняльний аналіз часток росіян та російськомовного населення серед загальної чисельності населення. Політика російщення України сприяла тому, що чисельність росіян за мовою – російськомовного населення, значно переважала чисельність росіян за етнічним походженням (етнічних росіян) [Таблиці 9, 17]. Такі зміни відбувалися в результаті того, що значна частина українців та представників інших етнічних груп визнавали за рідну не власні національні мови, а чужу – російську. Тобто, активізувався штучно створений процес мовної асиміляції однією з етнічних меншин (росіянами) частини українців та інших етносів.

Аналіз статистичних матеріалів переписів свідчить, що різниця між питомою вагою росіян за мовою та часткою росіян за етнічним походженням серед усього населення України поступово збільшувалася, бо чисельність першої групи зростала значно швидше, ніж другої групи [Таблиці 10, 18]. Так, якщо в 1959 році серед загальної чисельності населення України питома вага росіян складала

16,94%, то частка російськомовного населення дорівнювала 24,30%, у 1970 році, відповідно, 19,37% та 28,12%, у 1979 році – 21,11% та 31,24%, а в 1989 році піднялася до максимального рівня – 22,07% та 32,84% [Таблиця 20]. Тобто, якщо в 1989 році росіяни склали менше чверті всього населення України, то російськомовне населення – майже його третину, хоча ще в 1959 році не досягало і чверті.

Протягом 1959-1989 рр. зростала й різниця між цими двома показниками. Так, якщо в 1959 році вона становила 7,36% з перевагою на користь російськомовного населення, то в 1970 році – 8,75%, у 1979 році – 10,23%, досягнувши в 1989 році 10,77% [Таблиця 30]. Досить суттєві відмінності спостерігалися також і за окремими регіонами. Найбільша різниця між рівнями часток росіян за етнічним походженням та росіян за мовою серед усього населення була в Південному та в Донецько-Придніпровському регіонах, відносно меншою – в Південно-Західному.

Зокрема, серед загальної чисельності населення Південного регіону росіяни склали в 1959 році 30,91%, а російськомовне населення – 43,23%, у 1970 році, відповідно, 34,01% та 47,71%, у 1979 році – 36,33% та 51,72%, у 1989 році – 37,48% та 53,43% [Таблиця 20]. Тобто, хоча росіяни в цьому регіоні залишалися у меншості, то російськомовні, починаючи з 1979 року, вже становили більшість. Різниця між частками росіян за мовою та росіян за етнічним походженням поступово зростала і складала в 1959 році 12,32%, у 1970 році – 13,70%, у 1979 році – 15,39%, у 1989 році – 15,95% [Таблиця 30].

У Донецько-Придніпровському регіоні, де інтенсивно проходили процеси мовної асиміляції у формі зросійщення, чисельність російськомовного населення зростала більш високими темпами, ніж збільшувалася чисельність власне росіян. У результаті цього, питома вага російськомовних серед населення регіону підвищувалася значно швидше, ніж зростала частка російської етніч-

ної меншини. Так, якщо в 1959 році останні становили 24,85% загальної чисельності населення регіону, то російськомовні склали 34,47%, у 1970 році, відповідно, 27,88% та 40,10%, у 1979 році – 30,09% та 44,57% і в 1989 році – 31,18% та 46,61% [Таблиця 20].

Отже, російськомовні у 1989 році становили майже половину загальної чисельності населення Донецько-Придніпровського регіону, хоча ще в 1959 році їх було ледве більше третини, при цьому, власне росіяни в 1989 році не досягали й третини, а в 1959 році ще менше – лише чверть загальної чисельності населення регіону. Різниця між частками перших та других дорівнювала в 1959 році 9,62%, у 1970 році піднялася до 12,22%, у 1979 році зросла до 14,48%, досягнувши в 1989 році 15,43% [Таблиця 30].

У Південно-Західному регіоні, як і в усій Україні, чисельність російськомовних збільшувалася швидше, ніж росіян, хоча питома вага як перших, так і других серед усього населення залишалася невеликою, в порівнянні з іншими двома. Так, у 1959 році росіяни за етнічним походженням склали 5,83% загальної чисельності населення регіону, а російськомовні 9,76%, у 1970 році, відповідно, 6,59% та 10,47%, у 1979 році – 7,33% та 11,72%, і в 1989 році – 7,85% та 12,27% [Таблиця 20]. Різниця між цими двома частками становила у 1959 році 3,93%, 1970 році – 3,88%, у 1979 році – 4,39%, і в 1989 році досягнула 4,42% [Таблиця 30]. Таким чином, якщо в 1970 році вона ненабагато скоротилася, порівняно з 1959 роком, то в 70-80-ті рр., у зв'язку з посиленням процесів мовної асиміляції, зросійщення, поступово зростала.

Таким чином, за 1959-1989 рр. різниця між питоною вагою російськомовних та часткою росіян серед загальної чисельності населення збільшувалася в усіх трьох регіонах, що переконливо свідчить про посилення процесів мовного зросійщення українців та інших народів.

Ще більші відмінності спостерігалися за окремими областями. Перш за все, досить велика різниця між рівнями часток росіян за мовою та за етнічним походженням

була у східних та південних областях, до того ж вона постійно зростала. Зокрема, абсолютну більшість серед населення Кримської області становили як росіяни за етнічним походженням, так і росіяни за рідною мовою. Так, у 1959 році перші склали 71,43%, а другі – 86,35% загальної чисельності населення, в 1970 році – 67,30% та 82,22%, у 1979 році – 68,40% та 84,27% і в 1989 році – 67,04% та 82,64% [Таблиця 20].

Протягом 1959-1989 рр. спостерігалось незначне зменшення частки росіян та російськомовних у Криму, хоча їхня абсолютна чисельність досить помітно зросла. Скорочення частки росіян за мовою та за етнічним походженням відбулося переважно за останній третій період (80-ті рр.) і пов'язано з початком повернення на свою історичну Батьківщину кримських татар, депортованих у 1944 році до Середньої Азії. Але різниця між частками російськомовного населення та росіян у цій південній області України залишалась доволі значною і складала в 1959 році 14,92%, у 1970 році – також 14,92%, у 1979 році – 15,87% (максимальний показник за тридцять років) і в 1989 році – 15,60% [Таблиця 30].

Серед усіх областей України найбільша різниця між частками російськомовного населення та росіян була у Донецькій області. Так, у 1959 році питома вага росіян за етнічним походженням серед усього населення цієї області становила 34,35%, а частка російськомовного населення – 53,74%, у 1970 році, відповідно, 40,62% та 60,11%, у 1979 році – 42,43% та 66,48% і в 1989 році – найвищі показники за тридцять років, 45,05% та 67,66% [Таблиця 20]. Тобто, в 1989 році питома вага росіян складала менше половини загальної чисельності населення Донецької області, а частка російськомовних досягла двох третин, хоча в 1959 році, перші становили третину, а другі – дещо більше половини. Різниця між рівнями цих двох часток дорівнювала в 1959 році – 19,39%, у 1970 році – 19,49%, у 1979 році – 24,05%, а в 1989 році досягла 23,73% [Таблиця 30].

Швидше навіть, ніж у Донецькій області, зростала різниця між питомою вагою російськомовних та росіян на Луганщині. Так, якщо у 1959 році вона становила 8,62%, у 1970 році – 13,45%, у 1979 році – 16,65%, то в 1989 році підвищилася до 17,47% [Там само]. Таке зростання було зумовлене тим, що в цій області Донбасу число росіян за мовою збільшувалось значно інтенсивніше, ніж чисельність росіян за етнічним походженням. І якщо в 1959 році питома вага росіян серед усього населення цієї східної області України складала 38,79%, то частка російськомовних – 47,41%, у 1970 році, відповідно, 41,84% та 55,29%, у 1979 році – 43,87% та 60,52%, і в 1989 році – 44,76% та 62,23% [Таблиця 20]. Тобто, якщо в 1959 році російськомовні в Луганській області ще були в меншості, то починаючи з 1970 року вони перетворилися вже на більшість серед загальної чисельності населення.

Ще в 1931 році видатний український науковець Т. Олесевиц попереджав про реальну загрозу повного зросійщення Донбасу і вказував, що “русифікація (російщення. – В.С.) Донбасу при сучасній радянській владі відбувається далеко інтенсивніше, аніж при колишній імперії. Явище, яке слід віднести виключно за рахунок спеціальної політики радянської влади, що старається обсадити цей терен, такий важливий для економіки цілого СРСР, московським робочим елементом. Однак, політика ця йде цілком всупереч нормальному розвитку економіки України. Політика формування еміграції з України та імміграції з Московщини в Україну, без сумніву загрожує поважно станові посідання. Ще кільканадцять, а може менше десятка років такої політики і Донецький басейн може перетворитись в терен, заселений в більшості росіянами”¹⁷.

Це наукове передбачення українського дослідника Т.Олесевица фактично здійснилося, але не лише за рахунок масового переселення росіян до Донбасу, а в результаті мовної асиміляції, зросійщення українців. Аналіз статистичних матеріалів свідчить, що зміни в мовній структурі населення Донбасу протягом 1959-1989 рр. уже

привели до того, що росіяни за мовою перетворилися з меншини на більшість, хоча власне росіяни за етнічним походженням продовжували знаходитися в меншості [Таблиця 20].

Суттєва різниця між питомою вагою росіян та російськомовного населення була також і в Одеській області, перш за все, за рахунок значного числа зросійщених за мовою українців та євреїв. Так, якщо в 1959 році росіяни склали 21,73% загальної чисельності населення Одещини, то російськомовні – 35,78%, у 1970 році, відповідно, перші – 24,10%, другі – 39,63%, у 1979 році – 25,96% та 44,38%, і в 1989 році – 27,39% та 47,06% [Там само]. Різниця між цими двома частками в 1959 році дорівнювала 14,05%, у 1970 році – 15,53%, у 1979 році – 18,53%, у 1989 році досягла 19,67% [Таблиця 30]. Тобто, ця різниця постійно збільшувалася, від перепису до перепису.

Досить значною була також частка росіян та російськомовних серед усього населення ще двох областей: Запорізької та Харківської. У 1959 році частка перших серед загальної чисельності населення Запорізької області становила 25,89%, а других – 35,66%, у 1970 році, відповідно, 29,41% та 42,02%, у 1979 році – 31,45% та 47,22% і в 1989 році – 32,02% та 48,81%. У Харківській області, відповідно, у 1959 році – 26,40% та 37,29%, у 1970 році – 29,38% та 42,45%, у 1979 році – 31,79% та 46,87%, у 1989 році – 33,20% та 48,63% [Таблиця 20].

Різниця між частками російськомовного населення та росіян у 1959 році складала у Запорізькій – 9,77%, у Харківській – 10,89%, у 1970 році, відповідно за областями, 12,61% та 13,07%, у 1979 році – 15,77% та 15,08%, і в 1989 році – 16,79% та 15,43% [Таблиця 30]. Порівняльний аналіз питомої ваги росіян за мовою та за етнічним походженням свідчить, що у 1989 році в цих двох областях росіяни становили лише третину загальної чисельності населення, а російськомовні – майже половину. Тобто, процеси мовної асиміляції на теренах Запоріжжя та Харківщини, як і в Донбасі та на Одещині, набули по-

ширення протягом 1959–1989 рр. У цих областях чітко визначилася тенденція до перетворення росіян за мовою вже у найближчій перспективі на абсолютну більшість серед усього населення.

Активно збільшувалася різниця між частками російськомовного населення та росіян ще в трьох областях: у Миколаївській, у Дніпропетровській та в Херсонській. Вона складала в 1959 році, відповідно за областями, 10,41%, 8,79% та 6,99%, у 1970 році – 12,95%, 10,12% та 8,14%, у 1979 році – 13,74%, 11,65% та 9,81%, найвищі показники були в 1989 році – 14,32%, 13,06% та 10,23% [Таблиця 30]. Тобто, якщо в 1959 році серед населення Дніпропетровської області росіяни склали 17,19%, а російськомовні – 25,98%, то в 1989 році – 24,18% та 37,24%. У Миколаївській області у 1959 році на перших припадало 13,73% загальної чисельності населення, а на других – 24,14% і в 1989 році – 19,42% та 33,74%, у Херсонській: у 1959 році – 15,15% та 22,14% і в 1989 році – 20,17% та 30,40% [Таблиця 20].

Таким чином, серед усього населення восьми південних та східних областей України питома вага росіян за мовою була значно вищою за питому вагу росіян за етнічним походженням, і різниця між цими частками поступово, але невпинно збільшувалася. Це пояснюється тим, що в результаті мовної асиміляції (зросійщення), чисельність російськомовного населення зростала на цих теренах значно швидше, ніж збільшувалася чисельність власне етнічних росіян [Таблиці 10, 18].

Ще в двох північних областях: у Сумській та Чернігівській, частка російськомовного населення була відносно вищою за частку росіян. Так, у 1959 році ця різниця становила на Сумщині – 6,18%, на Чернігівщині – 7,16% і в 1989 році, відповідно, 8,04% та 6,70% [Таблиця 30]. Зокрема, якщо в 1959 році серед усього населення Сумської області росіяни склали 11,06%, то російськомовні – 17,24%, у 1989 році, відповідно, перші – 13,31%, другі – 21,35%, тобто, п'яту частину загальної

чисельності населення цієї області. Серед усього населення Чернігівської області ці частки були порівняно нижчими і складала, відповідно, в 1959 році росіяни – 3,93%, російськомовні – 11,09%, у 1989 році – 6,83% та 13,53% [Таблиця 20].

У центральних та західних областях різниця між частками росіян та російськомовного населення була значно меншою, як і їхні рівні, хоча й тут намітилася тенденція до її поступового зростання. Ця різниця складала в Чернівецькій області в 1959 році – 4,02%, у 1989 році – 4,86%, у Житомирській – 3,09% та 4,16%, у Кіровоградській – 2,30% та 3,41%, у Полтавській – 1,52% та 2,97%, у Вінницькій – 2,05% та 2,78%, у Черкаській – 1,55% та 2,31%, у Хмельницькій – 1,60% та 2,18% [Таблиця 30].

У менш зросійщених областях Західної України, за винятком Чернівецької, вона залишалася досить незначною – близько одного відсотка. Зокрема, у Закарпатській області ця різниця становила в 1959 році – 0,94%, а в 1989 році – 1,05%, у Рівненській – 1,01% та 0,96%, у Львівській – 3,05% та 0,92%, Івано-Франківській – 0,71% та 0,73%, у Волинській – 0,83% та 0,69% і найменше в Тернопільській – 0,46% та 0,24% [Там само].

У всіх західних областях, окрім Львівської та Чернівецької, питома вага росіян та російськомовних серед усього населення була відносно невеликою – від двох до п'яти відсотків. Зокрема, в 1989 році в Чернівецькій області питома вага перших складала 6,70%, а других – 11,56%, у Львівській – 7,15% та 8,07%, у Рівненській – 4,60% та 5,56%, у Волинській – 4,43% та 5,12%, у Закарпатській – 3,97% та 5,02%, в Івано-Франківській – 2,28% та 2,52% [Таблиця 20]. Тобто, і в цих областях спостерігалися процеси мовного зросійщення населення, бо питома вага росіян за мовою переважала частку росіян за етнічним походженням серед усього населення на цих теренах.

Необхідно підкреслити, що до Другої світової війни в Галичині, на Буковині та на Закарпатті росіян фактично

не було, за винятком декількох сіл, де мешкали старообрядці, тим паче не було й мовного зросійщення. Тому і процеси мовної асиміляції в Західній Україні за своїми масштабами протягом 1959-1989 рр. отримали значно менше розповсюдження, ніж в інших областях України, які знаходилися під владою Росії (СРСР) тривалий час.

Окремого дослідження потребує етнічний склад та мовна структура населення Києва. Хоча рівні часток росіян та російськомовних серед усього населення столиці України продовжували залишатися досить великими, порівняно з центральними областями, різниця між цими частками поступово зменшувалася. Це відбувалося в результаті того, що чисельність росіян за етнічним походженням зростала інтенсивніше, ніж чисельність росіян за мовою. До того ж, за 1959-1989 рр. питома вага серед усього населення Києва як перших, так і других значно скоротилася, бо зростала частка як українців за етнічним походженням, так і за мовою, завдяки більш високим темпам приросту, насамперед за рахунок міграції з сусідніх областей.

Тому, якщо в 1959 році серед загальної чисельності населення столиці України росіяни складала 23,03%, то російськомовні – 53,78%, у 1970 році, відповідно, 22,89% та 47,50%, у 1979 році – 22,38% та 45,34%, і в 1989 році – 20,86% та 41,13% [Таблиця 20]. Тобто, якщо ще в 1959 році абсолютну більшість населення Києва становили російськомовні, то з 1970 року вони перетворилися на меншість. Різниця між частками російськомовного населення та росіян за етнічним походженням складала в 1959 році – 30,75% (найвищий показник в Україні), у 1970 році – 24,61%, у 1979 році – 22,96% і в 1989 році – 20,27% [Таблиця 30].

Таким чином, порівняльний аналіз питомої ваги росіян та російськомовних серед загальної чисельності населення засвідчує, що частка перших переважала частку других як у цілому в Україні, так і в усіх трьох регіонах, а також в усіх без винятку областях. Крім того, різниця між

цими частками протягом 1959-1989 рр. постійно зростала, завдяки тому, що чисельність російськомовних збільшувалася значно швидше, ніж безпосередньо зростала чисельність росіян за етнічним походженням. Збільшення цієї різниці спостерігалось як у цілому в Україні, так і в усіх трьох регіонах, а також у більшості областей, за винятком чотирьох західних: Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, а також Чернігівської та міста Києва.

Активний розвиток процесів мовної асиміляції призвів до такого становища: якщо в 1989 році росіяни переважали лише серед населення однієї Кримської області, то російськомовні становили абсолютну більшість серед загальної чисельності населення Південного регіону, а також Кримської, Донецької та Луганської областей і мали також відносну більшість в Одеській. Крім того, російськомовні досягали майже половини загальної чисельності населення Донецько-Придніпровського регіону, а також Запорізької та Харківської областей.

Тобто, росіяни за мовою в кінці 80-х рр. уже стали більшістю в південних та східних областях, перш за все це стосується міського населення. Зрозуміло, що такі масштабні перетворення в мовній структурі населення України були спрямовані не на користь україномовних, а розгорнулися в сприятливому напрямку для російськомовних. Рівень частки українців був значно більшим за питому вагу українців за мовою серед усього населення України в цілому, в трьох її регіонах, а також в абсолютній більшості областей, бо значна частина українців за етнічним походженням були росіянами за рідною мовою.

Проведений порівняльний аналіз часток росіян за етнічним походженням та за мовою і українців за етнічним походженням та за мовою серед усього населення дозволяє констатувати, що за досліджуваний період (1959-1989 рр.) процеси мовного зросійщення України значно посилювалися, особливо в 70-80-ті рр.

Частка українців серед загальної чисельності україномов-

ного населення. Важливі дані для розуміння сутності процесів мовної асиміляції можна отримати завдяки аналізу змін частки українців серед україномовного населення за 1959-1989 рр. У результаті того, що природна мовна асиміляція українською більшістю етнічних меншин штучно гальмувалася, рівень частки українців серед україномовного населення залишався досить високим і до того ж мав тенденцію до незначного збільшення. Так, у 1959 році українці склали 98,39% загальної чисельності україномовного населення України, у 1970 році – 98,64%, у 1979 році – 98,71% і в 1989 році – 98,66% [Таблиця 23]. Тобто, на україномовні етнічні меншини, разом узяті, припадало дещо більше одного відсотка загальної чисельності україномовного населення, до того ж, їхня частка в 1989 році навіть скоротилася, порівняно з 1959 роком.

Ці показники для українців знаходилися майже на одному рівні в усіх трьох регіонах, лише в Донецько-Придніпровському вони були дещо вищими. Так, серед україномовного населення цього регіону українці за етнічним походженням склали в 1959 році 98,99%, у 1970 році – 99,05%, у 1979 році – 99,02% і в 1989 році – 98,90%. У Південному регіоні вони становили, відповідно, 98,37%, 98,61%, 98,59%, 98,34% і у Південно-Західному – 97,99%, 98,37%, 98,54%, 98,57%. Отже, протягом 1959-1989 рр. у всіх регіонах ця частка знаходилася приблизно на одному рівні – 98-99%, тобто, українці склали абсолютну більшість загальної чисельності україномовного населення [Там само].

Досить незначні відмінності спостерігалися і за окремими областями. У 1989 році найнижчою питома вага українців була серед україномовного населення трьох областей: Житомирської – 94,29%, Хмельницької – 97,28% та Чернівецької – 97,23% [Там само]. Така ситуація склалася тому, що в Житомирській та Хмельницькій областях зосереджувалися поляки, значна частина яких визнавали рідною українську мову, а в Чернівецькій області – україномовні молдовани.

Найвищою частка українців була серед україномовного населення Кримської області – 99,63% у 1989 році [Там само]. У цій південній області, де українці склали меншість серед усього населення, мовна асиміляція ними етнічних меншин фактично не відбувалася, навпаки, майже половина етнічних українців визнавали рідною не власну національну, а чужу їм російську мову. Отже, етнічні українці склали абсолютну більшість серед україномовного населення в усіх областях без винятку.

Частка росіян серед загальної чисельності україномовного населення. У результаті незначного розвитку процесів мовної асиміляції українцями російської етнічної меншини в Україні, частка останніх серед україномовного населення залишалась досить малою, хоча в 1989 році вона дещо зросла, порівняно з 1959 роком. Це пов'язано з тим, що з початком розгортання українського національного відродження в кінці 80-х рр. дещо зросло число росіян, особливо в Західній та Центральній Україні, які визнавали за рідну не власну національну, а українську мову. Так, якщо в 1959 році україномовні росіяни склали 0,42% загальної чисельності україномовного населення України, в 1970 році – 0,41%, у 1979 році – знову 0,42%, то в 1989 році – 0,53% [Таблиця 23].

Спостерігалися деякі відмінності в числових показниках цієї частки за окремими регіонами. У Південно-Західному регіоні, де загальна чисельність росіян була значно меншою, ніж у двох інших регіонах, частка україномовних росіян серед україномовного населення залишалася досить незначною, хоча поступово збільшувалася, і становила в 1959 році – 0,24%, у 1970 році – 0,24%, у 1979 році – 0,25%, у 1989 році – 0,34% [Там само].

Частка україномовних росіян серед україномовного населення Донецько-Придніпровського та Південного регіонів була відносно більшою, порівняно з Південно-Західним, хоча їхня загальна чисельність продовжувала залишатись досить незначною. Зростання цієї частки відбулося лише за останній третій період (1979-1989 рр.).

Так, у 1959 році питома вага україномовних росіян серед україномовного населення Донецько-Придніпровського регіону складала 0,66%, а Південного – 0,60%, то в 1970 році, відповідно, 0,63% та 0,58%, у 1979 році – 0,67% та 0,58% і в 1989 році піднялася до 0,80% та 0,77% [Там само].

Якщо порівняти рівень частки україномовних росіян серед україномовного населення окремих областей, то виявиться, що вищим він був у східних та південних, за винятком Кримської, нижчим – у західних. Зокрема, у 1989 році ця частка становила в Херсонській області – 1,15%, у Запорізькій – 1,10%, у Луганській – 0,98%, у Харківській – 0,97%, у Дніпропетровській – 0,88%, у Донецькій – 0,80% [Таблиця 23].

У західних областях ситуація помітно відрізнялася, частка україномовних росіян серед україномовного населення була мінімальною, і складала в 1989 році у Тернопільській – 0,17%, у Закарпатській – 0,19%, у Львівській – 0,23%, у Чернівецькій – 0,24%, у Волинській – 0,27%, у Рівненській – 0,29% [Там само]. Це було пов'язано з тим, що загальна чисельність росіян у цих областях була досить незначною, порівняно зі сходом та півднем України.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що україномовне населення України складалося майже винятково лише з українців. Природна мовна асиміляція українською більшістю етнічних меншин штучно гальмувалася, особливо це стосувалося найбільшої з них за чисельністю – російської. Україномовні росіяни становили менше одного відсотка загальної чисельності україномовного населення України.

Частка росіян серед загальної чисельності російськомовного населення. Етнічний склад російськомовного населення України суттєво відрізнявся від етнічного складу україномовного. Проаналізуємо зміни складу російськомовного населення протягом 1959-1989 рр. Завдяки тому, що загальна чисельність росіян за мовою зростала більш високими темпами, ніж чисельність росіян за етнічним

походженням, частка останніх серед російськомовного населення України поступово скорочувалася. Зокрема, в 1959 році її рівень становив 68,41%, у 1970 році – 67,82%, у 1979 році – 66,38%, у 1989 році – 66,17% [Таблиця 24]. Тобто, росіяни за етнічним походженням склали лише дві третини загальної чисельності російськомовного населення, а одну третину – асимільовані за мовою, зросійщені неросійські народи, перш за все російськомовні українці.

Простежимо за змінами питомої ваги росіян серед російськомовного населення окремих регіонів. Виявляється, що в більш зросійщених Південному та Донецько-Придніпровському регіонах ця частка поступово зменшувалась якраз внаслідок активного російщення. Так, якщо в 1959 році росіяни становили 70,78% загальної чисельності російськомовного населення Південного регіону, у 1970 році – 70,70%, у 1979 році – 69,73%, у 1989 році – 69,49%. У Донецько-Придніпровському регіоні: в 1959 році – 70,86%, 1970 році – 68,60%, 1979 році – 66,70%, і в 1989 році – 65,97% [Таблиця 24].

У Південно-Західному регіоні, на відміну від двох інших регіонів, питома вага росіян серед російськомовного населення була порівняно меншою, але тут вона мала тенденцію до поступового зростання. Тобто, якщо в 1959 році ця частка дорівнювала 57,55%, у 1970 році – 60,93%, у 1979 році – 60,72%, то в 1989 році піднялася до 61,59% [Там само]. Зростання рівня частки росіян серед російськомовного населення цього регіону відбувалося тому, що процеси мовної асиміляції (зросійщення) тут не набули такого розвитку, як у Донецько-Придніпровському та в Південному регіонах. У Південно-Західному регіоні чисельність росіян зростала швидше, ніж число росіян за мовою неросійського етнічного походження, тобто російськомовного населення.

Істотні відмінності в змінах питомої ваги росіян серед російськомовного населення спостерігалися також і за окремими областями. Так, у більшості західних та централь-

них областей (в 12-ти), а також у столиці України, за 1959-1989 рр. відбулося зростання її рівня. Серед них були: Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, а також південна Миколаївська. У всіх інших областях, насамперед, в східних та південних, спостерігалось зменшення питомої ваги росіян серед російськомовного населення [Там само].

Тобто, на сході та на півдні України продовжувала поширюватися мовна асиміляція неросійських етносів, головним чином українців, бо чисельність російськомовного населення зростала більш високими темпами, ніж збільшувалася чисельність власне етнічних росіян.

Необхідно зупинитися також на оцінці величини цієї частки в окремих областях. Найвищим, порівняно з іншими територіями, був рівень частки росіян серед російськомовного населення Західної України, окрім Чернівецької області. В останній була значна частина російськомовних українців та євреїв. Незначна чисельна величина цієї частки була пов'язана з тим, що процеси мовного зросійщення в західних областях не були такими довготривалими та всеохоплюючими, як у східних та південних. Зокрема, питома вага росіян серед російськомовного населення в 1989 році досягала в Тернопільській області – 83,67%, в Івано-Франківській – 81,42%, у Волинській – 81,36%, у Львівській – 78,74%, у Рівненській – 77,78%, у Закарпатській – 75,84%, і лише в Чернівецькій – 56,43% [Таблиця 24]. Високою була ця частка також і в Кримській області – 80,99%, через те, що росіяни в ній склали абсолютну більшість серед усього населення [Таблиці 20, 24].

Досить великою була також питома вага росіян серед російськомовного населення більшості областей центральної України. В цих областях значну частину всього населення склали сільські жителі, в переважній більшості українці. Вони були менше зросійщені за мовою, ніж міське населення. У 1989 році частка росіян серед російсь-

комовного населення становила в Київській області – 76,08%, у Полтавській – 74,27%, у Черкаській – 74,09%, у Кіровоградській – 73,92%, у Хмельницькій – 66,07%, і лише у Вінницькій та Житомирській вона була порівняно меншою, відповідно, 64,55% та 60,36% [Таблиця 24].

Нижчою була питома вага росіян серед російськомовного населення східних та південних областей. На цих територіях мовна асиміляція неросійських народів проходила найбільш інтенсивно, тут переважало міське населення, в середовищі якого мовна асиміляція у формі зросійщення відбувалася досить активно. У 1989 році ця частка досягла в Луганській області – 71,37%, у Харківській – 67,26%, у Запорізькій – 64,46%, у Донецькій – 64,03%, у Херсонській – 63,73%, у Дніпропетровській – 63,46%, в Одеській – 57,62%, у Миколаївській – 56,03%, а також у північній Сумській – 60,63% [Таблиця 24].

Найнижчим, порівняно з іншими територіями, був рівень частки росіян серед російськомовного населення столиці України та в Чернігівській області. У Києві, наприклад, у 1989 році вона дорівнювала 50,06%, але ще в 1959 році – лише 42,54% [Там само]. Тобто, в столиці росіяни складали лише половину російськомовного населення, а другу половину – росіяни за мовою неросійського етнічного походження, перш за все, українці та євреї. У Чернігівській області, де чисельність росіян була порівняно незначною, і де відбувалося зменшення чисельності українців та україномовних, вони складали в 1989 році менше половини всього російськомовного населення (48,74%), а в 1959 році – ще менше, лише третину (33,93%) [Таблиці 4, 9, 16, 24].

Отже, частка росіян серед російськомовного населення, хоча й мала суттєві територіальні відмінності, але її рівень був значно меншим, порівняно з часткою українців серед україномовного населення [Таблиці 23, 24].

Частка українців серед загальної чисельності російськомовного населення. Змінювалася також і питома вага українців серед російськомовного населення. Але на відміну

від частки росіян, яка скорочувалася протягом 1959–1989 рр., вона не зменшувалася, а, навпаки, поступово зростала. Так, якщо в 1959 році рівень частки українців складав 20,43% загальної чисельності російськомовного населення України, то в 1970 році піднявся до 22,77%, у 1979 році підвищився до 25,64%, і в 1989 році досяг 27,09% [Таблиця 24].

Порівняльний аналіз за регіонами засвідчує, що найбільш активно відбувалося зростання питомої ваги українців серед російськомовного населення в Донецько-Придніпровському, з 20,50% у 1959 році, 24,11% у 1970 році, 27,08% у 1979 році, до 28,79% у 1989 році. Тобто, збільшення за 1959–1989 рр. становило 8,29%. У Південному регіоні ця частка також зросла за досліджуваний період на 5,47%, бо складала в 1959 році – 17,72%, у 1970 році – 19,77%, у 1979 році – 22,14%, і в 1989 році – 23,19% [Таблиця 24].

Хоча у Південно-Західному регіоні питома вага українців серед російськомовного населення і була вищою, ніж у Південному, але її зростання протягом 1959–1989 рр. було нижчим – 3,36%, до того ж, у 1970 році її рівень навіть скоротився, порівняно з 1959 роком. Так, у 1959 році українці складали 23,26% загальної чисельності російськомовного населення цього регіону, в 1970 році – 22,02%, у 1979 році – 25,38%, і в 1989 році досягли 26,62% [Там само].

Збільшення частки українців серед російськомовного населення спостерігалось також і в більшості областей України, за винятком чотирьох західних: Волинської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської, а також однієї північної: Чернігівської [Там само].

Найбільшим був рівень цієї частки у двох північних областях – Чернігівській та Сумській, а також у столиці України. Зокрема, на Чернігівщині питома вага українців серед російськомовного населення в 1959 році складала 57,77%, а в 1989 році – 45,03%, на Сумщині, відповідно, 34,12% та 36,97%, і в Києві – 31,36% та 37,38% [Там само].

Залишалася досить високою, на рівні 26-36% у 1989 році, і виявила тенденцію до активного зростання протягом 1959-1989 рр. частка етнічних українців серед російськомовного населення найбільш зросійщених південних та східних областей, бо в 1959 році її рівень досягав лише 15-31%. Так, у Миколаївській області вона становила в 1959 році 31,49%, а в 1989 році – 36,51%, у Херсонській, відповідно, 24,32% та 30,57%, у Донецькій – 21,74% та 30,26%, в Одеській – 19,25% та 29,66%, у Запорізькій – 20,28% та 22,83%, у Дніпропетровській – 21,56% та 29,27%, у Луганській – 15,27% та 28,62%. До речі, в Луганській області відбулося найбільше зростання цієї частки – на 13,35%. Значною вона була і на Харківщині, відповідно, 20,34% та 26,34% [Таблиця 24]. Тобто, у 1989 році в цій східній області кожен четвертий росіянин за мовою був українцем за етнічним походженням.

У центральних областях питома вага етнічних українців серед російськомовного населення в 1989 році знаходилася на рівні 16-23%, хоча ще в 1959 році вона була на рівні 14-18%. Так, зокрема, ця частка складала в Житомирській області в 1959 році 15,31%, у 1989 році – 22,89%, у Черкаській, відповідно, 16,27% та 20,21%, у Кіровоградській – 16,27% та 20,21%, у Полтавській – 18,64% та 12,49%, у Вінницькій – 13,97% та 19,24%, у Хмельницькій – 14,98% та 18,96% і в Київській – 15,02% та 16,54% [Там само].

Відносно меншою, порівняно з сусідніми областями, була питома вага етнічних українців серед російськомовного населення Криму – 12,03% у 1959 році та 14,76% у 1989 році [Там само]. Це було пов'язано з тим, що загальна чисельність українців у цій південній області виявилася значно меншою за чисельність росіян, незважаючи на широке розповсюдження процесів мовної асиміляції в середовищі корінної нації на півострові.

У Західній Україні питома вага українців серед російськомовного населення була найнижчою, порівняно з іншими областями. Однак і тут її рівень досягав 10-16%.

Зокрема, ця частка складала в Чернівецькій області в 1959 році 9,83%, у 1989 році – 16,08%, у Рівненській – 12,16% та 14,35%, у Волинській – 11,68% та 11,62%, в Івано-Франківській – 10,28% та 11,58%, у Львівській – 12,67% та 11,23%, у Закарпатській – 11,78% та 11,23% і в Тернопільській – 10,54% та 9,51% [Там само]. Тобто, в західних областях кожен десятий росіянин за мовою був українцем за етнічним походженням.

Отже, за 1959-1989 рр., внаслідок зросійщення, як у цілому в Україні, так і в усіх трьох регіонах, а також у більшості областей, зросла частка українців серед російськомовного населення. Це пояснюється тим, що чисельність росіян за мовою українського етнічного походження, тобто, число російськомовних українців, збільшувалася значно швидше, ніж власне етнічних росіян. Мовне зросійщення України вже призвело до того, що в 1989 році кожен четвертий серед російськомовних був українцем за етнічним походженням. Росіяни склали лише дві третини загальної чисельності російськомовного населення в Україні.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки проведеного аналізу змін чисельності україномовного та російськомовного населення України за 1959-1989 рр., варто зробити такі висновки:

Динаміка чисельності україномовного та російськомовного населення. У цілому в Україні темпи приросту чисельності російськомовного населення за 1959-1989 рр. були значно вищими (66,12%), ніж україномовного (8,87%) [Таблиці 16, 18]. До того ж, перевага спостерігалася не лише у відносних, але і в абсолютних показниках приросту. Так, російськомовне населення збільшилося за тридцять років на 6 млн. 726,2 тис. осіб, а україномовне – лише на 2 млн. 709,6 тис. осіб [Там само].

Відносно сприятлива ситуація для зростання чисельності україномовного населення в Україні залишалася лише протягом першого періоду (1959-1970 рр.), коли воно мало перевагу над російськомовним населенням в

абсолютних показниках, але поступалося у відносних. За другий та за третій періоди (1970-1989 рр.) загальна чисельність всього населення України збільшувалася переважно не за рахунок україномовного, а завдяки зростанню чисельності російськомовного населення.

Щоб наочніше показати різницю в темпах приросту між україномовним та російськомовним населенням, проведемо таке порівняння: якби чисельність україномовних в Україні зростала б такими ж темпами, як фактично збільшилася чисельність російськомовних за тридцять років, то в 1989 році їх би було 50 млн. 771,3 тис. осіб, а не 33 млн. 271,9 тис. осіб, як це було за переписом 1989 року. З іншого боку, якби російськомовне населення зростало б такими ж темпами, як і чисельність україномовного, то в 1989 році російськомовних нараховувалося лише 11 млн. 073,9 тис. осіб, а не 16 млн. 898,3 тис. осіб, як це зафіксував перепис 1989 року [Розрахунки за даними таблиць 15, 16, 17, 18].

Спостерігалися також і значні територіальні відмінності в динаміці чисельності як україномовного, так і російськомовного населення, хоча темпи приросту чисельності перших протягом 1959-1989 рр. значно поступалися темпам зростання других у всіх трьох регіонах. До того ж, у найбільш промислово розвинутому Донецько-Придніпровському регіоні відбувалося навіть скорочення загального числа україномовних, особливо в 70-80-ті рр. Тобто, загальна чисельність населення цього регіону зростала винятково за рахунок лише російськомовних.

Серед окремих областей найбільш високі темпи приросту чисельності україномовного населення спостерігалися лише в західних областях, а також у столиці України. І навпаки, у десяти областях, перш за все в східних та центральних, відбувалося інтенсивне зменшення його чисельності, особливо в Донецькій та Луганській. Темпи приросту чисельності російськомовних перевищували темпи приросту україномовного населення в усіх облас-

тах, окрім двох західних: Львівської та Тернопільської, де відбувалося досить незначне скорочення числа російськомовних.

Територіальне розміщення україномовного та російськомовного населення. Аналіз розселення україномовного та російськомовного населення на території України свідчить про існування суттєвих відмінностей між ними. Зокрема, незважаючи на незначні зміни протягом 1959-1989 рр., основним ареалом розселення україномовних (більше половини їхньої загальної чисельності) залишався Південно-Західний регіон. У той же час, основним регіоном, де зосереджувалася більшість російськомовних, був Донецько-Придніпровський, хоча загальна чисельність усього населення в обох цих регіонах була приблизно рівною.

Якщо порівняти розміщення обох цих груп у кожному окремо взятому регіоні, то лише в Південно-Західному відсоток усього україномовного населення України переважав відповідний показник усіх російськомовних. Однак, у Донецько-Придніпровському та Південному регіонах зосереджувалося значно більше російськомовних, ніж відповідна частка україномовного населення України.

Серед окремих областей, незважаючи на досить значні відмінності в загальній чисельності населення кожної з них, україномовні розміщувалися більш-менш рівномірно, за винятком Криму. У розселенні російськомовного населення спостерігалася більш істотна територіальна диференціація. Так, у восьми південних та східних областях, а також у Києві, знаходилося понад 80% загальної чисельності російськомовного населення України, на інші 17 областей припадало менше 20% [Таблиця 35].

Зміни питомої ваги україномовного населення серед загальної чисельності населення України. Завдяки тому, що зростання чисельності україномовних значно поступалося темпам приросту числа російськомовних, змінювалася частка перших серед усього населення України в бік

зменшення. Так, вона скоротилася з 73,00% у 1959 році до 64,67% у 1989 році [Таблиця 19]. Скорочення відбулося в усіх трьох регіонах. Особливо активно цей процес проходив у Донецько-Придніпровському та Південному регіонах. Зокрема, серед усього населення Донецько-Придніпровського регіону питома вага україномовного населення зменшилася з 64,26% у 1959 році до 51,90% у 1989 році [Там само]. На такі істотні зміни мовної структури вплинуло перш за все те, що в цьому регіоні відбувалося скорочення чисельності україномовних на тлі інтенсивного зростання числа російськомовних.

Ще більші зрушення відбулися в Південному регіоні, де протягом 1959-1989 рр., точніше з 1970 року, україномовні перетворилися з більшості на меншість серед усього його населення. Бо, якщо в 1959 році україномовні склали 50,04% загальної чисельності населення цього регіону, то в 1989 році – лише 40,74%. Хоча серед усього населення Південно-Західного регіону рівень частки україномовних залишався значно більшим, порівняно з іншими регіонами, але й тут вона виявила стійку тенденцію до поступового скорочення, з 87,26% у 1959 році до 85,43% у 1989 році [Таблиця 19].

У цілому ж, серед усього населення 19-ти з 25-ти областей України за 1959-1989 рр. відбувалося зменшення питомої ваги україномовних, особливо активно це скорочення проходило в південних та східних і частково у центральних областях. Найвищою за рівнем ця частка залишалася в західних, а також у переважній більшості центральних областей, де вона знаходилася на рівні до 90% і вище. Найнижчим її рівень був у південних та східних: Кримській, Донецькій, Луганській, Одеській та Запорізькій, не перевищуючи 50% загальної чисельності населення цих областей [Таблиця 19].

Отже, в результаті зросійщення для україномовного населення склалася несприятлива, критична ситуація для повноцінного відтворення у двох із трьох регіонів України. Аналіз статистичних матеріалів засвідчує, що якщо в

Донецько-Придніпровському воно опинилося перед реальною загрозою вже в найближчій перспективі перетворитися на меншість, то в Південному регіоні такі перетворення вже відбулися, головним чином за рахунок Криму. У меншості україномовне населення вже й так знаходилося в 1989 році також серед населення областей: Кримської, Донецької, Луганської, Одеської та Запорізької.

Зміни питомої ваги російськомовного населення серед загальної чисельності населення України. На відміну від україномовного населення, частка якого серед усього населення неухильно скорочувалася, частка російськомовних постійно збільшувалася. У цілому ж, в Україні російськомовні склали в 1959 році менше чверті (24,30%) загальної чисельності населення, а в 1989 році – майже третину (32,84%) [Таблиця 20].

Таке зростання спостерігалось в усіх трьох регіонах, однак, особливо інтенсивно цей процес проходив у Донецько-Придніпровському та Південному. Так, якщо серед населення першого з них частка росіян за мовою, а не за етнічним походженням, становила у 1959 році 34,47%, то в 1989 році піднялася до 46,61%. У Південному регіоні, відповідно, 43,23% та 53,43%, тобто, російськомовні, починаючи з 1979 року, вже склали абсолютну більшість серед усього населення цього регіону. Ступінь мовного зросійщення населення Південно-Західного регіону був значно меншим, порівняно з іншими регіонами, хоча і тут виявилася тенденція до поступового його зростання: з 9,76% у 1959 році до 12,27% у 1989 році [Таблиця 20].

Питома вага російськомовних протягом 1959-1989 рр. зросла також серед населення 22-х з 25-ти областей України. Найбільш стрімке зростання спостерігалось в південних та східних областях, і без того досить зросійщених. Тому найвищою за рівнем ця частка була на півдні та на сході України. У 1989 році російськомовне населення вже становило абсолютну більшість серед усього населення Кримської, Донецької, Луганської областей, а

також відносну більшість серед населення Одеської. У Харківській та Запорізькій областях воно наблизилося до рівня майже половини всього населення. Лише в західних областях російськомовні склали близько десяти відсотків загальної чисельності населення. Необхідно особливо підкреслити, що до початку Другої світової війни в Західній Україні росіян, як і російськомовного населення, майже не було зовсім.

Отже, політика зросійщення призвела до того, що ступінь мовної асиміляції росіянами населення України постійно, з року в рік зростав. Це призвело до того, що в 1989 році російськомовні вже склали більшість серед населення чотирьох найбільших за числом усього населення областей та цілого регіону – Південного. Росіяни за мовою, а не за етнічним походженням, мали близьку перспективу опанувати також найбільш промислово розвинутий Донецько-Придніпровський регіон, щоб перетворитися з меншості на більшість серед усього населення. За підрахунками автора, якби зберігалися тенденції в зростанні чисельності російськомовних, які склалися протягом 1959-1989 рр., то вже через дев'ять років після останнього перепису, тобто з 1998 році, вони становили б абсолютну більшість серед усього населення цього регіону [Розрахунки за даними таблиць 15, 16, 19].

Частки україномовного та російськомовного населення серед загального приросту чисельності всього населення України. Якби процеси мовної асиміляції українською більшістю етнічних меншин штучно не гальмувалися, і навпаки, припинилася неприродна мовна асиміляція – зросійщення самих українців, то питома вага україномовних серед загального приросту чисельності всього населення повинна була б, як мінімум, відповідати за рівнем їхній частці серед усього населення України. Насправді ж, за 1959-1989 рр. серед загального приросту населення україномовні склали лише 28,26%, для порівняння, ще в 1959 році їхня питома вага становила 73,00% загальної чисельності населення [Таблиці 19, 49]. Тобто, виявилась

реальна небезпека перетворення україномовної більшості на меншість серед усього населення України.

Особливо чітко ця небезпечна перспектива була окреслена у Південному регіоні, де частка україномовних серед приросту чисельності всього населення складала лише 22,29% [Таблиця 49]. Ця загроза знайшла свій прояв у тому, що вже з 1970 року україномовні стали меншістю серед усього населення цього регіону. Ще гіршою була ситуація в Донецько-Придніпровському регіоні, де частка україномовних серед приросту була відсутня взагалі, бо чисельність україномовного населення протягом 1959-1989 рр. значно скоротилася, а приріст чисельності усього населення цього регіону був забезпечений винятково за рахунок російськомовних.

Навпаки, в результаті зросійщення, питома вага російськомовних серед приросту чисельності всього населення була значно вищою, ніж їхня частка серед населення України в цілому. Зокрема, із загального приросту чисельності населення протягом 1959-1989 рр. на російськомовних припадало аж 70,19% [Таблиця 49]. Для порівняння, в 1959 році питома вага російськомовних становила лише 24,30% загальної чисельності всього населення України [Таблиця 20].

Тобто, за своїм рівнем частка російськомовних серед загального приросту чисельності населення була майже втричі більшою, порівняно з питомаю вагою російськомовних серед усього населення України. Особливо значні відмінності між цими двома частками російськомовного населення спостерігалися в Південному та Донецько-Придніпровському регіонах.

Таким чином, проведений порівняльний аналіз частки україномовних та російськомовних серед загального приросту чисельності України за 1959-1989 рр. свідчить, що населення України збільшувалося не за рахунок зростання числа перших, а переважно завдяки другим. Такі зміни мовної структури населення визнати природними не можливо.

Порівняння часток українців та україномовного населення серед загальної чисельності населення України. Завдяки тому, що значна частина українців внаслідок зросійщення втратила власну національну мову, а процеси мовної українізації етнічних меншин не набули суттєвого поширення, рівень частки українців серед усього населення України був значно вищим за частку україномовних. І ці розбіжності протягом 1959-1989 рр. поступово збільшувалися. Зокрема, в 1989 році в цілому в Україні українці склали 72,73% загальної чисельності населення, а україномовні – 64,67%, хоча ще в 1959 році ці показники дорівнювали, відповідно, 76,81% та 73,00% [Таблиця 19].

Такі ж значні відмінності між цими показниками спостерігалися в усіх регіонах, найбільші – в Південному та Донецько-Придніпровському. Питома вага українців була значно вищою, ніж частка україномовних серед загальної чисельності населення більшості (20-ти) областей. У цілому ж, якщо українці склали меншість лише серед усього населення однієї Кримської області, то україномовні в 1989 році опинилися в меншості серед усього населення в п'яти областях: Кримській, Донецькій, Луганській, Одеській та Запорізькій.

Етнічний склад, а особливо мовна структура населення, що мали істотні територіальні відмінності, прямо впливали на політичні процеси. Це яскраво засвідчили результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. В областях, де був вищим рівень частки українців та україномовного населення серед загальної чисельності населення, виявилася вищою і частка тих, хто підтримав здобуття незалежності України.

Порівняння часток росіян та російськомовного населення серед загальної чисельності населення України. На відміну від співвідношення часток українців та україномовного населення, коли перевага була на користь перших, питома вага росіян за етнічним походженням була значно меншою, ніж частка російськомовного населення серед загальної чисельності населення України. Ці відмінності

стали результатом того, що мовна асиміляція російської етнічної меншини штучно залишалася на досить низькому рівні, а натомість ступінь мовного зросійщення неросійських народів, у тому числі й українців, був надзвичайно високим, навіть поза російською етнічною територією.

Так, росіяни складали в 1989 році менше чверті загальної чисельності населення України – 22,07%, а російськомовні – майже третину, 32,84%, хоча ще в 1959 році частка як перших, так і других була значно меншою, відповідно, 16,94% та 24,30% [Таблиця 20]. Тобто, протягом 1959-1989 рр. різниця між цими частками продовжувала зростати, бо процеси російщення України продовжували поглиблюватися.

У результаті цього, чисельність росіян за мовою переважала чисельність росіян за етнічним походженням як у цілому в Україні, так і в усіх без винятку трьох регіонах і в усіх 25-ти областях, а також у Києві. До того ж, якщо росіяни складали абсолютну більшість серед усього населення лише в Криму, то російськомовні опинилися в 1989 році в більшості серед загальної чисельності в чотирьох областях: Кримській, Донецькій, Луганській та Одеській.

Частки українців та росіян серед україномовного населення. Завдяки незначному розвитку в Україні природних процесів мовної асиміляції українською більшістю етнічних меншин, у тому числі й росіян, частка останніх серед україномовного населення залишалася досить мізерною – менше одного відсотка. Україномовне населення складалося в основному (понад 98%) – лише з етнічних українців. Таке становище було в усіх трьох регіонах та в усіх областях без винятку, а також у Києві [Таблиця 23].

Частки росіян та українців серед російськомовного населення. У зв'язку з тим, що процеси мовного зросійщення неросійських народів протягом 1959-1989 рр. набули досить великого поширення, частка росіян за етнічним

походженням серед російськомовного населення була за рівнем значно меншою, ніж частка українців серед українськомовного населення. До того ж, ця частка росіян виявила тенденцію до поступового скорочення, бо чисельність власне етнічних росіян зростала значно повільніше, ніж чисельність асимільованої частини неросійських народів, насамперед зросійщених за мовою українців.

Так, якщо в 1959 році росіяни становили 68,41% загальної чисельності російськомовного населення України, то в 1989 році – 66,17% [Таблиця 24]. Тобто, російськомовне населення України складалося лише на дві третини з росіян за етнічним походженням, одна ж третина – це були росіяни за рідною мовою неросійського етнічного походження.

У результаті мовного зросійщення значної частини українців, їхня питома вага серед російськомовного населення протягом 1959-1989 рр. постійно і досить активно зростала. Це відбувалося в результаті того, що чисельність російськомовних українців збільшувалася значно швидше, ніж чисельність власне етнічних росіян. У 1959 році частка українців становила 20,45% загальної чисельності російськомовного населення України, а в 1989 році вже досягла 27,09% [Таблиця 24]. Тобто, якщо в 1959 році кожен п'ятий, то в 1989 році вже кожен четвертий росіянин за мовою мав українське етнічне походження.

Такі процеси мовної асиміляції в середовищі корінної більшості – українців природними вважати не варто. Вони могли відбуватися лише в результаті цілеспрямованої та довготривалої політики російщення України і мали штучний, насильницький за своєю сутністю характер.

Отже, проведений аналіз статистичних матеріалів переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр., дозволив виявити й дослідити основні тенденції динаміки, територіального розміщення та мовної структури населення України протягом 1959-1989 рр., перш за все українськомовного та ро-

сійськомовного населення. Дослідження статистичних матеріалів дозволило окреслити істотні відмінності між етнічним складом та мовною структурою населення, які значно посилювалися протягом 1959-1989 рр. у результаті зросійщення України. Зміни етнічного складу та мовної структури населення відбувалися на користь етнічних росіян та російськомовного населення. Ці зміни об'єктивно не були сприятливими для етнічних українців, а особливо для українськомовного населення.

¹ Борисенко В. Міф про поліетнічність України // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 6.

² Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів, 1993. – С. 109.

³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5933. – Арк. 39.

⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4749. – Арк. 31.

⁵ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 220.

⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5933. – Арк. 39.

⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4749. – Арк. 31-32.

⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6321. – Арк. 12.

⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6321. Арк. 12.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – Арк. 13.

¹² Там само. – Арк. 14.

¹³ Там само. – Арк. 15.

¹⁴ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 349.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів, 1993. – С. 153.

¹⁷ Олесевиц Т. Розселення народностей УССР // Українська людність СССР. – Варшава: Український науковий інститут, 1931. – С. 121.

ВИСНОВКИ

За досліджуваний період (1959-1989 рр.) на зміни етнічного складу і особливо мовної структури населення впливали не лише природний приріст та природна мовна і етнічна асиміляція, але процеси, викликані політикою російщення України.

Російщення України, на думку автора, необхідно розглядати в трьох аспектах: 1) як кінцеву мету російського імперіалізму – повне й незворотне поглинання Росією України, перетворення останньої на провінцію, адміністративно-територіальну одиницю, навіть при збереженні формального статусу суверенної держави, а українців на аморфну етнографічну масу, без власної національної самосвідомості; 2) як політику царського та радянського режимів, спрямовану на досягнення цієї мети. Царський уряд відкрито проводив політику зросійщення українців (“обрусенія”), проголосивши українську мову діалектом російської, а самих українців етнографічною різновидністю росіян. Радянський режим проводив аналогічну політику не відкрито, а прикриваючись демагогічною пропагандою про дружбу народів та створенням нової історичної спільності – “радянського народу”, визначальною ознакою якого повинна була стати російська мова. Після розпаду СРСР від “радянського народу” нічого не залишилось; 3) як мовні та етнічні наслідки здійснення цієї політики, причому російщення українців за радянських часів набуло значно більшого розповсюдження, ніж за часів Російської імперії, що підтверджується аналізом статистичних матеріалів.

Російщення України проводилося не лише в 50-80-ті рр., але мало глибоке історичне коріння і могло здійснюватися за умови відсутності дійсно незалежної української держави. Воно мало свої важливі передумови та причи-

ни. Серед головних причин, що спонукали політику російщення, були надзвичайно важливе для Росії геополітичне становище України та її значний економічний і людський потенціал.

На зміни етнічного складу та мовної структури населення України безпосередній вплив мали масові міграції, що за радянських часів не були стихійними, а проводились у плановому порядку. Відбувалося активне переселення українців за межі України, де вони вже в другому та третьому поколіннях асимілювались, перетворювалися на росіян, причому не лише на території Російської Федерації, а й на теренах інших союзних республік. Територія України, насамперед міста, активно заселялися росіянами, хоча жодної економічної необхідності в такому масовому переміщенні населення не існувало. До того, російська етнічна меншина в Україні не асимілювалася за мовою, не кажучи вже про етнічну асиміляцію. Отже, такий “обмін” був вигідний росіянам, бо сприяв їхньому чисельному зростанню, і навпаки, залишався досить негативним для українців, бо сприяв активній мовній та етнічній асиміляції, й не лише за межами України. Масова міграція призвела до того, що чисельність росіян в Україні, як і в більшості союзних республік, зростала у відносних показниках значно швидше, ніж безпосередньо в самій Росії. Кожна ж демократична країна регулює міграційні потоки із-за своїх меж, а в УРСР такого не було.

У результаті здійснення політики російщення посилилася мовна та етнічна асиміляція українців на власній етнічній території, що було не природним явищем, а штучним, бо природні асиміляційні процеси відбуваються тоді, коли корінна більшість асимілює зайшли меншість, а не навпаки. Перетворення українців на росіян в Україні відбувалося внаслідок відсутності в останніх стійкої національної самосвідомості, здорового почуття українського патріотизму, формування якого обмежувалось радянським режимом, не українським, а російським

за своєю сутністю, не лише пропагандистськими заходами, а й заборонами та репресіями. Внаслідок цього серед значної частини українців набув розповсюдження комплекс національної меншовартості, низьким був престиж української мови не лише серед етнічних меншин, але в середовищі самих українців.

Все це сприяло їхній масовій мовній та етнічній асиміляції на своїй історичній Батьківщині. Українська мова втратила роль державної в Україні, поступившись російській, перетворилася на другорядну, її суспільні функції виявилися значно обмеженими. Вона фактично була усунена з вищої школи, більшість середніх шкіл у містах, особливо в східних та південних областях, були російськими, навіть як навчальний предмет українська мова перестала бути обов'язковою, на відміну від російської. На виробництві, в науці, в значній мірі у видавничій справі переважала російська мова, російшилася навіть сама українська мова, в результаті так званих “реформ” 1933, 1946, 1960 рр. Широкого розповсюдження набув “суржик”.

Проведений аналіз статистичних матеріалів переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр. про склад населення України за національністю та мовою дозволив виявити основні тенденції та напрями цих змін, їхні часові та територіальні відмінності.

За досліджуваний період чітко простежується тенденція поступового, від перепису до перепису, зменшення темпів приросту загальної чисельності населення України, що було пов'язано в першу чергу зі зниженням коефіцієнту природного приросту, тобто скороченням різниці між загальними коефіцієнтами народжуваності та смертності. Коефіцієнт народжуваності поступово зменшувався, а коефіцієнт смертності населення невинно зростав. Механічний приріст не міг компенсувати значне зниження природного приросту.

За 1959-1989 рр. темпи приросту чисельності окремих етносів не були однаковими. Зокрема, чисельність корінної нації – українців зростала значно повільніше, ніж

збільшувалася загальна чисельність всього населення України. Зберігались істотні територіальні відмінності в темпах приросту чисельності українців, а в семи областях відбулося навіть зменшення їх кількості.

Чисельність же російської етнічної меншини зростала значно швидше, ніж чисельність українців, а протягом 1970-1989 рр. за росіянами була перевага навіть в абсолютних показниках. За 1959-1989 рр. у двох із трьох регіонів України – Донецько-Придніпровському та Південному, приріст чисельності росіян в абсолютних показниках був значно вищим за приріст українців. Це зростання було забезпечено не так завдяки природному приросту, а в результаті міграцій та етнічної асиміляції інших народів, у тому числі й українців. У 1989 році майже половина росіян в Україні були мігрантами в першому поколінні.

У результаті великої різниці в темпах приросту чисельності корінної нації та цієї етнічної меншини, частка росіян серед усього населення України поступово зростала, за рахунок зниження частки українців. Незважаючи на це, росіяни складали абсолютну більшість серед усього населення лише однієї Кримської області. Основним ареалом, де були зосереджені росіяни, залишалися східні та південні області, насамперед міста.

Такі зміни етнічного складу населення України не можна вважати природними, коли значно збільшується частка однієї з етнічних меншин, завдяки суттєвому зменшенню частки корінної нації. Такі перетворення стали безпосереднім результатом політики російщення, що в 20-ті рр. була тимчасово призупинена. Ця політика сприяла масовому заселенню України росіянами, особливо її східних та південних областей, переселенню українців за межі своєї Батьківщини, а також етнічній асиміляції російською етнічною меншиною інших народів, у тому числі й українців.

Мовна асиміляція (зросійщення) українців призвела до того, що за досліджуваний період чисельність тих з них,

що визнавали рідною українську мову (україномовні), зростала значно меншими темпами, ніж чисельність українців, що вважали рідною не власну національну, а чужу – російську мову (російськомовні), число останніх за 1959-1989 рр. навіть подвоїлося. До того ж, процеси мовного зросійщення українців, які особливо посилювалися в 70-80-ті рр., сприяли тому, що за цей проміжок часу перевага в прирості чисельності російськомовних українців над україномовними українцями була не лише у відносних, але й в абсолютних показниках. Тобто, в 70-80-ті рр. загальна чисельність українців збільшувалася в основному за рахунок тих із них, які втратили власну національну мову. Крім того, протягом 1959-1989 рр. чисельність україномовних українців зменшилася в Донецько-Придніпровському регіоні, а також у десяти областях. Тобто, чисельність українців у найбільш промислово-розвинутому регіоні України зростала винятково за рахунок зросійщених українців. Внаслідок великої різниці в темпах приросту обох груп українців, серед них майже вдвічі зросла частка російськомовних, завдяки скороченню рівня частки україномовних.

Найвищим ступінь мовного зросійщення українців був у східних та південних областях, особливо в Криму та Донбасі. Мовна асиміляція українців за радянських часів досягла значно більших результатів, ніж за часів існування Російської імперії. Завдяки політиці російщення України, процес природної мовної асиміляції українською більшістю російської етнічної меншини штучно гальмувався. Тому частка україномовних серед загального числа росіян продовжувала залишатись доволі низькою, її рівень був найменшим серед усіх інших етнічних меншин України, тим паче він був досить незначним, порівняно з часткою російськомовних серед українців.

Напрямок мовної асиміляції етнічних меншин, як лакмусовий папір, визначає, яка мова займала домінуюче становище в Україні. Серед етнічних меншин процес мовної асиміляції набув форми мовного зросійщення. Рос-

ійська етнічна меншина незаслужено перебрала на себе роль етнічної більшості в процесі мовної асиміляції інших етносів. Хоча чисельність російськомовних протягом 1959-1989 рр. майже не змінилася, їхня частка серед етнічних меншин, окрім росіян, залишалась досить високою – понад 40%.

Внаслідок російщення, темпи приросту чисельності україномовного населення за 1959-1989 рр. значно поступалися темпам приросту чисельності російськомовного населення. Зокрема, протягом 70-80-х рр., у цілому в Україні, навіть в абсолютних показниках, перевага була на користь російськомовного населення. Існували територіальні відмінності у змінах чисельності обох груп населення. У Донецько-Придніпровському регіоні число україномовних навіть скоротилося. Тобто, загальна чисельність населення цього регіону збільшувалась протягом 1959-1989 рр. винятково за рахунок російськомовних. У десяти із 25-ти областей України також відбулося зменшення числа україномовних, особливо у Донецькій і Луганській. Основним регіоном, де було зосереджено україномовне населення, залишався Південно-Західний, а російськомовне – Донецько-Придніпровський.

У результаті досить низьких темпів приросту, частка україномовних серед усього населення протягом 1959-1989 рр. постійно зменшувалася. Особливо активно цей процес проходив у Донецько-Придніпровському та в Південному регіонах. До речі, у Південному регіоні, починаючи з 1970 року, україномовне населення вже опинилось у меншості, перш за все за рахунок Криму. Всього ж, у п'яти областях (Кримській, Донецькій, Луганській, Одеській, Запорізькій) україномовне населення не перевищувало 50% загальної чисельності населення.

Завдяки більш високим темпам приросту за означений період, частка російськомовного населення серед загальної чисельності населення помітно зросла. Так, якщо у 1959 р. його рівень не перевищував чверті всього насе-

лення України, то у 1989 р. він досяг майже третини. Російськомовні у 1989 році склали абсолютну більшість населення Південного регіону, а також Кримської, Донецької та Луганської областей, відносно більшість – Одеської.

Перспективу до зростання як україномовного, так і російськомовного населення можна виявити, коли порівняти частки обох груп серед загального приросту населення з їхньою питомою вагою серед усього населення України. Зокрема, із загального приросту чисельності населення України за 1959-1989 рр., на україномовних припадало менше 30%, а на російськомовних – понад 70%. Ще більш критична ситуація склалася для україномовного населення у 70-80-ті рр. За другий період (1970-1979 рр.) його частка серед приросту населення була мінімальною – менше десяти відсотків, а частка російськомовного населення була максимальною – понад 90%. Такою високою виявилася ціна політики російщення для українства. Найбільш інтенсивного зросійщення зазнавало населення Південного та Донецько-Придніпровського регіонів. До речі, за 1959-1989 рр. загальна чисельність населення останнього зростала за рахунок російськомовного населення.

Значний розвиток процесів мовного зросійщення корінної нації та етнічних меншин, окрім росіян, призвів до того, що частка українців серед загальної чисельності населення України була значно вищою за рівень частки україномовного населення. І навпаки, частка росіян серед усього населення значно поступалася рівню частки російськомовного населення. Тому, якщо українці склали меншість лише серед загальної чисельності населення однієї області, то україномовне населення – в п'яти областях. До того ж, коли серед усього населення Південного регіону протягом 1959-1989 рр. українці становили більшість, то україномовне населення, починаючи з 1970 р., вже опинилося в меншості.

Слабкий розвиток процесів мовної асиміляції укра-

їнською більшістю етнічних меншин призвів до того, що понад 98% загальної чисельності україномовного населення склали україномовні українці. З цих же причин частка україномовних росіян серед україномовного населення залишалась доволі незначною, менше одного відсотка.

Навпаки, активні процеси мовної асиміляції російською етнічною меншиною українців та інших народів сприяли тому, що частка росіян становила в 1989 р. лише дві третини загальної чисельності російськомовного населення, а кожен третій росіянин за мовою мав неросійське етнічне походження, в тому числі 27% – російськомовні українці. Звертає на себе увагу той факт, що за 1959-1989 рр. частка росіян серед російськомовного населення поступово скорочувалася, а частка російськомовних українців, навпаки, невпинно зростала. Це було пов'язано з тим, що внаслідок активної політики зросійщення неросійських народів, чисельність російськомовних українців зростала значно швидше, ніж чисельність власне етнічних росіян.

Отже, проведений аналіз статистичних матеріалів 1959, 1970, 1979, 1989 рр. дозволив виявити основні тенденції та напрями змін етнічного складу та мовної структури населення. Автор дійшов висновку, що українці, а також у першу чергу україномовне населення, опинилися перед реальною загрозою перетворитися на меншість серед усього населення України. Зокрема, щоб наочніше показати цю загрозу, вдамося до такого прогнозу, маючи надію на те, що після відродження незалежності Української держави у 1991 році, він ніколи не здійсниться. Якби темпи приросту чисельності російськомовного населення в Україні зберігалися такими ж, якими вони були за 1959-1989 рр., тобто, 66,12%, а темпи приросту чисельності україномовного населення за тридцять років знаходилися на рівні 8,87%, то б уже в 2034 році, тобто через 45 років після перепису 1989 року, російськомовне населення складало б більшість серед усьо-

го населення України, а у Донецько-Придніпровському регіоні це б відбулося ще раніше – в 1998 році, тобто лише через 9 років після перепису 1989 року. Якщо взяти до уваги, що серед загальної чисельності населення Південного регіону, починаючи з 1979 р. російськомовне населення вже становило більшість, то до кінця ХХ століття більшість серед усього населення двох із трьох регіонів складало б не україномовне, а російськомовне населення.

Втрата рідної мови та заміна її чужою, в будь-якому випадку, важливий крок у напрямі етнічної асиміляції, але мовна асиміляція є природною, коли корінна більшість асимілює етнічні меншини і, навпаки, неприродною, штучною, коли зайшла меншість намагається асимілювати корінну більшість. Тому втрата української мови – це головний чинник і вирішальний крок, що призводив до втрати національної ідентичності українства на власній території, штучного за своєю сутністю етнічного явища. Російщення України сприяло поступовому, але незворотному перетворенню українців, як і інших неросійських народів, на аморфну етнографічну масу без стійкої національної самосвідомості, що трансформувалася в росіян українського, єврейського, білоруського та іншого етнічного походження.

Відродження у 1991 р. Української Незалежної Держави засвідчило величезну життєздатність української нації, яка навіть у досить несприятливих історичних умовах, бо російщення тривало не одне століття, зуміла зберегти свою рідну мову і свою національну ідентичність, незважаючи на значні втрати. Відновлення Української держави призупинило процес мовного зросійщення населення і поклато початок зворотному процесу деросійщення неросійських народів, і перш за все українців, відновлення власної національної ідентичності, самосвідомості, мови.

Отже, в результаті російщення українська нація опинилася на межі, за якою могли розпочатись незворотні

процеси мовної та етнічної асиміляції, що вели до перетворення її фактично на етнічну меншину на своїй історичній Батьківщині. Це означало б національну катастрофу для українців. І цей висновок не є авторським перебільшенням, бо ґрунтується на фактичному статистичному матеріалі.

Історія людства свідчить, що окремий етнос може вижити, зберегти свою власну національну ідентичність навіть в умовах занепаду чи ліквідації власної державності, втрати історичної батьківщини (наприклад, євреї до 1949 року) шляхом переселення чи депортації, зміни релігійних вірувань, і навіть антропологічного типу (наприклад, турки чи кримські татари, які належали початково до монголоїдної раси, а тепер до європеїдної). Тобто, етнос – продукт не лише біологічного, а перш за все соціального розвитку. З точки зору біології ті ж турки чи кримські татари давно перестали існувати. Але етнос гине лише тоді, коли втрачає власну національну мову та культуру, а головне – національну самосвідомість. Історичне минуле України доводить, що в умовах відсутності української національної держави, Російська імперія, а пізніше і СРСР взяли курс на тотальне зросійщення українства з метою знищення його як окремого етносу.

Як переконливо свідчить аналіз статистичних матеріалів, процеси російщення в Україні зайшли досить далеко і розраховувати на їхнє швидке подолання, а тим паче на те, що вирішення цих проблем відбудеться само собою, не доводиться. Перші роки незалежності показують, що ці процеси мають рецидиви. Незаперечним залишається й той факт, що російщення продовжується і в незалежній Україні. Активна протидія українському національному відродженню, відкритий саботаж у впровадженні української мови, спекуляції, пов'язані зі становищем російської мови – все це свідчить, що подолання наслідків російщення ще досить далеке до повної реалізації. Мало того, в містах на сході та півдні залишається домінантною російська мова, а українська продовжує

упосліджуватися. Ненормальним потрібно визнати становище, коли українці почувають себе як етнічна меншина у власній державі, на своїй історичній батьківщині.

Особлива скрута складається в системі вищої освіти, як у державних, так і приватних навчальних закладах, навіть у тих із них, що отримали статус національних, особливо в східних та південних областях. Триває зрощення майбутньої української національної еліти. Виникає закономірне питання: чому українці в своїй країні повинні здобувати вищу освіту іноземною мовою? Значна частина професорсько-викладацького складу відкрито саботує впровадження української мови в навчальний процес, з презирством та зневагою ставиться до української мови. Маючи високий інтелектуальний потенціал, освоюють англійську та інші мови, але ігнорують українську, вважають її відсталою і т. п.

Ще більший подив викликає саботаж української мови з боку державних службовців та депутатів Верховної Ради. Важко навіть уявити, що в якійсь іншій країні державний службовець не володіє державною мовою. Викликає занепокоєння й те, що серед нової бізнес-еліти українська мова упосліджується. Хоча їх називають “новими українцями”, але за мовою та свідомістю більшість із них є росіянами не тільки російського, а й українського етнічного походження. Їхній патріотизм є дуже далеким від українського патріотизму родин Алчевських, Харитоненків, Чикаленків.

Але найбільша небезпека виходить із того, що наслідки російщення намагаються закріпити. Ідея регіоналізму протиставляється загальнонаціональним інтересам, коли особливістю південних та східних областей оголошується їхній “російський характер”. З цим пов’язані неодноразові спроби закріпити державною російську мову, зокрема, в Донецькій, Луганській, Запорізькій та Харківській областях, хоча на цих теренах не росіяни, а українці становлять абсолютну більшість серед усього населення. Крім того, це є прямим порушенням Конституції України, зокрема, статті 10-ї.

Ще більше інсинуацій навколо проблеми двомовності (білінгвізму). Двомовними переважно можуть бути етнічні меншини, а не корінна нація. За впровадження двомовності виступають переважно ті, які є одномовними і не визнають себе етнічною меншиною, а також ті, хто є українцем за етнічним походженням, а за мовою та національною свідомістю є росіянами. Важко уявити становище, коли б німець у Німеччині, француз у Франції, чи росіянин у Росії не володіли рідною мовою або зневажливо ставилися до неї.

Інформаційний простір України заповнила російськомовна продукція не завжди високої якості, яка спрямована не на задоволення культурних запитів російської етнічної меншини, а на російщення України, бо масштаб її розповсюдження значно перевищує частку росіян серед усього населення.

Отже, говорити про повноцінне українське національне відродження ще зарано. Складна соціально-економічна ситуація в Україні гальмує ці процеси, низький життєвий рівень більшості громадян дискредитує саму державну незалежність. Зберігається головний наслідок багатовікового російщення та бездержавності – відсутність у значної частини українців, у тому числі і сучасної національної еліти, здорового почуття патріотизму. Комплекс національної меншовартості та провінційності виявився досить живучим, повністю подолати його не вдалося і в перші роки незалежності. Подолання комплексу національної меншовартості сприятиме зміцненню незалежної Української держави, гарантуватиме міжнародну злагоду та встановлення справді рівноправних та добросусідських взаємин з іншими державами, в тому числі з Російською Федерацією.

Зважена національна політика, а ще більше традиційна толерантність українців зберегли Україну від міжнародних конфліктів. Становлення української державності супроводжується відродженням мов і культур етнічних меншин, що, як і українці, зазнали зрощення.

Російська етнічна меншина в Україні має всі можливості для вільного розвитку, далеко більші, ніж українська в Російській Федерації. Не викликає сумніву необхідність збереження гарантій реалізації прав етнічних меншин, всіх, без винятку, але не за рахунок обмеження прав корінної нації.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що лише послідовне рішення деросійщення України зможе закріпити її незалежність та унеможливити повернення її до бездержавного минулого. Зважаючи на трагічну історичну долю України, значні людські та територіальні втрати, в кінці ХХ століття, вперше за багатовікову історію, українці отримали реальну можливість не лише мирним шляхом здобути власну державу, але й мирні умови для її розбудови. Незважаючи на існуючі соціально-економічні негаразди та невирішені проблеми, перші роки незалежності свідчать, що Україна має всі можливості ввійти в ХХІ століття демократичною і самостійною державою.

Як і раніше, її доля залежить не лише від зовнішньополітичних обставин, а й від усвідомлення кожним громадянином загальнонаціональних інтересів України як своїх власних. Тобто, вони повинні бути вищими за регіональні, соціальні, партійні чи релігійні. З іншого боку, не менша відповідальність лягає на сучасну українську еліту. Відповідальність перед власним народом, і не лише перед нині сущими, а й минулими та майбутніми поколіннями.

ДОДАТКИ

Таблиці 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 36, 39, 41, 43 підготовлені за статистичними даними переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Москва: Госиздат, 1963. – С. 168-178.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СССР. – Москва: Статистика, 1973. – С. 152-190.; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1979 г. – Москва: Финансы и статистика, 1984. – С. 102-107.; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. – Москва: Финансы и статистика, 1991. – С.78-86.

Усі інші таблиці, крім 54, 55, розроблені на основі аналізу статистичних матеріалів переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр.

Таблиці

1. Чисельність населення України (тис. осіб)
2. Динаміка чисельності населення України (тис. осіб, у %)
3. Чисельність українців (тис. осіб)
4. Динаміка чисельності українців (тис. осіб, у %)
5. Чисельність україномовних українців (тис. осіб)
6. Динаміка чисельності україномовних українців (тис. осіб, у %)
7. Чисельність російськомовних українців (тис. осіб).
8. Динаміка чисельності російськомовних українців (тис. осіб, у %)
9. Чисельність росіян (тис. осіб)
10. Динаміка чисельності росіян (тис. осіб, у %)
11. Чисельність україномовних росіян (тис. осіб)
12. Динаміка чисельності україномовних росіян (тис. осіб, у %).
13. Чисельність російськомовних росіян (тис. осіб)

14. Динаміка чисельності російськомовних росіян (тис. осіб, у %)
15. Чисельність україномовного населення (тис. осіб)
16. Динаміка чисельності україномовного населення (тис. осіб, у %)
17. Чисельність російськомовного населення (тис. осіб).
18. Динаміка чисельності російськомовного населення (тис. осіб, у %)
19. Питома вага серед населення України українців (1) та україномовного населення (2), (у %)
20. Питома вага серед населення України росіян (1) та російськомовного населення (2), (у %)
21. Частки україномовних (1) та російськомовних (2) серед українців (у %)
22. Частки російськомовних (1) та україномовних (2) серед росіян (у %)
23. Частки українців (1) та росіян (2) серед україномовного населення (у %)
24. Частка українців (1) та росіян (2) серед російськомовного населення (у %)
25. Питома вага серед населення Україна україномовних (1) та російськомовних (2) українців, (у %)
26. Питома вага серед населення України російськомовних (1) та україномовних (2) росіян, (у %)
27. Збільшення (зменшення) питомої ваги серед населення України українців (1) та україномовного населення (2), (у %)
28. Збільшення (зменшення) питомої ваги серед населення України росіян (1) та російськомовного населення (2), (у %)
29. Різниця між частками українців та україномовного населення серед населення України (у %)
30. Різниця між частками росіян та російськомовного населення серед населення України (у %)
31. Територіальне розміщення населення України (у %)
32. Територіальне розміщення українців (1) та росіян (2), (у %)
33. Територіальне розміщення україномовних (1) та російськомовних (2) українців, (у %)

34. Територіальне розміщення україномовних (1) та російськомовних (2) росіян, (у %)
35. Територіальне розміщення україномовного (1) та російськомовного (2) населення, (у %)
36. Етнічний склад населення України (тис. осіб)
37. Етнічний склад населення України (у %)
38. Динаміка чисельності окремих етносів (тис. осіб, у %)
39. Неасимільовані за мовою етнічні меншини України, окрім росіян, (тис. осіб)
40. Динаміка чисельності неасимільованих за мовою етнічних меншин України, окрім росіян (тис. осіб, у %)
41. Україномовні етнічні меншини України, окрім росіян (тис. осіб)
42. Динаміка чисельності україномовних етнічних меншин України, окрім росіян (тис. осіб, у %)
43. Російськомовні етнічні меншини України, окрім росіян (тис. осіб)
44. Динаміка чисельності російськомовних етнічних меншин України, окрім росіян (тис. осіб, у %)
- 45.(А, Б) Склад населення України за рідною мовою: власною національною (1), українською (2) та російською (3), (у %)
46. Територіальне розміщення етнічних меншин, окрім росіян, за регіонами: Південно-Західний (1), Донецько-Придніпровський (2), Південний (3), (у %)
47. Частки приросту (зменшення) чисельності населення України за етнічними та мовними ознаками за періодами (у %)
48. Територіальний розподіл часток приросту (зменшення) чисельності за етнічними та мовними ознаками за регіонами: Південно-Західний (1), Донецько-Придніпровський (2), Південний (3) та в цілому в Україні (4), (у %)
49. Частки приросту чисельності окремих груп за етнічними та мовними ознаками серед загального приросту чисельності всього населення України (у %)
50. Частки приросту чисельності україномовних та ро-

сійськомовних українців серед загального приросту чисельності українців (у %)

51. Частки приросту чисельності україномовних та російськомовних росіян у загальному прирості чисельності росіян (у %)

52. Збільшення (зменшення) питомої ваги україномовних серед українців (1) та росіян (2) за 1959-1989 рр., (у %).

53. Збільшення (зменшення) питомої ваги російськомовних серед українців (1) та росіян (2) за 1959-1989 рр., (у %).

54. Ендогамні шлюби серед українців в Україні та в Росії (у %)

55. Ендогамні шлюби серед росіян в Україні та в Росії (у %)

Таблиця 1.
Чисельність населення України (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	2142,0	2131,9	2039,1	1920,8
Волинська	890,5	974,5	1015,6	1058,4
Житомирська	1603,6	1626,6	1593,6	1537,6
Закарпатська	920,2	1056,8	1155,8	1245,6
Івано-Франківська	1094,6	1249,3	1326,7	1413,2
Київ	1104,3	1631,9	2120,1	2572,2
Київська	1719,1	1834,0	1925,2	1934,4
Львівська	2107,9	2428,9	2569,4	2727,4
Рівненська	926,2	1047,6	1117,7	1164,2
Тернопільська	1085,6	1152,7	1162,1	1164,0
Хмельницька	1611,4	1615,4	1556,0	1521,6
Черкаська	1503,3	1535,0	1545,2	1527,4
Чернівецька	774,1	844,9	896,5	940,8
Чернігівська	1553,8	1559,9	1498,8	1412,8
<i>Південно-Західний</i>	19036,5	20689,3	21521,9	22140,3
Дніпропетровська	2704,8	3343,0	3638,9	3869,9
Донецька	4262,0	4892,0	5150,2	5311,8
Запорізька	1463,8	1747,7	1949,7	2074,0
Кіровоградська	1217,9	1259,4	1241,4	1228,1
Луганська	2452,2	2750,6	2787,6	2857,0
Полтавська	1631,7	1706,2	1741,4	1748,7
Сумська	1513,7	1504,7	1464,9	1427,5
Харківська	2520,1	2826,1	3039,8	3174,7
<i>Донецько-Придніпровський</i>	17766,2	20056,6	21013,9	21691,7
Кримська	1201,5	1813,5	2135,9	2430,5
Миколаївська	1013,8	1148,1	1243,4	1328,3
Одеська	2026,8	2389,0	2527,9	2624,2
Херсонська	824,2	1030,0	1166,3	1237,0
<i>Південний</i>	5066,3	6380,6	7073,5	7620,0
<i>Україна</i>	41869,0	47126,5	49609,3	51452,0

Таблиця 2.
Динаміка чисельності населення України (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1979		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Вінницька	-10,1	-0,47	-92,8	-4,35	-118,3	-5,80	-221,2	-10,32
Волинська	84,0	9,43	41,1	4,21	42,8	4,21	167,9	18,85
Житомирська	23,0	1,43	-33,0	-2,02	-56,0	-3,51	-66,0	-4,11
Закарпатська	136,6	14,84	99,0	9,36	90,0	7,78	325,4	35,36
Івано-Франківська	154,7	14,13	77,4	6,19	86,5	6,52	318,6	29,10
Київ	527,6	47,77	488,2	29,91	452,1	21,32	1467,9	132,92
Київська	114,9	6,68	91,2	4,97	9,2	0,48	215,3	12,52
Львівська	321,0	15,23	140,5	5,78	158,0	6,15	619,5	29,39
Рівненська	121,4	13,10	70,1	6,69	46,5	4,16	238,0	25,69
Тернопільська	67,1	6,18	9,4	0,81	1,9	0,16	78,4	7,22
Хмельницька	4,0	0,24	-59,4	-3,67	-34,4	-2,21	-89,8	-5,57
Черкаська	31,7	2,11	10,2	0,66	-17,8	-1,15	24,1	1,60
Чернівецька	70,8	9,14	51,6	6,10	44,3	4,94	166,7	21,53
Чернігівська	6,1	0,39	-61,1	-3,91	-86,0	-5,74	-141,0	-9,07
Південно-Західний	1652,8	8,68	832,6	4,02	618,4	2,87	3103,8	16,30
Дніпропетровська	638,2	23,59	295,9	8,85	231,0	6,34	1165,1	42,25
Донецька	630,0	14,78	258,2	5,28	161,6	3,13	1049,8	24,63
Запорізька	283,9	19,39	202,0	11,55	124,3	6,37	610,2	41,68
Кіровоградська	41,5	3,41	-18,0	-1,43	-13,3	-1,07	10,2	0,83
Луганська	298,4	12,17	37,0	1,38	69,4	2,49	404,8	16,50
Полтавська	74,5	4,56	35,2	2,06	7,3	0,42	117,0	7,17
Сумська	-9,0	-0,59	-39,8	-2,64	-37,4	-2,55	-86,2	-5,69
Харківська	306,0	12,14	213,7	7,56	134,9	4,43	654,6	25,97
Донецько-Придніпровський	2290,4	12,89	957,3	4,77	677,8	3,23	3925,5	22,10
Кримська	612,0	50,93	322,4	17,77	294,6	13,79	1229,0	102,29
Миколаївська	134,3	13,24	95,3	8,30	84,9	6,83	314,5	31,02
Одеська	362,2	17,87	138,9	5,81	96,3	3,81	597,4	29,47
Херсонська	205,8	24,97	136,3	13,23	70,7	6,06	412,8	50,08
Південний	1314,3	25,94	692,9	10,86	546,5	7,73	2553,7	50,41
Україна	5257,5	12,56	2482,8	5,27	1842,7	3,73	9583,0	22,89

Таблиця 3.
Чисельність українців (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	1966,4	1960,8	1872,7	1757,9
Волинська	842,0	924,9	962,1	1001,3
Житомирська	1355,2	1383,9	1353,0	1306,1
Закарпатська	686,5	808,1	898,6	976,7
Івано-Франківська	1037,7	1186,8	1263,7	1342,9
Київ	663,9	1056,9	1455,6	1863,7
Київська	1602,0	1689,1	1743,8	1729,2
Львівська	1818,3	2134,4	2298,6	2464,7
Рівненська	864,8	979,6	1041,2	1085,7
Тернопільська	1030,2	1107,0	1123,1	1126,4
Хмельницька	1452,9	1466,9	1413,1	1374,7
Черкаська	1413,1	1425,1	1417,6	1381,7
Чернівецька	518,2	581,1	629,1	666,1
Чернігівська	1468,2	1462,9	1387,6	1292,1
Південно-Західний	16719,4	18167,5	18859,9	19369,4
Дніпропетровська	2102,9	2492,1	2647,5	2769,6
Донецька	2368,1	2596,9	2622,5	2693,4
Запорізька	999,4	1164,8	1243,8	1308,0
Кіровоградська	1079,8	1110,0	1078,8	1047,0
Луганська	1416,3	1506,6	1472,7	1482,2
Полтавська	1524,7	1557,6	1557,0	1536,6
Сумська	1330,8	1312,1	1267,2	1220,5
Харківська	1734,1	1869,4	1953,0	1993,0
Донецько-Придніпровський	12556,1	13609,5	13842,5	14050,4
Кримська	267,7	480,7	547,3	625,9
Миколаївська	822,8	905,6	962,5	1003,6
Одеська	1124,4	1313,8	1382,1	1432,7
Херсонська	668,1	806,8	894,6	936,9
Південний	2883,0	3506,9	3786,5	3999,2
Україна	32158,5	35283,9	36488,9	37419,0

Таблиця 4.
Динаміка чисельності українців (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Вінницька	-5,6	-0,28	-88,1	-4,49	-114,8	-6,13	-208,5	-10,60
Волинська	82,9	9,84	37,2	4,02	39,2	4,07	159,3	18,92
Житомирська	28,7	2,12	-30,9	-2,23	-46,9	-3,47	-49,1	-3,62
Закарпатська	121,6	17,71	90,5	11,20	78,1	8,69	290,2	42,27
Івано-Франківська	149,1	14,37	76,9	6,48	79,2	6,27	305,2	29,41
Київ	393,1	59,22	398,7	37,72	408,1	28,04	1199,9	180,73
Київська	87,1	5,43	54,7	3,24	-14,6	-0,84	127,2	7,94
Львівська	316,1	17,38	164,2	7,69	166,1	7,22	646,4	35,55
Рівненська	114,8	13,27	61,6	6,29	44,5	4,27	220,9	25,54
Тернопільська	76,8	7,45	16,1	1,45	3,3	0,29	96,2	9,33
Хмельницька	14,0	0,96	-53,8	-3,66	-38,4	-2,71	-78,2	-5,38
Черкаська	12,0	0,84	-7,5	-0,52	-35,9	-2,53	-31,4	-2,22
Чернівецька	62,9	12,13	48,0	8,26	37,0	5,88	147,9	28,54
Чернігівська	-5,3	-0,36	-75,3	-5,14	-95,5	-6,88	-176,1	-11,99
Південно-Західний	1448,1	7,34	692,4	3,81	509,5	2,70	2650,0	15,85
Дніпропетровська	389,2	18,51	155,4	6,23	122,1	4,61	666,7	31,70
Донецька	228,8	9,66	25,6	0,98	70,8	2,70	325,3	13,73
Запорізька	165,4	16,55	73,0	6,27	64,2	5,16	308,6	30,88
Кіровоградська	30,2	2,80	-31,2	-2,81	-31,8	-2,94	-32,8	-3,04
Луганська	90,3	6,37	-33,9	-2,25	9,5	0,64	65,9	4,65
Полтавська	32,9	2,16	-0,6	-0,04	-20,4	-1,31	11,9	0,78
Сумська	-18,7	-1,40	-44,9	-3,42	-46,7	-3,68	-110,3	-8,28
Харківська	135,3	7,80	83,6	4,47	40,0	2,04	258,9	14,93
Донецько-Придніпровський	1053,4	8,39	233,0	1,71	207,9	1,50	1494,3	11,91
Кримська	213,0	79,56	66,6	13,85	78,6	14,36	358,2	133,80
Миколаївська	82,8	10,06	56,9	6,28	41,1	4,27	180,8	21,97
Одеська	189,4	16,84	68,3	5,20	50,6	3,66	308,3	27,42
Херсонська	138,7	20,76	87,8	10,88	42,3	4,72	268,8	40,23
Південний	623,9	21,64	279,6	7,97	212,7	5,62	1116,2	38,72
Україна	3125,4	9,72	1205,0	3,42	930,1	2,54	5260,5	16,36

Таблиця 5.
Чисельність україномовних українців (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	1947,2	1939,7	1844,4	1725,8
Волинська	836,7	919,8	956,4	995,0
Житомирська	1334,3	1358,6	1313,6	1263,7
Закарпатська	675,9	797,7	887,6	961,5
Івано-Франківська	1033,0	1181,1	1256,7	1335,1
Київ	477,5	818,3	1112,2	1467,7
Київська	1586,1	1671,9	1716,4	1694,2
Львівська	1786,6	2103,0	2267,2	2437,6
Рівненська	858,1	973,5	1032,7	1076,3
Тернопільська	1026,8	1104,1	1119,9	1123,5
Хмельницька	1439,8	1454,4	1394,4	1351,6
Черкаська	1398,3	1409,7	1395,1	1352,2
Чернівецька	509,6	570,1	614,2	647,8
Чернігівська	1368,5	1381,4	1293,3	1205,8
Південно-Західний	16278,3	17683,3	18209,6	18637,9
Дніпропетровська	1951,2	2246,1	2315,0	2347,4
Донецька	1870,0	1831,9	1636,2	1603,3
Запорізька	893,2	1001,5	988,4	1007,6
Кіровоградська	1058,5	1088,6	1049,9	1009,4
Луганська	1239,4	1179,3	1054,1	983,0
Полтавська	1503,7	1533,8	1520,2	1491,3
Сумська	1241,7	1208,5	1169,7	1107,6
Харківська	1542,6	1580,2	1571,5	1585,1
Донецько-Придніпровський	11300,3	11670,0	11308,6	11134,7
Кримська	141,7	282,0	288,4	328,9
Миколаївська	744,6	785,5	819,6	839,5
Одеська	983,7	1100,5	1072,5	1062,6
Херсонська	623,7	735,7	794,9	821,8
Південний	2493,7	2904,0	2975,4	3052,8
Україна	30072,3	32257,3	32493,6	32825,4

Таблиця 6.
Динаміка чисельності україномовних українців (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Вінницька	-7,5	0,39	-95,3	-4,91	-118,5	-6,42	-221,4	-11,37
Волинська	83,1	9,93	36,6	3,98	38,6	4,04	158,3	18,92
Житомирська	24,3	1,82	-45,0	-3,31	-49,9	-3,80	-70,6	-5,29
Закарпатська	121,8	18,02	89,9	11,27	73,9	8,33	285,6	42,25
Івано-Франківська	148,1	14,34	75,6	6,40	78,4	6,24	302,1	29,24
Київ	340,8	71,37	293,9	35,91	355,5	31,96	990,2	207,37
Київська	85,8	5,41	44,5	2,66	-22,2	-1,29	108,1	6,81
Львівська	316,4	17,71	164,2	7,81	170,4	7,52	651,0	36,44
Рівненська	115,4	13,44	59,2	6,08	43,6	4,22	218,2	25,43
Тернопільська	77,3	7,53	15,8	1,43	3,6	0,32	96,7	9,42
Хмельницька	14,6	1,01	-60,0	-4,12	-42,8	-3,07	-88,2	-6,12
Черкаська	11,4	0,81	-14,6	-1,03	-42,9	-3,07	-46,1	-3,29
Чернівецька	60,5	11,87	44,1	7,74	33,6	5,47	138,2	27,11
Чернігівська	12,9	0,94	-88,1	-6,38	-87,5	-6,76	-162,7	-11,89
Південно-Західний	1405,0	8,63	526,3	2,98	428,3	2,35	2359,6	14,50
Дніпропетровська	294,9	15,11	68,9	3,07	32,4	1,40	396,2	20,31
Донецька	-38,1	-2,04	-195,7	-10,68	-32,9	-2,01	-266,7	-14,26
Запорізька	108,3	12,12	-13,1	-1,31	19,2	1,94	114,4	12,81
Кіровоградська	30,1	2,84	-38,7	-3,55	-40,5	-3,86	-49,1	-4,64
Луганська	-60,1	-4,85	-125,2	-10,62	-71,1	-6,75	-256,4	-20,68
Полтавська	30,1	2,00	-13,6	-0,89	-28,9	-1,90	-12,4	-0,82
Сумська	-33,2	-2,67	-38,8	-3,21	-62,1	-5,31	-134,1	-10,80
Харківська	37,6	2,43	-8,7	-0,55	13,6	0,86	42,5	2,75
Донецько-Придніпровський	369,7	3,27	-361,4	-3,09	-173,9	-1,54	-165,6	-1,47
Кримська	140,3	99,01	6,4	2,27	40,5	14,04	187,2	132,11
Миколаївська	40,9	5,49	34,1	4,34	19,9	2,42	94,9	12,74
Одеська	116,8	11,87	-28,0	-2,54	-9,9	-0,92	78,9	8,02
Херсонська	112,0	17,96	59,2	8,04	26,9	3,38	198,1	31,76
Південний	410,3	16,45	71,4	2,46	77,4	2,60	559,1	22,42
Україна	2185,0	7,27	236,3	0,73	331,8	1,02	2753,1	9,15

Таблиця 7.
Чисельність російськомовних українців (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	19,2	21,0	28,1	31,9
Волинська	5,2	5,1	5,7	6,3
Житомирська	20,8	25,3	39,3	42,4
Закарпатська	4,5	4,9	6,7	9,3
Івано-Франківська	4,7	5,7	6,9	7,8
Київ	186,3	238,5	334,2	395,5
Київська	15,9	17,1	27,2	34,9
Львівська	31,1	31,1	31,3	27,0
Рівненська	5,9	6,0	8,2	9,3
Тернопільська	3,3	2,8	3,1	2,8
Хмельницька	13,1	12,4	18,7	23,0
Черкаська	14,7	15,4	22,5	29,3
Чернівецька	8,1	10,3	14,0	17,5
Чернігівська	99,6	81,5	94,2	86,1
Південно-Західний	432,4	477,2	640,3	723,2
Дніпропетровська	151,6	245,9	332,3	421,8
Донецька	498,0	764,8	986,1	1087,5
Запорізька	106,1	163,3	255,3	300,1
Кіровоградська	21,2	21,3	28,8	37,4
Луганська	176,8	327,2	418,4	499,0
Полтавська	20,9	23,8	36,7	45,0
Сумська	89,1	103,4	97,4	112,7
Харківська	191,4	289,1	381,4	407,6
Донецько-Придніпровський	1255,1	1938,8	2536,5	2911,1
Кримська	125,9	198,7	258,9	296,5
Миколаївська	78,1	120,1	142,8	163,7
Одеська	139,6	212,0	308,6	368,9
Херсонська	44,4	71,0	99,6	115,0
Південний	388,0	601,8	809,9	944,1
Україна	2075,5	3017,8	3986,7	4578,4

Таблиця 8.
Динаміка чисельності російськомовних українців
(тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Вінницька	1,8	9,38	8,1	38,57	3,8	13,52	12,7	66,15
Волинська	-0,1	1,92	0,6	11,76	0,6	10,53	1,1	21,15
Житомирська	4,5	21,63	14,0	55,34	3,1	7,89	21,6	103,84
Закарпатська	0,4	8,89	1,8	36,73	2,6	38,81	4,8	106,67
Івано-Франківська	1,0	21,28	1,2	21,05	0,9	13,04	3,1	65,96
Київ	52,2	28,02	95,7	40,13	61,3	18,34	209,2	112,29
Київська	1,2	7,55	10,1	59,06	7,7	28,31	19,0	119,50
Львівська	0,0	0,00	0,2	0,64	-4,3	-13,74	-4,1	-13,18
Рівненська	0,1	1,69	2,2	36,67	1,1	13,41	3,4	57,63
Тернопільська	-0,5	-15,15	0,3	10,71	-0,3	-9,68	-0,5	-15,15
Хмельницька	-0,7	-5,34	6,3	50,81	4,3	22,99	9,9	75,57
Черкаська	0,7	4,76	7,1	46,10	6,8	30,22	14,6	99,32
Чернівецька	2,2	27,16	3,7	35,92	3,5	25,00	9,4	116,04
Чернігівська	-18,1	-18,17	12,7	15,58	-8,1	-8,60	-13,5	-13,55
Південно-Західний	44,8	10,36	163,1	34,18	82,9	12,95	290,8	67,25
Дніпропетровська	94,3	62,20	86,4	35,14	89,5	26,93	270,2	178,23
Донецька	266,8	53,57	221,3	28,94	101,4	10,28	589,5	118,37
Запорізька	57,2	49,67	92,0	56,34	44,8	17,54	194,0	182,84
Кіровоградська	0,1	0,47	7,5	35,21	8,6	29,86	16,2	76,42
Луганська	150,4	85,07	91,2	27,87	80,6	19,26	322,2	182,24
Полтавська	2,9	13,88	12,9	54,20	8,3	22,62	24,1	115,31
Сумська	14,3	16,04	-6,0	-5,80	15,3	15,71	23,6	26,49
Харківська	97,7	51,04	92,3	31,93	26,2	6,87	216,2	112,96
Донецько-Придніпровський	683,7	54,47	597,7	30,83	374,6	14,77	1656,0	131,94
Кримська	72,8	57,82	60,2	30,29	37,6	14,52	170,6	135,50
Миколаївська	42,0	53,77	22,7	18,90	20,9	14,63	85,6	109,60
Одеська	72,4	51,86	96,6	45,57	60,3	19,54	229,3	164,25
Херсонська	26,6	59,91	28,6	40,28	15,4	15,46	70,6	159,01
Південний	213,8	55,10	208,1	34,58	134,2	16,57	556,1	143,32
Україна	942,3	45,40	968,9	32,11	591,7	14,84	2502,9	120,59

Таблиця 9.
Чисельність росіян (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	93,5	102,8	109,4	112,5
Волинська	37,1	39,8	43,8	46,9
Житомирська	87,0	100,6	112,2	121,4
Закарпатська	29,6	35,2	41,3	49,5
Івано-Франківська	37,9	46,5	49,8	57,0
Київ	254,3	373,6	474,4	536,7
Київська	82,4	111,5	146,7	167,9
Львівська	181,1	199,8	194,3	195,1
Рівненська	39,1	44,6	51,8	53,6
Тернопільська	26,9	26,3	25,7	26,6
Хмельницька	61,6	69,1	76,3	88,0
Черкаська	66,9	87,7	105,6	122,3
Чернівецька	51,3	53,4	59,3	63,1
Чернігівська	61,1	73,5	87,6	96,6
Південно-Західний	1109,8	1364,3	1578,3	1737,2
Дніпропетровська	466,0	697,3	834,6	935,8
Донецька	1601,2	1987,2	2225,4	2316,1
Запорізька	379,1	514,0	606,3	664,1
Кіровоградська	102,2	115,8	129,4	144,1
Луганська	950,0	1148,3	1222,0	1279,0
Полтавська	83,3	123,2	157,2	179,0
Сумська	167,6	176,6	182,3	190,1
Харківська	665,5	829,4	966,3	1054,2
Донецько-Придніпровський	4414,9	5591,8	6323,6	6762,4
Кримська	858,3	1220,5	1461,0	1629,5
Миколаївська	139,2	184,9	223,9	258,0
Одеська	440,4	578,2	656,3	719,0
Херсонська	128,2	186,6	228,5	249,5
Південний	1566,1	2170,2	2569,7	2856,0
Україна	7090,8	9126,3	10471,6	11355,6

Таблиця 10.
Динаміка чисельності росіян (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Вінницька	9,3	9,94	6,6	6,42	3,1	2,83	19,0	20,32
Волинська	2,7	7,27	4,0	10,05	3,1	7,08	9,8	26,42
Житомирська	13,6	15,63	11,6	11,53	9,2	8,19	34,4	39,54
Закарпатська	5,6	18,91	6,1	17,32	8,2	19,86	19,9	67,57
Івано-Франківська	8,6	22,69	3,3	7,09	7,2	14,45	19,1	50,42
Київ	119,3	46,91	100,8	26,98	62,3	13,13	282,4	111,0
Київська	29,1	35,31	35,2	31,56	31,56	21,2	85,5	103,7
Львівська	18,7	10,32	-5,5	-2,75	0,8	0,41	14,0	7,73
Рівненська	5,5	14,06	7,2	16,14	1,8	3,47	14,5	37,08
Тернопільська	-0,6	-2,23	-0,6	-2,28	0,9	3,50	-0,3	-1,12
Хмельницька	7,5	12,17	7,2	10,42	11,7	15,55	26,4	42,85
Черкаська	20,8	31,09	17,9	20,18	16,7	15,81	55,4	82,81
Чернівецька	2,1	4,09	5,9	11,04	3,8	6,57	11,8	23,00
Чернігівська	12,4	20,29	14,1	19,18	9,0	10,27	35,5	58,10
Південно-Західний	254,5	22,94	214,0	15,69	158,9	10,07	627,4	56,53
Дніпропетровська	231,3	49,63	137,3	19,69	101,2	12,12	469,8	100,8
Донецька	386,0	24,11	238,2	11,99	90,7	4,08	714,9	44,64
Запорізька	134,9	38,64	92,3	17,91	57,8	9,53	285,0	75,18
Кіровоградська	13,6	13,30	13,6	11,74	14,7	11,36	41,9	40,99
Луганська	198,3	20,87	73,7	6,41	57,0	4,63	329,0	34,63
Полтавська	39,9	47,91	34,0	27,06	21,8	13,86	95,7	114,9
Сумська	9,0	5,37	5,7	3,23	7,8	4,28	22,5	13,42
Харківська	163,9	24,63	136,9	16,49	87,8	9,08	388,7	58,40
Донецько-Придніпровський	1176,9	26,66	731,8	13,09	438,8	6,94	2347,5	53,17
Кримська	362,2	42,19	240,5	19,41	168,5	11,53	771,2	89,85
Миколаївська	45,7	32,83	39,0	21,09	34,1	15,23	118,8	85,34
Одеська	137,8	31,29	78,1	13,68	62,7	9,55	278,6	63,25
Херсонська	58,4	45,55	41,9	22,45	21,0	9,19	121,3	94,61
Південний	604,1	38,57	399,5	18,41	286,3	11,14	1289,9	82,24
Україна	2035,5	28,71	1345,3	14,74	884,0	8,44	4264,8	60,14

Таблиця 11.
Чисельність україномовних росіян (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	5,2	4,2	4,1	5,4
Волинська	1,6	1,8	1,8	2,7
Житомирська	6,9	8,0	8,2	9,6
Закарпатська	0,4	0,8	1,0	1,9
Івано-Франківська	1,2	1,3	1,6	2,2
Київ	1,5	3,5	4,3	6,9
Київська	5,6	5,5	6,2	7,9
Львівська	2,7	3,6	4,0	5,7
Рівненська	1,7	2,1	2,8	3,2
Тернопільська	1,5	1,5	1,4	2,0
Хмельницька	4,2	3,9	3,8	5,4
Черкаська	3,8	3,8	3,6	5,6
Чернівецька	0,7	1,0	1,2	1,6
Чернігівська	2,6	2,6	2,3	3,4
Південно-Західний	39,7	43,6	46,4	63,7
Дніпропетровська	14,7	15,5	15,8	20,9
Донецька	13,8	14,0	13,3	13,0
Запорізька	8,4	8,0	9,0	11,3
Кіровоградська	5,0	4,7	4,8	6,5
Луганська	10,1	10,2	9,3	9,8
Полтавська	6,2	5,1	5,7	7,4
Сумська	4,6	3,9	4,1	5,2
Харківська	12,9	13,1	14,3	15,6
Донецько-Придніпровський	75,7	74,5	76,3	89,8
Кримська	0,4	1,0	0,8	1,2
Миколаївська	4,5	5,4	4,4	6,6
Одеська	4,5	4,8	5,4	6,5
Херсонська	5,8	6,0	7,0	9,7
Південний	15,2	17,2	17,6	24,0
Україна	130,6	135,3	140,3	177,5

Таблиця 12.
Динаміка чисельності україномовних росіян (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Вінницька	-1,0	-19,2	-0,1	-2,38	1,3	31,70	0,2	3,84
Волинська	0,2	12,50	0,0	0,00	0,9	50,00	1,1	68,75
Житомирська	1,1	15,94	0,2	2,50	1,4	17,03	2,7	39,13
Закарпатська	0,4	100,0	0,2	25,00	0,9	90,00	1,5	375,0
Івано-Франківська	0,1	8,33	0,3	23,08	0,6	37,50	1,0	83,33
Київ	2,0	133,3	0,8	22,86	2,6	60,47	5,4	360,0
Київська	-0,1	-1,79	0,7	12,73	1,7	27,42	2,3	41,07
Львівська	0,9	33,33	0,4	11,11	1,7	42,50	3,0	111,1
Рівненська	0,4	23,53	0,7	33,33	0,4	14,29	1,5	88,24
Тернопільська	0,0	0,00	-0,1	-6,67	0,6	42,86	0,5	33,33
Хмельницька	-0,3	-7,14	-0,1	-2,56	1,6	42,11	1,2	28,57
Черкаська	0,0	0,00	-0,2	-5,26	2,0	55,56	1,8	47,37
Чернівецька	0,3	42,86	0,2	20,00	0,4	33,33	0,9	128,6
Чернігівська	0,0	0,00	-0,3	-11,54	1,1	47,83	0,8	30,77
Південно-Західний	3,9	9,82	2,8	6,42	17,3	37,28	24,0	60,45
Дніпропетровська	0,8	5,44	0,3	1,94	5,1	32,28	6,2	42,18
Донецька	0,2	1,44	-0,7	-5,00	-0,3	-2,26	-0,8	-5,80
Запорізька	-0,4	-4,76	1,0	12,50	2,3	25,56	2,9	34,52
Кіровоградська	-0,3	-6,00	0,1	2,13	1,7	35,42	1,5	30,00
Луганська	0,1	0,99	-0,9	-3,82	0,5	5,38	-0,3	-2,97
Полтавська	-1,1	-17,7	0,6	11,76	1,7	29,82	1,2	19,35
Сумська	-0,7	-15,2	0,2	5,13	1,1	26,83	0,6	13,04
Харківська	0,2	1,55	1,2	9,16	1,3	9,09	2,7	20,93
Донецько-Придніпровський	-1,2	-1,58	1,8	2,42	13,5	17,69	14,1	18,63
Кримська	0,6	150,0	-0,2	-20,00	0,4	50,00	0,8	200,0
Миколаївська	0,9	20,00	-1,0	-18,52	2,2	50,00	2,1	46,67
Одеська	0,3	6,67	0,6	12,50	1,1	20,37	2,0	44,44
Херсонська	0,2	3,45	1,0	16,67	2,7	38,57	3,9	67,24
Південний	2,0	13,16	0,4	2,33	6,4	36,36	8,8	57,89
Україна	4,7	3,60	5,0	3,70	37,2	26,51	46,9	35,91

Таблиця 13.
Чисельність російськомовних росіян (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	88,3	98,6	105,2	107,1
Волинська	35,4	38,0	42,0	44,1
Житомирська	80,0	92,6	103,9	111,8
Закарпатська	29,2	34,3	40,6	47,4
Івано-Франківська	36,7	45,2	48,2	54,8
Київ	252,7	370,0	470,1	529,7
Київська	76,8	106,0	140,4	160,0
Львівська	178,3	196,1	190,3	189,3
Рівненська	37,3	42,5	49,0	50,4
Тернопільська	25,4	24,9	24,3	24,6
Хмельницька	57,4	65,3	72,4	82,5
Черкаська	63,0	83,8	102,0	116,7
Чернівецька	50,5	52,3	57,9	61,4
Чернігівська	58,5	70,8	85,2	93,2
Південно-Західний	1069,8	1320,6	1531,7	1673,1
Дніпропетровська	451,2	681,7	818,7	914,6
Донецька	1587,4	1973,1	2212,0	2301,2
Запорізька	370,6	505,9	597,2	652,7
Кіровоградська	97,2	111,0	124,5	137,5
Луганська	939,8	1138,0	1212,7	1269,0
Полтавська	77,1	118,0	151,5	171,5
Сумська	163,0	172,7	178,0	184,8
Харківська	652,5	816,3	952,0	1038,6
Донецько-Придніпровський	4339,0	5516,8	6246,8	6669,9
Кримська	857,8	1219,4	1460,0	1626,8
Миколаївська	134,7	179,4	219,4	251,2
Одеська	435,2	572,8	650,3	711,8
Херсонська	122,4	180,5	221,4	239,7
Південний	1550,1	2152,1	2551,1	2829,5
Україна	6958,9	8989,5	10329,6	11172,5

Таблиця 14.

Динаміка чисельності російськомовних росіян (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Вінницька	10,3	11,66	6,6	6,69	1,9	1,81	18,8	21,29
Волинська	2,6	7,34	4,0	10,53	2,1	5,00	8,7	24,57
Житомирська	12,6	15,75	11,3	12,20	7,9	7,60	31,8	39,75
Закарпатська	5,1	17,81	6,3	18,36	6,8	16,69	18,2	62,32
Івано-Франківська	8,5	23,16	3,0	6,63	6,6	13,69	18,1	49,31
Київ	117,2	46,41	100,1	27,05	59,6	12,68	277,0	109,61
Київська	29,2	38,02	34,4	32,45	19,6	13,96	83,2	108,33
Львівська	17,8	9,98	-5,8	-2,95	-1,0	-0,52	11,0	6,17
Рівненська	5,2	13,94	6,5	15,29	1,4	2,85	13,1	35,12
Тернопільська	-0,5	-1,97	-0,6	-2,41	0,3	1,23	-0,8	-3,15
Хмельницька	7,9	13,76	7,1	10,87	10,1	13,95	25,1	43,73
Черкаська	20,8	33,01	18,2	21,72	14,7	14,41	53,7	85,24
Чернівецька	1,8	3,56	5,6	10,70	3,5	6,04	10,9	21,58
Чернігівська	12,3	21,02	14,4	20,34	8,0	9,39	34,7	59,31
<i>Південно-Західний</i>	250,8	23,44	211,1	15,99	141,4	9,23	603,9	56,38
Дніпропетровська	230,5	51,08	137,0	20,9	95,9	11,71	463,4	100,27
Донецька	385,7	24,29	238,9	12,10	89,2	4,03	713,8	44,96
Запорізька	135,3	36,50	91,3	18,04	55,5	9,29	282,1	76,11
Кіровоградська	13,8	14,20	13,5	12,16	13,0	10,44	40,3	41,46
Луганська	198,2	21,09	74,7	6,56	56,3	4,64	329,2	35,03
Полтавська	40,9	53,04	33,5	28,39	20,0	13,20	94,4	122,44
Сумська	9,7	5,95	5,3	3,07	6,8	3,82	21,8	13,37
Харківська	163,8	25,10	135,7	16,62	86,6	9,09	386,1	59,17
<i>Донецько-Придніпровський</i>	1177,8	27,14	730,0	13,23	423,1	6,77	2330,9	53,72
Кримська	361,6	42,15	240,6	19,73	166,8	11,42	769,0	89,64
Миколаївська	44,7	33,18	40,0	22,29	31,8	14,49	116,5	86,49
Одеська	137,6	31,62	77,5	13,53	61,5	9,45	276,6	63,55
Херсонська	58,1	47,46	40,9	22,66	18,3	8,26	117,3	95,33
<i>Південний</i>	602,0	38,84	399,0	18,54	278,4	10,91	1279,4	82,54
<i>Україна</i>	2030,6	29,18	1340,1	14,91	842,9	8,16	4213,6	60,54

Таблиця 15.

Чисельність україномовного населення (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	1979,5	1961,5	1862,1	1741,8
Волинська	841,7	923,8	960,4	1000,1
Житомирська	1438,5	1456,9	1401,4	1340,2
Закарпатська	681,5	804,1	896,0	972,8
Івано-Франківська	1042,0	1187,7	1262,5	1340,8
Київ	482,6	827,3	1123,1	1482,3
Київська	1601,5	1685,6	1728,9	1709,7
Львівська	1818,3	2134,4	2298,6	2464,7
Рівненська	869,2	988,1	1049,5	1093,8
Тернопільська	1049,7	1119,2	1129,8	1132,1
Хмельницька	1502,3	1504,0	1435,7	1389,4
Черкаська	1405,7	1416,7	1401,7	1360,9
Чернівецька	527,0	584,7	632,5	666,2
Чернігівська	1373,2	1385,9	1297,6	1211,3
<i>Південно-Західний</i>	16611,4	17975,6	18478,7	18909,0
Дніпропетровська	1974,5	2271,1	2341,1	2368,3
Донецька	1893,2	1853,8	1656,6	1622,7
Запорізька	905,2	1013,1	1001,4	1023,2
Кіровоградська	1070,3	1100,6	1062,3	1023,3
Луганська	1253,8	1193,2	1066,4	996,0
Полтавська	1513,0	1541,4	1528,6	1502,2
Сумська	1247,6	1213,8	1175,1	1114,3
Харківська	1558,5	1596,5	1589,4	1604,7
<i>Донецько-Придніпровський</i>	11415,8	11781,4	11420,9	11258,7
Кримська	143,1	285,0	290,7	330,1
Миколаївська	755,2	796,7	829,8	853,3
Одеська	1001,6	1116,5	1089,9	1081,8
Херсонська	635,2	746,8	807,6	838,0
<i>Південний</i>	2535,2	2945,0	3017,9	3104,2
<i>Україна</i>	30562,3	32702,0	32917,5	33217,9

Таблиця 16.
Динаміка чисельності україномовного населення
(тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	Тис.	%	Тис.	%	Тис.	%	Тис.	%
Вінницька	-18,0	-0,91	-99,4	-5,07	-120,3	-6,46	-237,7	-12,01
Волинська	82,1	9,75	36,6	3,96	39,7	4,13	158,4	18,82
Житомирська	18,4	1,28	-55,5	-3,81	-61,2	-4,37	-98,3	-6,83
Закарпатська	122,6	17,99	91,9	11,43	76,8	8,57	291,3	42,74
Івано-Франківська	145,7	13,98	74,8	6,30	78,3	6,20	298,8	28,68
Київ	344,7	71,43	295,8	35,75	359,2	31,98	999,7	207,14
Київська	84,1	5,25	43,3	2,57	-19,2	-1,11	108,2	6,76
Львівська	316,1	17,38	164,2	7,69	166,1	7,23	646,4	35,55
Рівненська	118,9	13,68	61,4	6,21	44,3	4,22	224,6	25,84
Тернопільська	69,5	6,62	10,6	0,94	2,3	0,20	82,4	7,85
Хмельницька	1,7	0,11	-68,3	-4,54	-46,3	-3,22	-112,9	-7,51
Черкаська	11,0	0,78	-15,0	-1,06	-40,8	-2,91	-44,8	-3,19
Чернівецька	57,7	10,95	47,8	8,17	33,7	5,33	139,2	26,41
Чернігівська	12,7	0,92	-88,3	-6,37	-86,3	-6,65	-161,9	-11,79
Південно-Західний	1364,2	8,21	503,1	2,80	430,3	2,33	2297,6	13,83
Дніпропетровська	296,6	15,02	70,0	3,08	27,2	1,16	393,8	19,94
Донецька	-39,4	-2,08	-197,2	-10,64	-33,9	-2,04	-270,5	-14,29
Запорізька	107,9	11,92	-11,7	-1,15	21,8	2,18	118,0	13,04
Кіровоградська	30,3	2,83	-38,3	-3,48	-39,0	-3,67	-47,0	-4,39
Луганська	-60,6	-4,83	-126,8	-10,63	-70,4	-6,60	-257,8	-20,56
Полтавська	28,4	1,88	-12,8	-0,83	-26,4	-1,73	-10,8	-0,71
Сумська	-33,8	-2,71	-38,7	-3,19	-60,8	-5,17	-133,3	-10,68
Харківська	38,0	2,44	-7,1	-0,44	15,4	0,97	46,2	2,96
Донецько-Придніпровський	365,6	3,20	-360,5	-3,06	-162,2	-1,42	-157,1	-1,38
Кримська	141,9	99,16	5,7	2,00	39,4	13,55	187,0	130,68
Миколаївська	41,5	5,49	33,1	4,15	23,5	2,83	98,1	12,99
Одеська	114,9	11,47	-26,6	-2,38	-8,1	-0,74	80,2	8,01
Херсонська	111,6	17,57	60,8	8,14	30,4	3,76	202,8	31,93
Південний	409,9	16,17	72,9	2,48	86,3	2,86	569,1	22,45
Україна	2139,7	7,00	215,5	0,66	354,4	1,08	2709,6	8,87

Таблиця 17.
Чисельність російськомовного населення (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	137,4	151,8	163,6	165,8
Волинська	44,5	46,8	51,4	54,2
Житомирська	136,5	153,4	178,4	185,3
Закарпатська	38,2	43,9	52,4	62,5
Івано-Франківська	45,7	55,7	59,7	67,3
Київ	593,9	775,2	961,3	1058,0
Київська	105,9	137,5	182,8	210,3
Львівська	245,4	262,7	251,7	240,4
Рівненська	48,5	53,8	62,6	64,8
Тернопільська	31,3	30,1	29,5	29,4
Хмельницька	87,4	93,4	107,1	121,2
Черкаська	90,3	110,9	135,9	157,5
Чернівецька	82,4	86,0	92,7	108,8
Чернігівська	172,4	165,9	193,2	191,2
Південно-Західний	1858,8	2167,2	2522,7	2716,7
Дніпропетровська	702,9	1035,4	1258,4	1441,0
Донецька	2390,6	2965,2	3424,1	3593,8
Запорізька	522,0	734,5	920,8	1012,5
Кіровоградська	130,3	143,3	164,1	186,0
Луганська	1162,7	1520,7	1687,3	1778,0
Полтавська	112,1	156,1	203,5	230,9
Сумська	261,1	284,4	283,1	304,8
Харківська	940,9	1202,8	1424,8	1544,0
Донецько-Придніпровський	6123,2	8042,4	9366,2	10110,0
Кримська	1037,6	1491,2	1800,1	2008,6
Миколаївська	244,8	233,6	394,1	448,3
Одеська	725,2	948,9	1122,2	1235,1
Херсонська	182,5	270,5	341,9	376,1
Південний	2190,1	3044,2	3658,7	4071,6
Україна	10172,1	13253,8	15547,6	16898,3

Таблиця 18.
Динаміка чисельності російськомовного населення
(тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. Осіб	%
Вінницька	14,4	10,48	11,8	7,77	2,2	1,34	28,4	20,67
Волинська	2,3	5,17	4,6	9,83	2,8	5,44	9,7	21,80
Житомирська	16,9	12,38	25,0	16,30	6,9	3,87	48,8	35,75
Закарпатська	5,7	14,92	8,5	19,36	10,1	19,27	24,3	63,61
Івано-Франківська	10,0	21,88	4,0	7,18	7,6	12,73	21,6	47,26
Київ	181,4	30,54	186,1	24,00	96,7	10,06	464,1	78,14
Київська	31,6	29,84	45,3	32,94	27,5	15,04	104,4	98,58
Львівська	17,3	7,05	-11,0	-4,19	-11,3	-4,49	-5,0	-2,04
Рівненська	5,3	10,93	8,8	16,36	2,2	3,51	16,3	33,61
Тернопільська	-1,2	-3,83	-0,6	-1,99	-0,1	-0,34	-1,9	-6,07
Хмельницька	6,0	6,86	13,7	14,67	14,1	13,17	33,8	38,67
Черкаська	20,6	22,81	25,0	22,54	21,6	15,89	67,2	74,42
Чернівецька	3,6	4,37	6,7	7,79	16,1	17,37	26,4	32,04
Чернігівська	-6,5	-3,77	27,3	16,46	-2,0	-1,03	18,8	10,90
Південно-Західний	308,4	16,59	355,5	16,40	194,0	7,69	857,9	46,15
Дніпропетровська	332,5	47,30	223,0	21,54	182,6	14,51	738,1	105,01
Донецька	674,6	29,45	458,9	15,48	169,7	4,96	1303,2	56,86
Запорізька	212,5	40,71	186,3	25,36	91,7	9,96	490,5	93,97
Кіровоградська	13,0	9,98	20,8	14,52	21,9	13,34	55,7	42,75
Луганська	358,0	30,79	166,6	10,96	90,7	5,38	615,3	52,92
Полтавська	44,0	39,25	47,4	30,37	27,4	13,46	118,8	105,98
Сумська	23,3	8,92	-1,3	-0,46	21,7	7,67	43,7	16,74
Харківська	261,9	27,84	222,0	18,46	119,2	8,37	603,1	64,10
Донецько-Придніпровський	1919,2	31,34	1323,8	16,46	743,8	7,94	3986,8	65,11
Кримська	453,6	43,72	308,9	20,71	208,5	11,58	971,0	93,58
Миколаївська	88,8	36,27	60,5	18,14	54,2	13,75	203,5	83,13
Одеська	223,7	30,84	173,3	18,26	112,9	10,06	509,9	70,31
Херсонська	88,0	48,22	71,4	26,40	34,2	10,0	193,6	106,08
Південний	854,1	39,0	614,5	20,19	412,9	11,29	1881,5	85,91
Україна	3081,7	30,30	2293,8	17,31	1350,7	8,69	6726,2	66,12

Таблиця 19.
Питома вага серед населення України українців (1)
та україномовного населення (2), (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	91,80	92,49	91,97	92,0	91,83	91,31	90,68	91,52
Волинська	94,55	94,52	94,89	94,79	94,63	94,56	94,60	94,49
Житомирська	84,50	89,70	85,07	89,55	84,90	87,94	84,94	87,16
Закарпатська	74,56	74,06	76,46	76,08	77,73	77,52	78,41	78,01
Івано-Франківська	94,80	95,19	94,99	95,06	95,25	95,16	95,02	94,87
Київ	60,11	43,69	64,76	50,70	68,66	52,97	72,45	57,62
Київська	93,18	93,15	92,09	91,90	90,57	89,80	89,39	88,38
Львівська	86,26	86,25	87,46	87,18	89,85	89,03	90,36	90,13
Рівненська	93,37	93,84	93,50	94,32	93,14	93,89	93,26	93,95
Тернопільська	94,89	96,69	96,60	97,09	96,64	97,22	96,77	97,26
Хмельницька	90,16	93,22	90,87	93,10	90,81	92,26	90,34	91,31
Черкаська	93,99	93,53	92,84	92,29	91,74	90,71	90,46	89,09
Чернівецька	66,94	68,20	68,77	69,20	70,17	70,55	70,80	70,81
Чернігівська	94,46	88,37	93,14	88,71	92,58	86,57	91,45	85,73
Південно-Західний	87,83	87,26	87,81	86,88	87,63	85,86	87,48	85,41
Дніпропетровська	77,74	73,0	74,84	67,33	72,75	64,36	71,56	61,99
Донецька	55,58	44,41	53,08	37,89	50,92	32,16	50,76	30,54
Запорізька	68,28	61,84	66,64	57,96	63,39	51,36	63,06	49,33
Кіровоградська	88,66	87,79	88,13	87,31	86,90	85,57	85,25	83,32
Луганська	57,75	51,13	54,77	43,38	52,86	38,15	51,87	34,86
Полтавська	93,44	92,72	91,23	90,34	89,41	87,78	87,87	85,90
Сумська	87,91	82,43	87,20	80,67	86,50	80,21	85,49	78,04
Харківська	68,81	61,84	66,14	56,84	64,24	52,25	62,78	50,54
Донецько-Придніпровський	70,67	64,26	67,85	58,74	65,87	54,35	64,77	51,90
Кримська	22,28	11,91	26,45	15,71	25,62	13,61	25,75	13,66
Миколаївська	81,16	74,49	78,87	69,38	77,48	65,13	75,55	64,24
Одеська	55,82	49,42	54,99	46,72	54,67	43,11	54,59	41,22
Херсонська	81,06	77,06	78,33	72,50	76,70	69,24	75,74	67,74
Південний	56,91	50,04	54,96	46,15	53,53	42,66	52,48	40,74
Україна	76,81	73,0	74,87	69,39	73,55	66,35	72,73	64,67

Таблиця 20.

Питома вага серед населення України росіян (1) та російськомовного населення (2), (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	4,36	6,41	4,82	7,12	5,36	8,02	5,85	8,63
Волинська	4,16	4,99	4,08	4,80	4,31	5,06	4,43	5,12
Житомирська	5,42	8,51	6,18	9,43	7,04	11,19	7,89	12,05
Закарпатська	3,21	4,15	3,33	4,15	3,57	4,53	3,97	5,02
Івано-Франківська	3,46	4,17	3,72	4,45	3,75	4,49	4,03	4,76
Київ	23,03	53,78	22,89	47,50	22,38	45,34	20,86	41,13
Київська	4,79	6,16	6,07	7,49	7,61	9,49	8,68	10,87
Львівська	8,59	11,64	8,18	10,81	7,56	9,79	7,15	8,07
Рівненська	4,22	5,23	4,26	5,13	4,63	5,60	4,60	5,56
Тернопільська	2,47	2,93	2,28	2,61	2,21	2,53	2,28	2,52
Хмельницька	3,82	5,42	4,27	5,78	4,90	6,88	5,78	7,96
Черкаська	4,45	6,00	5,71	7,22	6,60	8,78	8,00	10,31
Чернівецька	6,62	10,64	6,32	10,17	6,61	10,34	6,70	11,56
Чернігівська	3,93	11,09	4,72	10,63	5,84	12,89	6,83	13,53
<i>Південно-Західний</i>	5,83	9,76	6,59	10,47	7,33	11,72	7,85	12,27
Дніпропетровська	17,19	25,98	20,85	30,97	22,93	34,58	24,18	37,24
Донецька	34,35	53,74	40,62	60,11	42,43	66,48	43,63	67,36
Запорізька	25,89	35,66	29,41	42,02	31,45	47,22	32,02	48,81
Кіровоградська	8,39	10,69	9,19	11,36	10,42	13,21	11,73	15,14
Луганська	38,79	47,41	41,84	55,29	43,87	60,52	44,76	62,23
Полтавська	5,10	6,62	7,22	9,14	9,02	11,68	10,23	13,20
Сумська	11,06	17,24	11,73	18,90	12,44	19,46	13,31	21,35
Харківська	26,40	37,29	29,38	42,45	31,79	46,87	33,20	48,63
<i>Донецько-Придніпровський</i>	24,85	34,47	27,88	40,10	30,09	44,57	31,18	46,61
Кримська	71,43	86,35	67,30	82,22	68,40	84,27	67,04	82,64
Миколаївська	13,73	24,14	16,10	29,05	18,00	31,74	19,42	33,74
Одеська	21,73	35,78	24,10	39,63	25,96	44,38	27,39	47,06
Херсонська	15,15	22,14	18,11	26,25	19,59	29,40	20,17	30,40
<i>Південний</i>	30,91	43,23	34,01	47,71	36,33	51,72	37,48	53,43
<i>Україна</i>	16,94	24,30	19,37	28,12	21,11	31,34	22,07	32,84

Таблиця 21.

Частки україномовних (1) та російськомовних (2) серед українців (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	99,02	0,97	98,92	1,07	98,49	1,50	98,17	1,81
Волинська	99,37	0,62	99,44	0,55	99,41	0,59	99,37	0,63
Житомирська	98,45	1,53	98,17	1,83	97,09	2,90	96,75	3,24
Закарпатська	98,45	0,65	98,71	0,60	98,77	0,74	98,44	0,95
Івано-Франківська	99,54	0,45	99,52	0,48	99,44	0,54	99,42	0,58
Київ	71,92	28,06	77,42	22,56	77,03	22,96	78,75	21,22
Київська	99,00	0,99	98,98	1,01	98,43	1,56	97,97	2,02
Львівська	98,25	1,71	98,53	1,45	98,63	1,36	98,90	1,09
Рівненська	99,22	0,68	99,37	0,61	99,18	0,78	99,13	0,85
Хмельницька	99,10	0,90	99,15	0,84	98,67	1,32	98,32	1,67
Черкаська	98,95	1,04	98,92	1,08	98,41	1,58	97,86	2,12
Чернівецька	98,34	1,56	98,10	1,77	97,63	2,22	97,25	2,62
Чернігівська	93,21	6,78	94,43	5,57	93,20	6,79	93,32	6,66
Тернопільська	99,67	0,32	99,74	0,25	99,72	0,27	99,74	0,24
<i>Південно-Західний</i>	97,36	2,59	97,33	2,63	96,55	3,40	96,22	3,73
Дніпропетровська	92,78	7,21	90,13	9,86	87,44	12,55	84,75	15,23
Донецька	78,96	21,03	70,54	29,45	62,39	37,60	59,53	40,37
Запорізька	89,37	10,61	85,98	14,02	79,47	20,52	77,03	22,94
Кіровоградська	98,02	1,96	98,07	1,92	97,32	2,67	96,41	3,57
Луганська	87,51	12,48	78,27	21,71	71,58	28,41	66,32	33,66
Полтавська	98,62	1,37	98,47	1,53	97,63	2,35	97,06	2,92
Сумська	93,30	6,69	92,10	7,88	92,30	7,69	90,75	9,23
Харківська	88,95	11,03	84,53	15,46	80,46	19,53	79,53	20,45
<i>Донецько-Придніпровський</i>	90,00	10,00	85,75	14,25	81,69	18,31	79,25	20,74
Кримська	52,93	47,03	58,66	41,33	52,69	47,30	52,55	47,37
Миколаївська	90,49	9,49	86,73	13,26	85,15	14,83	83,64	16,34
Одеська	87,48	12,41	83,76	16,13	77,60	22,33	74,23	25,74
Херсонська	93,35	6,64	91,18	8,80	88,86	11,13	87,71	12,27
<i>Південний</i>	86,50	13,46	82,81	17,16	78,58	21,39	76,34	23,61
<i>Україна</i>	93,51	6,45	91,42	8,55	89,05	10,92	87,72	12,23

Таблиця 22.
Частки російськомовних (1) та україномовних (2)
серед росіян (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	94,44	5,56	95,91	4,08	96,16	3,76	95,20	4,80
Волинська	95,42	4,32	95,48	4,48	95,89	4,10	94,03	5,76
Житомирська	91,95	7,94	92,05	7,90	92,60	7,35	92,09	7,91
Закарпатська	98,65	1,19	97,44	2,27	97,31	2,36	95,76	3,84
Івано-Франківська	96,83	3,11	97,20	2,80	96,79	3,15	96,14	3,86
Київ	99,37	0,60	99,04	0,95	99,09	0,91	98,69	1,29
Київська	93,20	6,79	95,07	4,93	95,71	4,24	95,29	4,71
Львівська	98,45	1,52	98,15	1,80	97,94	2,04	97,03	2,92
Рівненська	95,40	4,36	95,29	4,72	94,59	5,32	94,03	5,97
Тернопільська	94,42	5,40	94,68	5,21	94,55	5,32	92,48	7,52
Хмельницька	93,18	6,74	94,50	5,42	94,89	5,02	93,75	6,14
Черкаська	94,17	5,74	95,55	4,34	96,59	3,39	95,42	4,58
Чернівецька	98,44	1,42	97,94	1,84	97,64	2,06	97,31	2,54
Чернігівська	95,74	4,19	96,33	3,53	97,26	2,65	96,48	3,52
Південно-Західний	96,40	3,58	96,80	3,19	97,05	2,94	96,31	3,67
Дніпропетровська	96,82	3,16	97,76	2,22	98,09	1,88	97,73	2,23
Донецька	99,14	0,86	99,29	0,70	99,40	0,60	99,36	0,56
Запорізька	97,76	2,22	98,42	1,56	98,50	1,49	98,28	1,69
Кіровоградська	95,11	4,83	95,85	4,08	96,21	3,75	95,42	4,51
Луганська	98,93	1,06	99,10	0,89	99,24	0,76	99,22	0,77
Полтавська	92,56	7,40	95,78	4,16	96,37	3,61	95,81	4,13
Сумська	97,26	2,72	97,79	2,19	97,64	2,27	97,21	2,74
Харківська	98,05	1,94	98,42	1,58	98,52	1,48	98,52	1,48
Донецько-Придніпровський	98,28	1,71	98,66	1,33	98,79	1,21	98,63	1,33
Кримська	99,94	0,05	99,61	0,08	99,93	0,06	99,83	0,07
Миколаївська	96,77	3,22	97,03	2,92	97,99	1,99	97,36	2,56
Одеська	98,82	1,03	99,07	0,83	99,09	0,83	99,00	0,90
Херсонська	95,48	4,51	96,73	3,23	96,89	3,07	96,07	3,89
Південний	98,98	0,97	99,17	0,79	99,28	0,68	99,07	0,84
Україна	98,14	1,84	98,50	1,48	98,64	1,34	98,39	1,56

Таблиця 23.
Частки українців (1) та росіян (2) серед
україномовного населення (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	98,37	0,26	98,89	0,21	99,05	0,22	99,08	0,31
Волинська	98,40	0,19	99,56	0,19	99,58	0,18	99,49	0,27
Житомирська	92,75	0,48	93,25	0,54	93,73	0,58	94,29	0,71
Закарпатська	99,18	0,05	99,20	0,10	99,06	0,11	98,84	0,19
Івано-Франківська	99,13	0,11	99,44	0,11	99,54	0,12	99,57	0,16
Київ	98,94	0,31	98,91	0,42	99,03	0,38	99,01	0,46
Київська	99,04	0,35	99,18	0,32	99,27	0,35	99,09	0,46
Львівська	98,25	0,14	98,53	0,17	98,63	0,17	98,90	0,23
Рівненська	98,72	0,19	98,52	0,21	98,40	0,26	98,40	0,29
Тернопільська	97,82	0,14	98,65	0,13	99,12	0,12	99,24	0,17
Хмельницька	95,84	0,28	96,70	0,26	97,12	0,26	97,28	0,38
Черкаська	99,47	0,27	99,50	0,26	99,53	0,25	99,53	0,41
Чернівецька	96,70	0,13	97,50	0,17	97,10	0,19	97,23	0,24
Чернігівська	99,65	0,19	99,67	0,18	99,67	0,17	99,54	0,28
Південно-Західний	97,99	0,24	98,37	0,24	98,54	0,25	98,57	0,34
Дніпропетровська	98,82	0,74	98,90	0,68	98,88	0,67	99,11	0,88
Донецька	98,77	0,72	98,82	0,75	98,77	0,80	98,80	0,80
Запорізька	98,67	0,92	98,85	0,79	98,70	0,89	98,47	1,10
Кіровоградська	98,90	0,46	98,91	0,42	98,83	0,45	98,64	0,63
Луганська	98,85	0,80	98,83	0,85	98,84	0,87	98,69	0,98
Полтавська	99,38	0,41	99,50	0,33	99,45	0,37	99,27	0,49
Сумська	99,52	0,36	99,56	0,32	99,54	0,34	99,40	0,46
Харківська	98,98	0,82	98,98	0,82	98,87	0,90	98,78	0,97
Донецько-Придніпровський	98,99	0,66	99,05	0,63	99,02	0,67	98,90	0,80
Кримська	99,02	0,28	98,94	0,35	99,21	0,27	99,63	0,36
Миколаївська	98,59	0,59	98,59	0,67	98,77	0,53	98,38	0,77
Одеська	98,21	0,44	98,56	0,43	98,40	0,49	98,22	0,60
Херсонська	98,19	0,91	98,51	0,80	98,43	0,86	98,06	1,15
Південний	98,37	0,60	98,61	0,58	98,59	0,58	98,34	0,77
Україна	98,39	0,42	98,64	0,41	98,71	0,42	98,66	0,53

Таблиця 24.
Частки українців (1) та росіян (2)
серед російськомовного населення (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	13,97	64,26	13,83	64,95	17,17	64,30	19,24	64,55
Волинська	11,68	79,55	10,89	81,19	11,08	81,71	11,62	81,36
Житомирська	15,31	59,41	16,49	60,43	22,03	58,24	22,89	60,36
Закарпатська	11,78	76,44	11,16	78,13	12,78	77,48	11,23	75,84
Івано-Франківська	10,28	80,52	10,23	81,15	11,55	80,73	11,58	81,42
Київ	31,36	42,54	30,76	47,72	34,76	48,90	37,38	50,06
Київська	15,02	72,51	12,43	76,37	14,87	76,80	16,54	76,08
Львівська	12,67	72,65	11,83	74,68	12,38	75,57	11,23	78,74
Рівненська	12,16	76,90	11,15	78,99	13,09	78,27	14,35	77,78
Тернопільська	10,54	81,15	9,30	82,72	10,50	82,37	9,51	83,67
Хмельницька	14,98	65,67	13,27	69,91	17,46	67,60	18,96	68,07
Черкаська	16,27	69,76	14,85	75,56	17,55	75,05	20,21	74,09
Чернівецька	9,83	61,28	11,97	60,81	15,10	62,46	16,08	56,43
Чернігівська	57,77	33,93	49,12	42,67	48,28	44,10	45,03	48,74
Південно-Західний	23,26	57,55	22,02	60,93	25,38	60,72	26,62	61,59
Дніпропетровська	21,56	64,20	23,74	65,84	26,40	65,06	29,27	63,46
Донецька	21,74	68,88	25,79	66,22	28,80	64,33	30,26	64,03
Запорізька	20,28	71,01	22,23	68,89	27,72	64,85	29,83	64,46
Кіровоградська	16,27	74,59	14,85	77,45	17,55	75,92	20,21	73,92
Луганська	15,27	80,82	21,44	74,82	24,79	72,46	28,62	71,37
Полтавська	18,64	68,78	15,24	75,59	18,00	74,44	19,49	74,27
Сумська	34,12	62,43	36,42	60,72	34,40	62,87	36,97	60,63
Харківська	20,34	69,34	24,03	67,86	26,76	66,81	26,34	67,26
Донецько-Придніпровський	20,50	70,86	24,11	68,60	27,08	66,70	28,79	65,97
Кримська	12,03	82,67	13,32	81,77	14,38	81,16	14,76	80,99
Миколаївська	31,49	55,02	36,00	53,79	36,18	55,58	36,51	56,03
Одеська	19,25	60,01	22,34	60,37	27,49	57,94	29,86	57,62
Херсонська	24,32	67,06	26,25	66,73	29,13	64,75	30,57	63,73
Південний	17,72	70,78	19,77	70,70	22,14	69,73	23,19	69,49
Україна	20,43	68,41	22,77	67,82	25,64	66,38	27,09	66,17

Таблиця 25.
Питома вага серед населення України україномовних (1)
та російськомовних (2) українців, (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	90,90	0,89	90,98	0,98	90,45	1,38	89,85	1,66
Волинська	93,96	0,58	94,38	0,52	94,17	0,56	94,01	0,59
Житомирська	83,21	1,29	83,52	1,55	82,43	2,46	82,19	2,75
Закарпатська	73,45	0,49	75,48	0,46	76,79	0,58	77,19	0,74
Івано-Франківська	94,37	0,43	94,54	0,45	94,72	0,52	94,47	0,55
Київ	43,24	16,87	50,14	14,61	52,46	15,76	57,06	15,37
Київська	92,26	0,92	91,16	0,93	89,15	1,41	87,58	1,80
Львівська	84,76	1,47	86,58	1,28	88,24	1,22	89,37	0,99
Рівненська	92,64	0,63	92,92	0,57	92,39	0,73	92,45	0,80
Тернопільська	94,58	0,30	95,78	0,24	96,37	0,26	96,52	0,24
Хмельницька	89,35	0,81	90,03	0,77	89,61	1,20	88,83	1,51
Черкаська	93,01	0,98	91,83	1,00	90,28	1,45	88,53	1,92
Чернівецька	65,83	1,04	67,47	1,22	68,51	1,56	68,85	1,86
Чернігівська	88,07	6,41	88,85	5,22	86,29	6,28	85,35	6,09
Південно-Західний	85,51	2,27	85,47	2,31	84,61	2,98	84,18	3,27
Дніпропетровська	72,14	5,60	67,19	7,35	63,62	9,13	60,66	10,90
Донецька	43,84	11,68	37,45	15,63	31,77	19,14	30,18	20,47
Запорізька	61,02	7,24	57,30	9,34	50,69	13,09	48,58	14,47
Кіровоградська	86,91	1,74	86,44	1,69	84,57	2,32	82,19	3,04
Луганська	50,54	7,21	42,87	11,89	37,81	15,01	34,40	17,46
Полтавська	92,15	1,28	89,89	1,39	87,30	2,11	85,28	2,57
Сумська	82,03	5,88	80,31	6,87	79,84	6,64	77,59	7,89
Харківська	61,21	7,59	55,91	10,23	51,70	12,54	49,93	12,84
Донецько-Придніпровський	63,61	7,06	58,18	9,67	53,81	12,07	51,33	13,42
Кримська	11,79	10,48	15,55	10,95	13,50	12,12	13,53	12,20
Миколаївська	73,44	7,70	68,42	10,46	65,92	11,48	63,20	12,32
Одеська	48,53	6,89	46,06	8,87	42,42	12,21	40,49	14,05
Херсонська	75,67	5,39	71,42	6,89	68,15	8,54	66,43	9,30
Південний	49,22	7,66	45,51	9,43	42,06	11,45	40,06	12,39
Україна	71,82	4,96	68,45	6,40	65,50	8,04	63,80	8,90

Таблиця 26.

Питома вага серед населення України україномовних (1)
та російськомовних (2) росіян, (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	0,24	4,12	0,20	4,62	0,20	5,16	0,28	5,57
Волинська	0,18	3,97	0,18	3,90	0,18	4,13	0,25	4,17
Житомирська	0,43	4,99	0,49	5,69	0,51	6,52	0,62	7,27
Закарпатська	0,04	3,17	0,07	3,24	0,08	3,51	0,15	3,80
Івано-Франківська	0,11	3,35	0,10	3,62	0,12	3,63	0,15	3,88
Київ	0,13	22,88	0,21	22,67	0,20	22,17	0,27	20,59
Київська	0,32	4,47	0,30	5,78	0,32	7,29	0,41	8,27
Львівська	0,13	8,46	0,15	8,07	0,16	7,41	0,21	6,94
Рівненська	0,18	4,03	0,20	4,06	0,25	4,38	0,27	4,33
Тернопільська	0,14	2,34	0,13	2,16	0,12	2,09	0,17	2,11
Хмельницька	0,26	3,56	0,24	4,04	0,24	4,65	0,35	5,42
Черкаська	0,25	4,19	0,25	5,46	0,23	6,60	0,37	7,64
Чернівецька	0,09	6,52	0,12	6,19	0,13	6,46	0,17	6,53
Чернігівська	0,17	3,76	0,17	4,54	0,15	5,68	0,24	6,60
Південно-Західний	0,21	5,62	0,21	6,38	0,22	7,12	0,29	7,56
Дніпропетровська	0,54	16,68	0,46	20,39	0,43	22,50	0,54	23,63
Донецька	0,32	37,24	0,29	40,33	0,26	42,95	0,24	43,32
Запорізька	0,57	25,32	0,46	28,95	0,46	30,63	0,54	31,47
Кіровоградська	0,41	7,98	0,37	8,81	0,39	10,03	0,53	11,20
Луганська	0,41	38,32	0,37	41,37	0,33	43,50	0,34	44,42
Полтавська	0,38	4,72	0,30	6,92	0,33	8,70	0,42	9,81
Сумська	0,30	10,77	0,26	11,48	0,28	12,15	0,36	12,95
Харківська	0,51	25,89	0,46	28,88	0,47	31,32	0,49	32,71
Донецько-Придніпровський	0,43	24,42	0,37	27,51	0,36	29,73	0,41	30,75
Кримська	0,03	71,39	0,05	67,24	0,04	68,36	0,05	66,93
Миколаївська	0,44	13,29	0,47	15,63	0,35	17,64	0,50	18,91
Одеська	0,22	21,47	0,20	23,98	0,21	25,72	0,25	27,12
Херсонська	0,70	14,85	0,58	17,52	0,60	18,98	0,78	19,38
Південний	0,30	30,60	0,27	33,73	0,25	36,07	0,31	37,13
Україна	0,31	16,62	0,29	19,08	0,28	20,82	0,34	21,71

Таблиця 27.

Збільшення(зменшення) питомої ваги серед населення
України українців (1) та україномовного населення (2), (у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	-0,17	-0,49	-0,14	-0,69	-1,15	-0,21	-1,12	-0,97
Волинська	0,34	0,27	-0,26	-0,23	-0,03	-0,07	-0,05	-0,03
Житомирська	0,57	-0,15	-0,17	-1,61	0,04	-0,78	0,44	-2,54
Закарпатська	1,90	2,02	1,27	1,44	0,68	0,49	3,85	3,95
Івано-Франківська	0,19	-0,13	0,26	0,10	-0,23	-0,29	0,22	-0,32
Київ	4,65	7,01	3,90	2,27	3,79	4,65	12,34	13,93
Київська	-1,09	-1,25	-1,52	-2,10	-1,18	-1,42	-3,79	-4,77
Львівська	1,20	0,93	2,39	1,85	0,51	1,10	4,10	3,88
Рівненська	0,13	0,48	-0,36	-0,43	0,12	0,06	-0,11	0,11
Тернопільська	1,71	0,40	0,04	0,13	0,13	0,04	1,88	0,57
Хмельницька	0,71	-0,12	-0,06	-0,84	-0,47	-0,95	0,18	-1,91
Черкаська	-1,15	-1,24	-2,56	-1,58	0,18	-1,62	-3,53	-4,44
Чернівецька	1,83	1,00	1,40	1,35	0,63	0,26	3,86	2,61
Чернігівська	-1,32	0,34	-0,56	-2,14	-1,13	-0,84	-3,01	-2,64
Південно-Західний	-0,02	-0,38	-0,18	-1,02	-0,15	-0,45	-0,35	-1,85
Дніпропетровська	-2,90	-5,67	-2,09	-2,97	-1,19	-3,37	-6,18	-11,01
Донецька	-2,50	-6,52	-2,16	-5,73	-0,16	-1,62	-4,82	-13,87
Запорізька	-1,64	-4,94	-3,25	-3,88	-0,33	-6,60	-5,22	-12,51
Кіровоградська	-0,53	-0,48	-1,23	-1,74	-1,65	-2,25	-3,41	-4,47
Луганська	-2,98	-7,75	-1,91	-5,23	-0,99	-3,29	-5,88	-16,27
Полтавська	-2,21	-2,38	-1,82	-2,56	-1,54	-1,88	-5,57	-6,82
Сумська	-0,71	-1,76	-0,70	-0,46	-1,01	-2,17	-2,42	-4,39
Харківська	-2,67	-5,00	-1,90	-4,59	-1,46	-1,71	-6,03	-11,30
Донецько-Придніпровський	-2,82	-5,52	-1,98	-4,39	-1,10	-2,45	-5,90	-12,36
Кримська	4,17	3,80	-0,83	-2,10	0,13	0,05	3,47	1,75
Миколаївська	-2,29	-5,11	-1,39	-4,25	-1,93	-0,89	-5,61	-10,25
Одеська	-0,83	-2,70	-0,32	-3,61	-0,08	-1,89	-1,23	-8,20
Херсонська	-2,73	-4,56	-1,63	-3,26	-0,96	-1,50	-5,32	-9,32
Південний	-1,95	-3,89	-1,43	-3,49	-1,05	-1,92	-4,43	-9,30
Україна	-1,94	-3,61	-1,32	-3,04	-0,82	-1,68	-4,08	-8,33

Таблиця 28.

Збільшення(зменшення) питомої ваги серед населення України росіян (1) та російськомовного населення (2), (у %)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	-0,69	-0,03	0,52	0,94
Волинська	0,03	0,10	0,07	0,11
Житомирська	-5,20	-4,48	-3,04	-2,22
Закарпатська	0,50	0,38	0,21	0,40
Івано-Франківська	-0,39	-0,07	0,09	0,15
Київ	16,42	14,06	15,69	14,83
Київська	0,03	0,19	0,77	1,01
Львівська	0,01	0,28	0,82	0,23
Рівненська	-0,47	-0,82	-0,75	-0,69
Тернопільська	-1,80	-0,49	-0,58	-0,49
Хмельницька	-3,06	-2,23	-1,45	-0,97
Черкаська	0,46	0,55	1,03	1,37
Чернівецька	-1,26	-0,43	-0,38	-0,01
Чернігівська	6,09	4,43	6,01	5,72
<i>Південно-Західний</i>	0,57	0,93	1,77	2,07
Дніпропетровська	4,74	7,51	8,39	9,57
Донецька	11,17	15,19	18,76	20,22
Запорізька	6,44	8,68	12,03	13,73
Кіровоградська	0,87	0,82	1,33	1,93
Луганська	6,62	11,39	14,71	17,01
Полтавська	0,72	0,89	1,63	1,97
Сумська	5,48	6,53	6,29	7,45
Харківська	6,97	9,30	11,99	12,24
<i>Донецько-Придніпровський</i>	6,41	9,11	11,52	12,87
Кримська	10,37	10,74	12,01	12,09
Миколаївська	6,67	9,49	12,35	11,31
Одеська	6,40	8,27	11,56	13,37
Херсонська	4,00	5,83	7,46	8,00
<i>Південний</i>	6,87	8,81	10,87	11,74
<i>Україна</i>	3,81	5,48	7,20	8,06

Таблиця 29.

Різниця між частками українців та україномовного населення серед населення України, (у %)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	-0,69	-0,03	0,52	0,94
Волинська	0,03	0,10	0,07	0,11
Житомирська	-5,20	-4,48	-3,04	-2,22
Закарпатська	0,50	0,38	0,21	0,40
Івано-Франківська	-0,39	-0,07	0,09	0,15
Київ	16,42	14,06	15,69	14,83
Київська	0,03	0,19	0,77	1,01
Львівська	0,01	0,28	0,82	0,23
Рівненська	-0,47	-0,82	-0,75	-0,69
Тернопільська	-1,80	-0,49	-0,58	-0,49
Хмельницька	-3,06	-2,23	-1,45	-0,97
Черкаська	0,46	0,55	1,03	1,37
Чернівецька	-1,26	-0,43	-0,38	-0,01
Чернігівська	6,09	4,43	6,01	5,72
<i>Південно-Західний</i>	0,57	0,93	1,77	2,07
Дніпропетровська	4,74	7,51	8,39	9,57
Донецька	11,17	15,19	18,76	20,22
Запорізька	6,44	8,68	12,03	13,73
Кіровоградська	0,87	0,82	1,33	1,93
Луганська	6,62	11,39	14,71	17,01
Полтавська	0,72	0,89	1,63	1,97
Сумська	5,48	6,53	6,29	7,45
Харківська	6,97	9,30	11,99	12,24
<i>Донецько-Придніпровський</i>	6,41	9,11	11,52	12,87
Кримська	10,37	10,74	12,01	12,09
Миколаївська	6,67	9,49	12,35	11,31
Одеська	6,40	8,27	11,56	13,37
Херсонська	4,00	5,83	7,46	8,00
<i>Південний</i>	6,87	8,81	10,87	11,74
<i>Україна</i>	3,81	5,48	7,20	8,06

Таблиця 30.

Різниця між частками росіян та російськомовного населення серед населення України, (у %)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	-2,05	-2,30	-2,66	-2,78
Волинська	-0,83	-0,72	-0,75	-0,69
Житомирська	-3,09	-3,25	-4,15	-4,16
Закарпатська	-0,94	-0,82	-0,96	-1,05
Івано-Франківська	-0,71	-0,73	-0,74	-0,73
Київ	-30,75	-24,61	-22,96	-20,27
Київська	-1,37	-1,42	-1,88	-2,19
Львівська	-3,05	-2,63	-2,23	-0,92
Рівненська	-1,01	-0,87	-0,97	-0,96
Тернопільська	-0,46	-0,33	-0,32	-0,24
Хмельницька	-1,60	-1,51	-1,98	-2,18
Черкаська	-1,55	-1,61	-2,18	-2,13
Чернівецька	-4,02	-3,85	-3,73	-4,86
Чернігівська	-7,16	-5,91	-7,05	-6,70
Південно-Західний	-3,93	-3,88	-4,39	-4,42
Дніпропетровська	-8,79	-10,12	-11,65	-13,06
Донецька	-19,39	-19,49	-24,05	-23,73
Запорізька	-9,77	-12,61	-15,77	-16,79
Кіровоградська	-2,30	-2,17	-2,78	-3,41
Луганська	-8,62	-13,45	-16,65	-17,47
Полтавська	-1,52	-1,92	-2,66	-2,97
Сумська	-6,18	-7,17	-7,02	-8,04
Харківська	-10,89	-13,07	-15,08	-15,43
Донецько-Придніпровський	-9,62	-12,22	-14,48	-15,43
Кримська	-14,92	-14,92	-15,87	-15,60
Миколаївська	-10,41	-12,95	-13,74	-14,32
Одеська	-14,05	-15,53	-18,42	-19,67
Херсонська	-6,99	-8,14	-9,81	-10,23
Південний	-12,32	-13,70	-15,39	-15,95
Україна	-7,36	-8,75	-10,23	-10,77

Таблиця 31.

Територіальне розміщення населення України, (у %)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	5,12	4,52	4,11	3,73
Волинська	2,14	2,07	2,05	2,06
Житомирська	3,84	3,45	3,21	2,98
Закарпатська	2,21	2,24	2,32	2,43
Івано-Франківська	2,63	2,66	2,68	2,75
Київ	2,65	3,47	4,28	5,00
Київська	4,12	3,88	3,88	3,75
Львівська	5,05	5,16	5,18	5,31
Рівненська	2,23	2,23	2,26	2,27
Тернопільська	2,60	2,45	2,35	2,27
Хмельницька	3,85	3,42	3,13	2,95
Черкаська	3,60	3,25	3,11	2,96
Чернівецька	1,63	1,79	1,80	1,83
Чернігівська	3,80	3,31	3,02	2,74
Південно-Західний	45,47	43,90	43,38	43,03
Дніпропетровська	6,47	7,09	7,34	7,52
Донецька	10,18	10,38	10,38	10,33
Запорізька	3,50	3,79	3,93	4,04
Кіровоградська	2,90	2,67	2,50	2,38
Луганська	5,86	5,83	5,62	5,56
Полтавська	3,89	3,62	3,51	3,39
Сумська	3,62	3,19	2,96	2,77
Харківська	6,01	5,99	6,12	6,17
Донецько-Придніпровський	42,43	42,56	42,36	42,16
Кримська	2,87	3,85	4,29	4,72
Миколаївська	2,42	2,43	2,55	2,58
Одеська	4,84	5,07	5,08	5,10
Херсонська	1,97	2,19	2,34	2,41
Південний	12,10	13,54	14,26	14,81
Україна	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця 32.
Територіальне розміщення українців (1) та росіян (2), (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	6,12	1,31	5,53	1,13	5,13	1,05	4,69	1,00
Волинська	2,62	0,52	2,60	0,43	2,63	0,41	2,68	0,41
Житомирська	4,22	1,23	3,90	1,10	3,77	1,08	3,49	1,06
Закарпатська	2,14	0,41	2,27	0,38	2,46	0,39	2,62	0,43
Івано-Франківська	3,23	0,53	3,34	0,50	3,46	0,47	3,59	0,50
Київ	2,07	3,59	2,97	4,10	3,98	4,54	4,98	4,73
Київська	4,98	1,17	4,76	1,23	4,77	1,41	4,62	1,48
Львівська	5,66	2,56	6,02	2,20	6,29	1,85	6,58	1,71
Рівненська	2,69	0,56	2,75	0,48	2,85	0,49	2,91	0,47
Тернопільська	3,24	0,37	3,15	0,28	3,07	0,24	3,01	0,23
Хмельницька	4,50	0,87	4,13	0,76	3,87	0,73	3,67	0,78
Черкаська	4,40	0,95	4,37	0,97	3,88	1,01	3,69	1,08
Чернівецька	1,62	0,72	1,62	0,58	1,72	0,56	1,78	0,56
Чернігівська	4,50	0,86	4,12	0,81	3,80	0,84	3,45	0,86
Південно-Західний	51,99	15,65	51,49	14,95	51,68	15,07	51,76	15,30
Дніпропетровська	6,53	6,50	7,07	7,63	7,26	7,96	7,41	8,25
Донецька	7,35	22,53	7,37	21,77	7,19	21,24	7,20	20,40
Запорізька	3,15	5,30	3,31	5,64	3,41	5,79	3,50	5,84
Кіровоградська	3,34	1,41	3,14	1,27	2,95	1,23	2,79	1,27
Луганська	4,42	13,34	4,27	12,59	4,04	11,65	3,97	11,27
Полтавська	4,73	1,13	4,41	1,35	4,27	1,50	4,10	1,57
Сумська	4,15	2,74	3,71	1,94	3,48	1,74	3,26	1,67
Харківська	5,38	9,33	5,29	9,08	5,34	9,28	5,32	9,28
Донецько-Придніпровський	39,05	62,27	38,57	61,27	37,94	60,39	37,55	59,55
Кримська	0,84	12,12	1,37	13,38	1,50	13,96	1,68	14,37
Миколаївська	2,55	1,94	2,56	2,02	2,64	2,13	2,68	2,30
Одеська	3,49	6,17	3,72	6,33	3,78	6,26	3,82	6,35
Херсонська	2,08	1,85	2,29	2,05	2,46	2,19	2,51	2,13
Південний	8,96	22,08	9,94	23,78	10,38	24,54	10,69	25,15
Україна	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця 33.
Територіальне розміщення україномовних (1) та російськомовних (2) українців, (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	6,49	0,93	6,00	0,69	5,67	0,71	5,26	0,63
Волинська	2,79	0,26	2,84	0,17	2,95	0,14	3,04	0,13
Житомирська	4,44	1,00	4,20	0,84	4,04	0,98	3,85	0,92
Закарпатська	2,26	0,21	2,47	0,16	2,73	0,16	2,93	0,20
Івано-Франківська	3,43	0,22	3,66	0,19	3,87	0,17	4,07	0,17
Київ	1,60	8,98	2,52	7,90	3,43	8,39	4,48	8,63
Київська	5,29	0,77	5,31	0,57	5,29	0,69	5,17	0,72
Львівська	5,76	1,50	6,51	1,03	6,98	0,79	7,41	0,59
Рівненська	2,87	0,28	3,00	0,20	3,18	0,20	3,28	0,20
Тернопільська	3,42	0,15	3,42	0,09	3,45	0,07	3,43	0,06
Хмельницька	4,80	0,64	4,50	0,42	4,29	0,46	4,11	0,50
Черкаська	4,68	0,71	4,36	0,51	4,29	0,58	4,11	0,63
Чернівецька	1,70	0,39	1,76	0,34	1,89	0,35	1,97	0,38
Чернігівська	4,57	4,79	4,27	2,70	3,98	2,36	3,67	1,88
Південно-Західний	54,13	20,83	54,82	15,81	56,04	16,06	56,78	15,79
Дніпропетровська	6,49	7,31	6,97	8,15	7,13	8,33	7,07	9,22
Донецька	6,22	24,00	5,68	25,34	5,04	24,74	4,89	23,76
Запорізька	2,97	5,11	3,11	5,41	3,04	6,40	3,08	6,55
Кіровоградська	3,52	1,02	3,38	0,70	3,23	0,72	3,09	0,81
Луганська	4,13	8,52	3,66	10,84	3,25	10,50	3,00	10,90
Полтавська	5,00	1,00	4,73	0,79	4,68	0,92	4,56	0,99
Сумська	4,13	4,29	3,75	3,43	3,59	2,44	3,39	2,46
Харківська	5,13	9,23	4,90	9,58	4,84	9,57	4,84	8,90
Донецько-Придніпровський	37,58	60,48	36,18	64,24	34,80	63,62	33,92	63,59
Кримська	0,47	6,07	0,89	6,59	0,88	6,50	1,00	6,48
Миколаївська	2,47	3,76	2,45	3,98	2,52	3,58	2,56	3,57
Одеська	3,27	6,73	3,43	7,02	3,30	7,73	3,23	8,06
Херсонська	2,08	2,13	2,23	2,36	2,44	2,52	2,51	2,51
Південний	8,29	18,69	9,00	19,95	9,16	20,32	9,30	20,62
Україна	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 34.
Територіальне розміщення україномовних (1)
та російськомовних (2) росіян, (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	3,99	1,27	3,11	1,10	2,93	1,02	3,05	0,96
Волинська	1,24	0,51	1,34	0,43	1,29	0,41	1,53	0,40
Житомирська	5,29	1,15	5,92	1,03	5,85	1,01	5,42	1,00
Закарпатська	0,31	0,42	0,60	0,38	0,72	0,39	1,08	0,42
Івано-Франківська	0,92	0,53	0,97	0,50	1,14	0,47	1,24	0,49
Київ	1,16	3,63	2,59	4,12	3,00	4,55	3,88	4,74
Київська	4,30	1,10	4,07	1,18	4,42	1,37	4,46	1,44
Львівська	2,08	2,56	2,67	2,19	2,86	1,84	3,22	1,69
Рівненська	1,30	0,54	1,56	0,48	1,99	0,47	1,82	0,45
Тернопільська	1,15	0,36	1,11	0,27	1,00	0,23	1,13	0,22
Хмельницька	3,22	0,82	2,89	0,72	2,71	0,70	3,06	0,74
Черкаська	2,91	0,91	2,81	0,93	2,57	0,99	3,16	1,04
Чернівецька	0,54	0,73	0,66	0,58	0,86	0,56	0,91	0,55
Чернігівська	1,99	0,84	1,93	0,78	1,65	0,82	1,92	0,83
Південно-Західний	30,40	15,37	32,23	14,69	33,07	14,83	35,89	14,97
Дніпропетровська	11,26	6,48	11,46	7,59	11,27	7,93	11,78	8,19
Донецька	10,57	22,81	10,34	21,95	9,49	21,41	7,29	20,60
Запорізька	6,43	5,33	5,92	5,63	6,41	5,78	6,36	5,84
Кіровоградська	3,83	1,40	3,48	1,24	3,43	1,21	3,66	1,23
Луганська	7,73	13,50	7,53	12,65	6,62	11,74	5,52	11,36
Полтавська	4,74	1,11	3,77	1,31	4,07	1,47	4,16	1,53
Сумська	3,52	2,34	2,88	1,92	2,90	1,72	2,92	1,65
Харківська	9,88	9,38	9,68	9,08	10,19	9,21	8,90	9,30
Донецько-Придніпровський	57,96	62,35	55,06	61,37	54,38	60,47	50,59	59,70
Кримська	0,30	12,33	0,73	13,56	0,57	14,13	0,66	14,56
Миколаївська	3,45	1,49	4,00	2,00	3,14	2,12	3,72	2,25
Одеська	3,45	6,25	3,54	6,37	3,85	6,30	3,67	6,37
Херсонська	4,44	1,76	4,44	2,01	4,99	2,15	5,47	2,15
Південний	11,64	22,28	12,71	23,94	12,55	24,70	13,52	25,33
Україна	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 35.
Територіальне розміщення україномовного (1) та
російськомовного населення, (у %)

	1959		1970		1979		1989	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Вінницька	6,47	1,36	5,98	1,15	5,65	1,06	5,23	0,99
Волинська	2,76	0,33	2,81	0,35	2,92	0,33	3,01	0,32
Житомирська	4,70	1,34	4,44	1,16	4,25	1,15	4,02	1,10
Закарпатська	2,23	0,37	2,44	0,33	2,73	0,33	2,92	0,36
Івано-Франківська	3,50	0,44	3,62	0,42	3,84	0,38	4,02	0,39
Київ	1,58	5,83	2,51	5,85	3,42	6,19	4,45	6,27
Київська	5,24	1,04	5,14	1,04	5,26	1,18	5,13	1,25
Львівська	5,94	2,41	6,51	1,98	6,99	1,61	7,47	1,42
Рівненська	2,84	0,47	3,20	0,40	3,19	0,40	3,28	0,38
Тернопільська	3,44	0,30	3,41	0,22	3,43	0,18	3,40	0,17
Хмельницька	4,92	0,85	4,59	0,71	4,36	0,69	4,17	0,72
Черкаська	4,51	0,88	4,32	0,84	4,23	0,88	4,09	0,94
Чернівецька	1,73	0,81	1,77	0,65	1,92	0,60	2,00	0,64
Чернігівська	4,49	1,69	4,23	1,25	3,94	1,25	3,64	1,13
Південно-Західний	54,35	18,21	54,97	16,35	56,13	16,23	56,83	16,08
Дніпропетровська	6,46	6,91	6,95	7,82	7,12	8,10	7,12	8,54
Донецька	6,19	23,50	5,66	22,38	5,04	22,01	4,88	21,28
Запорізька	2,97	5,13	3,10	5,54	3,05	5,92	3,08	6,01
Кіровоградська	3,50	1,28	3,36	1,08	3,22	1,05	3,08	1,11
Луганська	4,10	11,43	3,64	11,48	3,23	10,86	2,99	10,54
Полтавська	4,96	1,10	4,72	1,17	4,65	1,30	4,52	1,38
Сумська	4,08	2,56	3,72	2,14	3,57	1,82	3,35	1,82
Харківська	5,10	9,24	4,88	9,07	4,82	9,16	4,82	9,15
Донецько-Придніпровський	37,36	60,26	36,03	60,68	34,70	60,24	33,84	59,83
Кримська	0,46	10,21	0,87	11,26	0,88	11,58	0,99	11,89
Миколаївська	2,48	2,40	2,43	2,52	2,52	2,54	2,57	2,66
Одеська	3,27	7,13	3,41	7,15	3,31	7,21	3,25	7,31
Херсонська	2,08	1,79	2,29	2,04	2,46	2,20	2,52	2,23
Південний	8,29	21,53	9,00	22,97	9,17	23,53	9,33	24,09
Україна	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 36.
Етнічний склад населення України (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Українці	32158,5	35283,9	36488,9	37419,0
Росіяни	7090,8	9126,3	10471,6	11355,6
Євреї	840,3	777,1	634,2	486,3
Поляки	363,3	295,1	258,3	219,2
Білоруси	290,9	385,8	406,1	440,0
Молдавани	241,7	265,9	293,6	324,5
Болгари	219,4	234,4	238,2	233,8
Угорці	149,2	157,7	164,4	163,1
Греки	104,4	106,9	104,1	98,6
Румуни	100,9	112,1	121,8	134,8
Татари	61,5	76,2	90,5	86,9
Вірмени	28,0	33,4	39,0	54,2
Гагаузи	23,5	26,5	29,0	32,0
Цигани	22,5	30,1	34,0	47,9
Кримські татари	-	-	-	46,8
Німці	-	-	-	37,8
<i>Етнічні меншини разом, окрім росіян</i>	2619,7	2716,3	2648,8	2677,4
У тому числі за регіонами:				
<i>Південно-Західний</i>	1207,3	1157,5	1083,7	1033,7
<i>Донецько-Придніпровський</i>	795,2	855,3	847,8	878,9
<i>Південний</i>	617,2	703,5	717,3	764,8
<i>Все населення</i>	41869,0	47126,5	49609,3	51452,0

Таблиця 37.
Етнічний склад населення України (у %)

	1959	1970	1979	1989
Українці	76,81	74,87	73,55	72,73
Росіяни	16,94	19,37	21,11	22,07
Євреї	2,01	1,64	1,28	0,94
Поляки	0,87	0,62	0,52	0,42
Білоруси	0,69	0,82	0,82	0,85
Молдавани	0,58	0,56	0,59	0,63
Болгари	0,52	0,49	0,48	0,45
Угорці	0,35	0,33	0,33	0,31
Греки	0,24	0,22	0,21	0,19
Румуни	0,24	0,23	0,24	0,26
Татари	0,14	0,16	0,18	0,16
Вірмени	0,06	0,07	0,08	0,10
Гагаузи	0,05	0,05	0,06	0,06
Цигани	0,05	0,06	0,07	0,09
Кримські татари	-	-	-	0,09
Німці	-	-	-	0,07
<i>Етнічні меншини разом, окрім росіян</i>	6,25	5,76	5,34	5,20
У тому числі серед населення регіонів:				
<i>Південно-Західний</i>	6,34	5,59	5,04	4,67
<i>Донецько-Придніпровський</i>	4,48	4,26	4,03	4,05
<i>Південний</i>	12,18	11,03	10,14	10,04
<i>Все населення України</i>	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця 38.
Динаміка чисельності окремих етносів (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Українці	3125,4	9,72	1205,0	3,42	930,1	2,54	5260,5	16,36
Росіяни	2035,5	28,71	1345,3	14,74	884,0	8,44	4264,8	60,14
Євреї	-63,2	-7,52	-142,9	-18,39	-147,9	-23,32	-354,0	-42,13
Поляки	-68,2	-18,77	-36,8	-12,47	-39,1	-15,14	-144,1	-39,66
Білоруси	94,9	32,62	20,3	5,26	33,9	8,34	149,1	51,25
Молдавани	24,2	10,01	27,7	10,42	30,9	10,52	82,8	34,26
Болгари	15,0	6,84	3,8	1,62	-4,4	-1,84	14,4	6,56
Угорці	8,5	5,70	6,7	4,24	-1,3	-0,79	13,9	9,32
Греки	2,5	2,39	-2,8	-2,62	-5,5	-5,28	-5,8	-5,55
Румуни	11,2	11,10	9,7	8,65	13,0	10,67	33,9	33,60
Татари	14,7	23,90	14,3	18,77	-3,6	-3,98	25,4	41,30
Вірмени	5,4	19,28	5,6	16,76	15,2	38,71	26,2	93,57
Гагаузи	3,0	12,76	2,5	9,43	3,0	10,34	8,5	36,17
Цигани	7,6	33,78	3,9	12,50	13,9	40,88	25,4	112,89
Етнічні меншини разом, окрім росіян	96,6	3,69	-67,5	-2,48	28,6	1,08	57,7	2,20
У тому числі за регіонами:								
Південно-Західний	-49,8	-4,12	-73,8	-6,38	-50,0	-4,61	-173,6	-14,38
Донецько-Придніпровський	60,1	7,56	-7,5	-0,88	31,1	3,67	83,7	10,53
Південний	86,3	13,98	13,8	19,62	47,5	6,62	147,6	23,91
Все населення України	5257,5	12,56	2482,8	5,27	1842,7	3,73	9583,0	22,89

Таблиця 39.
Неасимільовані за мовою етнічні меншини, окрім росіян (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Євреї	142,2	102,2	57,2	34,6
Поляки	68,2	44,0	36,5	27,5
Білоруси	107,0	146,1	142,7	156,2
Молдавани	200,5	221,5	234,7	253,0
Болгари	177,2	168,1	162,7	162,6
Угорці	147,0	154,2	159,0	156,0
Греки	8,2	7,2	9,2	18,3
Румуни	85,0	72,3	49,9	84,0
Татари	38,4	43,6	50,6	42,5
Вірмени	11,6	12,8		26,5
Гагаузи	21,1	23,5		25,4
Цигани	8,5	15,8		28,1
Етнічні меншини разом, окрім росіян	1134,6	1170,7	1144,2	1281,8
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	566,3	546,5	520,5	514,6
Донецько-Придніпровський	227,2	232,8	226,8	323,0
Південний	341,1	391,4	396,9	444,2

Таблиця 40.

Динаміка чисельності неасимільованих за мовою етнічних меншин, окрім росіян (тис. осіб, у %).

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Євреї	-40,0	-28,13	-45,0	-44,03	-22,6	-39,51	-107,6	-75,67
Поляки	-24,2	-35,48	-7,5	-17,04	-9,0	-24,66	-40,7	-59,68
Білоруси	39,1	36,54	-3,4	-2,33	13,5	9,46	49,2	45,98
Молдавани	21,0	10,47	13,2	5,96	18,3	7,80	52,5	26,18
Болгари	-9,1	-5,13	-5,4	-3,21	-0,1	-0,06	-14,6	-8,24
Угорці	7,2	4,90	4,8	3,11	-3,0	-1,88	9,0	6,12
Греки	-1,0	-12,19	2,0	27,77	9,1	98,91	10,1	123,17
Румуни	-12,7	-14,94	-22,4	-30,98	34,1	68,34	-1,0	-1,17
Татари	5,2	13,54	7,0	16,05	-8,1	-16,01	4,1	10,68
Вірмени	1,2	10,34	-	-	-	-	14,9	128,44
Гагаузи	2,4	11,37	-	-	-	-	4,3	20,38
Цигани	7,3	85,88	-	-	-	-	19,6	230,59
Етнічні меншини разом, окрім росіян	36,1	3,18	-26,5	-2,26	137,6	12,03	147,2	12,97
У тому числі за регіонами:								
Південно-Західний	-19,8	-3,50	-26,0	-4,76	-5,9	-1,13	-51,7	-9,13
Донецько-Придніпровський	5,6	2,46	-6,0	-2,58	96,2	42,42	95,8	42,17
Південний	50,3	14,75	5,5	1,41	47,3	11,92	103,1	30,23

Таблиця 41.

Україномовні етнічні меншини, окрім росіян (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Євреї	23,4	17,9	12,4	10,1
Поляки	248,6	202,4	170,7	146,0
Білоруси	26,6	33,0	36,0	40,8
Молдавани	16,0	13,7	16,6	19,9
Болгари	5,3	6,1	6,8	6,3
Угорці	1,2	1,9	3,1	2,6
Греки	2,9	2,5	2,4	2,3
Румуни	12,9	10,0	12,5	13,2
Татари	1,3	1,2	1,2	1,5
Вірмени	0,6	0,8	-	1,5
Гагаузи	0,2	0,2	-	0,5
Цигани	6,2	4,7	-	5,9
Етнічні меншини разом, окрім росіян	359,4	309,4	283,6	269,0
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	293,4	248,7	222,7	207,4
Донецько-Придніпровський	39,8	36,9	36,0	34,2
Південний	26,2	23,8	24,9	27,4

Таблиця 42.

Динаміка чисельності україномовних етнічних меншин,
окрім росіян (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Євреї	-5,5	-23,50	-5,5	-30,73	-2,3	-18,54	-13,3	-56,84
Поляки	-46,2	-18,58	-31,7	-15,66	-24,7	-14,47	-102,6	-41,27
Білоруси	6,4	24,06	3,0	9,09	4,8	13,33	14,2	53,38
Молдавани	-2,3	-14,37	2,9	21,17	3,3	19,88	3,9	24,37
Болгари	0,8	15,09	0,7	14,47	-0,5	-7,35	1,0	18,87
Угорці	0,7	58,33	1,2	63,16	-0,5	-16,13	1,4	116,66
Греки	-0,4	-13,79	-0,1	-4,00	-0,1	-4,16	-0,6	-20,69
Румуни	-2,9	-22,48	2,5	25,00	0,7	5,60	0,3	2,32
Татари	-0,1	-7,69	0,0	0,00	0,3	25,00	0,2	15,38
Вірмени	0,2	33,33	-	-	-	-	0,9	150,00
Гагаузи	0,0	0,00	-	-	-	-	0,3	150,00
Цигани	-1,5	-24,19	-	-	-	-	-0,3	-4,84
Етнічні меншини разом, окрім росіян	-50,0	-13,91	-25,8	-8,34	-14,6	-5,15	-90,4	-25,15
У тому числі за регіонами:								
Південно-Західний	-44,7	-15,24	-26,0	-10,45	-15,3	-6,87	-86,0	-29,31
Донецько-Придніпровський	-2,9	-7,29	-0,9	-2,44	-1,8	-5,00	-5,6	-14,07
Південний	-2,4	-9,16	1,1	4,62	2,5	10,04	1,2	4,58

Таблиця 43.

Російськомовні етнічні меншини, окрім росіян (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Євреї	671,4	654,6	563,5	440,7
Поляки	45,3	47,5	49,7	44,4
Білоруси	157,1	206,7	227,3	242,7
Молдавани	24,4	30,0	41,4	50,4
Болгари	36,0	59,6	68,0	63,7
Угорці	0,8	1,4	2,1	2,6
Греки	92,8	96,8	92,3	77,7
Румуни	1,2	2,3	3,7	4,7
Татари	21,7	31,2	38,6	42,6
Вірмени	15,6	19,6	-	25,7
Гагаузи	1,6	2,1	-	5,5
Цигани	3,6	3,7	-	4,9
Етнічні меншини разом, окрім росіян	1125,7	1236,2	1221,0	1126,6
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	347,6	362,3	340,5	311,7
Донецько-Придніпровський	528,2	585,6	585,0	521,7
Південний	249,9	288,3	295,5	293,2

Таблиця 44.

Динаміка чисельності російськомовних етнічних меншин, окрім росіян (тис. осіб, у %)

	1959-1970		1970-1979		1979-1989		1959-1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Євреї	-16,8	-2,50	-91,1	-13,92	-122,8	-21,79	-230,7	-34,36
Поляки	2,2	4,86	2,2	4,63	-5,3	-10,66	-0,9	-1,99
Білоруси	49,6	31,57	20,6	9,97	15,4	6,77	85,6	54,49
Молдавани	5,6	22,95	11,4	38,00	9,0	21,74	26,0	106,56
Болгари	23,6	65,55	8,4	14,09	-4,3	-6,32	27,7	76,94
Угорці	0,6	75,00	0,7	50,00	0,5	23,81	1,8	225,00
Греки	4,0	4,31	-4,5	-4,64	-14,6	-15,82	-15,1	-16,27
Румуни	1,1	91,66	1,4	60,87	1,0	27,03	3,5	291,66
Татари	9,5	43,78	7,4	23,72	4,0	10,36	20,9	96,31
Вірмени	4,0	25,64	-	-	-	-	10,1	64,74
Гагаузи	0,5	31,25	-	-	-	-	3,9	243,75
Цигани	0,1	2,78	-	-	-	-	1,3	36,11
Етнічні меншини разом, окрім росіян	110,5	9,82	-15,2	-1,23	-94,4	-7,73	0,9	0,08
У тому числі за регіонами:								
Південно-Західний	14,7	4,23	-21,8	-6,02	-28,8	-8,46	-35,9	-10,33
Донецько-Придніпровський	57,4	10,87	-0,06	-0,10	-63,3	-10,82	-6,5	-1,23
Південний	38,4	15,37	7,2	2,50	-2,3	-0,78	43,3	17,33

Таблиця 45 А.

Склад населення України за рідною мовою: власною національною (1), українською (2) та російською (3), (у %)

	1959			1970		
	1	2	3	1	2	3
Українці	93,51	-	6,45	91,42	-	8,55
Росіяни	98,14	1,84	-	98,50	1,48	-
Євреї	16,92	2,78	79,90	13,15	2,30	84,23
Поляки	18,77	68,43	12,47	14,91	68,58	16,09
Білоруси	36,78	9,14	54,00	37,87	8,55	53,57
Молдавани	82,95	6,62	10,09	83,30	5,15	11,28
Болгари	80,76	2,41	16,41	71,71	2,60	25,42
Угорці	98,52	0,80	0,54	97,78	1,20	0,88
Греки	7,85	2,77	88,89	6,73	2,34	90,55
Румуни	84,24	12,78	1,19	64,49	8,92	2,05
Татари	62,44	2,11	35,58	57,22	1,57	40,94
Вірмени	41,43	2,14	55,71	38,32	2,39	58,68
Гагаузи	89,78	0,85	6,81	88,68	0,56	7,92
Цигани	37,77	27,55	16,00	52,49	15,61	12,29
Етнічні меншини разом, окрім росіян	42,07	13,68	43,33	41,10	11,38	45,88
У тому числі за регіонами:						
Південно-Західний	46,08	24,30	28,79	47,21	21,49	31,30
Донецько-Придніпровський	28,57	5,01	66,42	27,22	4,31	68,47
Південний	55,27	4,24	40,49	55,64	3,38	40,98
Все населення України	91,06	73,00	24,30	89,89	69,39	28,12

Таблиця 45 Б.

Склад населення України за рідною мовою: власною національною (1), українською (2) та російською (3), (у %)

	1979			1989		
	1	2	3	1	2	3
Українці	89,05	-	10,92	87,72	-	12,23
Росіяни	98,64	1,34	-	98,39	1,56	-
Євреї	9,02	1,95	88,85	7,11	2,07	90,62
Поляки	14,13	66,08	19,24	12,54	66,60	20,25
Білоруси	35,14	8,86	55,97	35,50	9,27	55,16
Молдавани	79,94	5,65	14,10	77,96	6,13	15,53
Болгари	68,30	2,85	28,54	69,54	2,69	27,24
Угорці	96,71	1,88	1,27	95,64	1,59	1,59
Греки	8,83	2,30	88,66	18,56	2,33	78,80
Румуни	40,97	10,26	3,03	62,31	9,79	3,48
Татари	55,91	1,32	42,65	48,90	1,72	49,02
Вірмени	-	-	-	48,89	2,77	47,42
Гагаузи	-	-	-	79,37	1,56	17,19
Цигани	-	-	-	58,66	12,31	10,23
Етнічні меншини разом, окрім росіян	40,12	10,70	46,48	44,99	10,04	42,85
У тому числі за регіонами:						
Південно-Західний	48,03	20,55	31,42	49,78	20,06	30,15
Донецько-Придніпровський	26,75	4,25	68,99	36,75	3,89	59,36
Південний	55,33	3,47	41,20	58,08	3,58	38,34

Таблиця 46.

Територіальне розміщення етнічних меншин, окрім росіян за регіонами: Південно-Західний (1), Донецько-Придніпровський (2), Південний (3), (у %)

	Роки	1	2	3
Етнічні меншини разом, окрім росіян	1959	46,10	30,35	23,55
	1970	42,61	31,49	25,90
	1979	40,91	32,01	27,08
	1989	38,61	32,83	28,56
Неасимільовані за мовою етнічні меншини, окрім росіян	1959	49,92	20,02	30,06
	1970	46,68	19,89	33,43
	1979	45,49	19,82	34,69
	1989	40,15	25,20	34,65
Україномовні етнічні меншини, окрім росіян	1959	81,64	11,07	7,29
	1970	80,38	11,93	7,69
	1979	78,53	12,69	8,78
	1989	77,10	12,71	10,19
Російськомовні етнічні меншини, окрім росіян	1959	30,88	46,92	22,20
	1970	29,31	47,37	23,32
	1979	27,89	47,91	24,20
	1989	27,66	46,31	26,03

Таблиця 47.

Частки приросту (зменшення) чисельності населення України за етнічними та мовними ознаками за періодами, (у %)

	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1959-1989
Все населення України	54,86	25,91	19,23	100,00
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	53,25	26,83	19,92	100,00
Донецько-Придніпровський	58,35	24,39	17,26	100,00
Південний	51,47	27,13	21,40	100,00
Українці	59,41	22,91	17,68	100,00
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	54,64	26,13	19,23	100,00
Донецько-Придніпровський	70,49	15,60	13,91	100,00
Південний	55,89	25,05	19,06	100,00
Росіяни	47,73	31,54	20,72	100,00
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	40,56	34,11	25,33	100,00
Донецько-Придніпровський	50,13	31,17	18,70	100,00
Південний	46,83	30,97	22,20	100,00
Україномовні українці	79,37	8,58	12,05	100,00
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	59,55	22,30	18,15	100,00
Донецько-Придніпровський	223,25	-218,24	-105,01	100,00
Південний	73,39	12,77	13,84	100,00
Україномовне населення	78,97	7,95	13,08	100,00
У числі за регіонами:				
Південно-Західний	59,37	21,90	18,73	100,00
Донецько-Придніпровський	232,72	-229,47	-103,25	100,00
Південний	72,03	12,81	15,16	100,00
Російськомовне населення	45,82	34,10	20,08	100,00
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	35,95	41,44	22,61	100,00
Донецько-Придніпровський	48,14	33,20	18,66	100,00
Південний	45,39	32,66	21,95	100,00
Україномовні росіяни	10,02	10,66	79,32	100,00
Російськомовні росіяни	48,19	31,80	20,01	100,00

Таблиця 48.

Територіальний розподіл часток приросту (зменшення) чисельності населення за етнічними та мовними ознаками за регіонами: Південно-Західний (1), Донецько-Придніпровський (2), Південний (3) та в цілому в Україні (4), (у %)

	1959-1970	1	2	3	4
Все населення України	1959-1970	31,44	24,39	25,00	100,00
	1970-1979	33,53	38,56	27,91	100,00
	1979-1989	33,56	36,78	29,66	100,00
	1959-1989	32,39	40,96	26,65	100,00
Українці	1959-1970	46,33	33,70	19,96	100,00
	1970-1979	57,45	19,34	23,21	100,00
	1979-1989	54,78	22,35	22,87	100,00
	1959-1989	50,38	28,40	21,22	100,00
Росіяни	1959-1970	12,50	57,82	29,68	100,00
	1970-1979	15,90	54,40	29,70	100,00
	1979-1989	17,98	49,64	32,38	100,00
	1959-1989	14,71	55,04	30,25	100,00
Україномовні українці	1959-1970	64,30	16,92	18,78	100,00
	1970-1979	222,73	-152,95	30,22	100,00
	1979-1989	129,08	-52,41	23,33	100,00
	1959-1989	85,71	-6,02	20,31	100,00
Російськомовні українці	1959-1970	4,74	72,57	22,69	100,00
	1970-1979	16,83	61,69	21,48	100,00
	1979-1989	14,02	63,30	22,68	100,00
	1959-1989	11,61	66,17	22,22	100,00
Україномовні росіяни	1959-1970	82,98	-25,53	42,55	100,00
	1970-1979	56,00	36,00	8,00	100,00
	1979-1989	46,51	36,29	17,20	100,00
	1959-1989	51,17	30,07	18,76	100,00
Російськомовні росіяни	1959-1970	12,36	58,00	29,64	100,00
	1970-1979	15,75	54,47	29,78	100,00
	1979-1989	16,78	50,20	33,02	100,00
	1959-1989	13,70	56,60	29,70	100,00
Україномовне населення	1959-1970	63,75	17,09	19,16	100,00
	1970-1979	233,46	-167,29	33,83	100,00
	1979-1989	121,42	-45,77	24,35	100,00
	1959-1989	84,80	-5,80	21,00	100,00
Російськомовне населення	1959-1970	10,00	62,28	27,72	100,00
	1970-1979	15,50	57,71	26,79	100,00
	1979-1989	12,35	60,33	27,32	100,00
	1959-1989	12,76	59,27	27,97	100,00

Таблиця 49.

Частки приросту окремих груп за етнічними та мовними ознаками серед загального приросту чисельності всього населення України, (у %)

	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1959-1989
<i>Українці</i>	59,45	48,53	50,47	54,89
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	87,61	83,16	82,39	85,38
Донецько-Придніпровський	45,99	24,34	30,67	38,07
Південний	47,47	40,35	38,92	43,71
<i>Росіяни</i>	38,72	54,18	47,97	44,50
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	15,40	25,70	25,70	20,21
Донецько-Придніпровський	51,38	76,44	64,74	59,80
Південний	45,96	57,66	52,39	50,51
<i>Україномовні українці</i>	41,56	9,52	18,01	28,73
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	85,01	63,21	69,26	76,02
Донецько-Придніпровський	16,14	-37,75	-25,66	-4,22
Південний	31,22	10,30	14,16	21,89
<i>Російськомовні українці</i>	17,92	39,02	32,11	26,19
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	2,71	19,59	13,41	9,37
Донецько-Придніпровський	29,85	62,44	55,27	42,19
Південний	16,27	30,03	24,56	21,78
<i>Україномовні росіяни</i>	0,09	0,20	2,02	0,49
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	0,24	0,34	2,80	0,77
Донецько-Придніпровський	-0,05	0,19	1,99	0,36
Південний	0,15	0,06	1,17	0,34
<i>Російськомовні росіяни</i>	38,62	53,98	45,74	43,97
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	15,16	25,35	22,87	20,21
Донецько-Придніпровський	51,42	76,25	62,42	59,38
Південний	45,80	57,58	50,94	50,10
<i>Україномовне населення</i>	40,70	8,68	19,23	28,26
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	82,54	60,43	69,58	74,03
Донецько-Придніпровський	15,96	-37,66	-23,93	-4,00
Південний	31,19	10,52	15,79	22,29
<i>Російськомовне населення</i>	58,62	92,39	73,30	70,19
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	18,66	42,70	31,37	27,64
Донецько-Придніпровський	83,79	138,28	109,74	101,56
Південний	64,99	88,69	75,55	73,68
<i>Етнічні меншини, крім росіян</i>	1,84	-2,72	1,55	0,60
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	-3,01	-8,86	-8,09	-5,59
Донецько-Придніпровський	2,62	-0,78	4,59	2,13
Південний	6,57	1,99	8,69	5,78

Таблиця 50.

Частки приросту україномовних та російськомовних українців серед загального приросту чисельності українців, (у %)

	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1959-1989
<i>Україномовні українці</i>	69,90	19,60	35,61	52,40
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	96,90	76,20	84,00	89,00
Донецько-Придніпровський	35,10	-156,00	-82,00	-11,00
Південний	65,70	25,50	36,70	50,10
<i>Російськомовні українці</i>	30,10	80,40	64,39	47,60
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	3,10	23,80	16,00	11,00
Донецько-Придніпровський	64,90	256,00	182,00	111,00
Південний	34,30	74,50	63,30	49,90

Таблиця 51.

Частки приросту україномовних та російськомовних росіян у загальному прирості чисельності росіян, (у %)

	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1959-1989
<i>Україномовні росіяни</i>	0,23	0,37	4,21	1,10
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	1,53	1,31	10,89	3,82
Донецько-Придніпровський	-0,10	0,25	3,08	0,60
Південний	0,33	0,10	2,24	0,68
<i>Російськомовні росіяни</i>	99,76	99,61	95,35	98,80
У тому числі за регіонами:				
Південно-Західний	98,55	98,64	88,99	96,16
Донецько-Придніпровський	100,10	99,75	96,42	99,29
Південний	99,65	99,87	97,24	99,19

Таблиця 52.

Збільшення (зменшення) питомої ваги україномовних серед українців (1) та росіян (2) за 1959-1989 рр., (у %)

	1	2
Вінницька	-0,85	-0,76
Волинська	0,00	1,44
Житомирська	-1,70	-0,03
Закарпатська	-0,01	2,62
Івано-Франківська	-0,12	0,75
Київ	6,83	0,69
Київська	-1,03	-2,08
Львівська	0,65	1,40
Рівненська	-0,09	1,61
Тернопільська	0,07	2,12
Хмельницька	-0,78	-0,60
Черкаська	-1,09	-1,16
Чернівецька	-1,09	1,12
Чернігівська	0,11	-0,67
Південно-Західний	-1,14	0,07
Дніпропетровська	-8,03	-0,93
Донецька	-19,43	-0,20
Запорізька	-12,34	-0,53
Кіровоградська	-1,61	-0,32
Луганська	-21,19	-0,29
Полтавська	-1,56	-3,27
Сумська	-2,55	0,02
Харківська	-9,42	-0,46
Донецько-Придніпровський	-10,75	-0,36
Кримська	-0,38	0,02
Миколаївська	-6,85	-0,66
Одеська	-13,25	-0,13
Херсонська	-5,64	-0,62
Південний	-10,16	-0,13
Україна	-5,79	-0,28

Таблиця 53.

Збільшення (зменшення) питомої ваги російськомовних серед українців (1) та росіян (2) за 1959-1989 рр., (у %)

	1	2
Вінницька	0,83	0,76
Волинська	0,01	-1,39
Житомирська	1,71	0,14
Закарпатська	0,30	-2,89
Івано-Франківська	0,13	-0,69
Київ	-6,84	-0,68
Київська	1,03	2,09
Львівська	-0,62	-1,42
Рівненська	0,17	-1,37
Тернопільська	-0,06	-1,94
Хмельницька	0,77	0,58
Черкаська	1,08	1,25
Чернівецька	1,06	-1,13
Чернігівська	-0,12	0,74
Південно-Західний	1,14	-0,09
Дніпропетровська	8,02	0,91
Донецька	19,34	0,22
Запорізька	12,33	0,52
Кіровоградська	1,61	0,31
Луганська	21,18	0,29
Полтавська	1,55	3,25
Сумська	2,54	-0,05
Харківська	9,42	0,47
Донецько-Придніпровський	10,74	0,35
Кримська	0,34	-0,11
Миколаївська	6,85	0,59
Одеська	13,33	0,18
Херсонська	5,63	0,59
Південний	10,15	0,09
Україна	5,78	0,25

Таблиця 54.
 Ендогамні шлюби серед українців в Україні та Росії, (у %)

	1978	1988
Україна		
<i>Все населення</i>		
чоловіки	79,2	79,1
жінки	78,3	77,6
<i>Міське населення</i>		
чоловіки	70,8	73,4
жінки	69,8	71,6
<i>Сільське населення</i>		
чоловіки	90,4	90,2
жінки	89,8	89,7
Росія		
<i>Все населення</i>		
чоловіки	14,2	12,1
жінки	16,5	13,2
<i>Міське населення</i>		
чоловіки	12,1	11,1
жінки	14,4	12,5
<i>Сільське населення</i>		
чоловіки	20,6	16,4
жінки	21,9	15,9

Таблиця підготовлена за статистичними матеріалами: *Население СССР в 1988 году.* — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 206-207, 218-219.

Таблиця 55.
 Ендогамні шлюби серед росіян в Україні та Росії, (у %)

	1978	1988
Україна		
<i>Все населення</i>		
чоловіки	45,1	42,8
жінки	45,4	43,2
<i>Міське населення</i>		
чоловіки	46,5	43,7
жінки	46,4	44,1
<i>Сільське населення</i>		
чоловіки	37,1	36,6
жінки	39,0	36,8
Росія		
<i>Все населення</i>		
чоловіки	91,3	90,2
жінки	90,1	88,9
<i>Міське населення</i>		
чоловіки	91,5	90,5
жінки	89,9	88,8
<i>Сільське населення</i>		
чоловіки	90,8	89,2
жінки	90,7	89,1

Таблиця підготовлена за статистичними матеріалами: *Население СССР в 1988 году.* — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 201-205, 220-221.

Наукове видання

СКЛЯР Володимир Миколайович

**ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
1959-1989 РР.:
ЕТНОМОВНІ НАСЛІДКИ РОСІЙЩЕННЯ**

Редактор *В.Й. Клічак*
Художнє оформлення *А.Р. Вишневський*
Комп'ютерна верстка *О.В. Баранов*

Здано на виробництво 25.06.08.
Формат 84x108¹/32. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 24,5.

Видавничий центр «Просвіта»
03150, Київ, вул. Анрі Барбюса, 51/2.
Свідоцтво № 1800, серія ДК.

Віддруковано ЗАТ «ВІПОЛ»
03151, Київ, вул. Волинська, 60.
Свідоцтво № 752, серія ДК.
Зам. № 8-752.